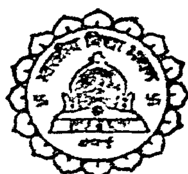
ભારતીય વિદ્યા સંશોધન ગ્રંથમાળા—૨૨

નરસિંહયુગના કવિઓ

પંદરમી શતાબ્દીના મધ્યકાલીન ગુજરાતી
કવિઓ તથા કૃતિઓ

કનૈયાલાલ મુનશી

૧૯૬૨

ભારતીય વિદ્યા ભવન

ચોપાટી : મુંબઈ—૭

: મુખ્ય વિક્રેતા :
ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર ૧૯૬૨

કિંમત : રૂા. ૩-૦૦

: પ્રકાશક :
એસ. રામકૃષ્ણન
કાર્યવાહક મંત્રી, ભારતીય વિદ્યા ભવન,
ચોપાટી : : મુંબઈ ૭

: મુદ્રક :
પી. એચ. રામન
એસોસીએટેડ એડવર્ટાઈઝર્સ એન્ડ
પ્રિન્ટર્સ, ૫૦૫, તારદેવ, આર્થર રોડ,
મુંબઈ ૩૪

પ્રસ્તાવના

'નરસિંહયુગના કવિઓ' એ 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' (પુસ્તક ૧–૫)માં ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૦ સુધીમાં ક્રમશઃ પ્રકાશિત લેખમાળાની સંશોધિત પુસ્તકાકાર આવૃત્તિ છે.

મૂળ યોજના વિદ્વાનોના સહકારથી અનેક ખંડોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો એક બૃહદ્ ઇતિહાસ પ્રકાશિત કરવાની હતી. પણ તેમાંથી માત્ર એક જ ખંડ તૈયાર થયો અને તે 'મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ–ખંડ પાંચમો' એ નામે ૧૯૨૯માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતર વિભાગો માટે ૧૯૨૨–૨૩ થી સદ્‌ગત મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ પાસે મેં હસ્તપ્રતોમાંથી ઉતારા કરાવેલા. આ નોંધોનું સહેજ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ તે 'નરસિંહયુગના કવિઓ.'

મૂળ લેખમાળા પ્રકાશિત થઈ પછીથી અત્યાર સુધીના વીસબાવીસ વરસના ગાળામાં સંખ્યાબંધ મધ્યકાલીન રચનાઓ તથા કવિઓ પ્રકાશમાં આવ્યાં છે અને હજી પણ આવે છે. સમય અને કર્તૃત્વને લગતા કેટલાક કોયડાઓનો પણ ઉકેલ આવી ગયો છે. વળી મધ્યકાલીન સાહિત્યની સાધન-સામગ્રી વિશે કે સમગ્રપણે માહિતી આપતા સંદર્ભગ્રંથો ને ઇતિહાસો પણ લખાયાં છે. એટલે હવે તો સૌ જાણે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી નહીં, પણ તેમની પહેલાં ત્રણેક શતાબ્દીથી થયો હતો, અને ઈ. સ. ૧૧૬૭ લગભગની વજ્રસેનસૂરિકૃત 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ ઘોર', તથા ઈ. સ. ૧૧૮૫ ની શાલિભદ્રસૂરિકૃત 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ' એ કૃતિઓથી આરંભીને ભીમકૃત 'હરિલીલા' (૧૪૮૫–૯૦) સુધીની અનેકાનેક રચનાઓથી નરસિંહના સમય સુધીનું ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ હતું.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં હવે અત્યારે પણ આ નરસિંહયુગના કવિઓને લગતી માહિતી અનેક રીતે અપૂર્ણ લાગશે. કેટલીક મહત્ત્વની કૃતિઓ ને કવિઓ આ જ ગાળાનાં હોવા છતાં તેમને અહીં કેમ સ્થાન નથી આપાયું એવો પણ પ્રશ્ન થશે.

પણ આરંભમાં કહ્યું તેમ આ તો અમુક કૃતિઓ ને રચનાઓને લગતી નોંધો જ છે. આ ગાળાનો તેમ જ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો સળંગ વૃત્તાંત મારા 'ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર'માં મેં અલગ આપેલો છે. અહીં જેમનો સમાવેશ થયો છે, તેમાંથી ઘણીખરી કૃતિઓ હજી પણ અપ્રકાશિત હોવાથી, તેમાંથી આપેલાં લાંબાં ઉદ્ધરણો ભાષા, શૈલી, સ્વરૂપ ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થશે. નવી હકીકતોના પ્રકાશમાં આવશ્યક એવી કેટલીક શુદ્ધિ સમય, કર્તૃત્વ ઇત્યાદિને લગતી મૂળના લખાણમાં કરી છે અને બેએક કૃતિઓ નિર્ધારિત સમયગાળાથી વધારે પડતી દૂર જણાતાં બાદ કરી છે. ઉપરાંત સર્વત્ર પ્રતિપાદિત વિષયને ઉપકારક સંદર્ભના ઉલ્લેખ આપ્યા છે.

પુસ્તકરૂપે આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સહાયતા કરી છે તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું.

ચાળીસ વરસ પહેલાં મેં જેની યોજના કરેલી તે ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવિસ્તૃત બૃહદ્ ઇતિહાસ હજી પણ આપણી એક વણપુરાયેલી ખોટ રહી છે.

ભારતીય વિદ્યા ભવન
ચોપાટી, મુંબઈ
તા. ૧૭–૧૨–૬૨

કનૈયાલાલ મુનશી

અનુક્રમ

		પૃષ્ઠ
	પ્રસ્તાવના	.
૧.	કુલમંડનસૂરિ	૩
૨.	જયશેખરસૂરિ	૧૦
૩.	વસ્તિગ	૧૩
૪.	સોમસુંદરસૂરિ	૧૫
૫.	કીર્તિમેરુ	૧૮
૬.	વસંતવિલાસ	૨૦
૭.	અજ્ઞાતકર્તૃક 'ફાગુ' કે 'નારાયણ ફાગુ'	૨૫
૮.	પંડિત દયાસિંહગણિ (ઉદયસિંહ)	૩૩
૯.	મુનિસુંદરસૂરિ-શિષ્ય	૩૫
૧૦.	મુનિપતિચરિત્ર (ગદ્ય)	૩૭
૧૧.	દેપાલ	૪૧
૧૨.	ઘોડાની જાત અને રોગચિકિત્સા	૪૬
૧૩.	આચારાંગ સૂત્ર બાલાવબોધ	૪૭
૧૪.	'ભકતામરસ્તોત્ર'ની ઉત્પત્તિ	૪૮
૧૫.	અતિચાર	૫૦
૧૬.	મદન	૫૩
૧૭.	ઉત્તરાધ્યયન બાલાવબોધ	૫૫
૧૮.	વિદગ્ધમુખમંડન (ગદ્ય)	૫૭
૧૯.	શાન્તિસૂરિ	૫૮
૨૦.	બ્રહ્મજિનદાસ	૬૦
૨૧.	મતિશેખર	૬૨

			પૃષ્ઠ
૨૨. લખમણ	...	...	૬૩
૨૩. જ્ઞાનસાગર	...	...	૬૫
૨૪. બાર ભાવના	...	...	૬૯
૨૫. વર્ણ્યવસ્તુ વર્ણન પદ્ધતિ	...	...	૭૧
૨૬. રત્નમંડનગણિ	...	...	૭૩
૨૭. પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ	...	...	૭૭
૨૮. કવિ લાવણ્યસમય	...	...	૮૧
૨૯. નરપતિ	...	...	૧૦૩
૩૦. વચ્છ	...	...	૧૧૧
૩૧. સંવેગસુંદર	...	...	૧૧૨
૩૨. જનાર્દન	...	...	૧૧૫
૩૩. પંચાખ્યાન વાર્તિક	...	...	૧૧૭
૩૪. કીકો વસહી	...	...	૧૧૯
૩૫. ભગવદ્‌ગીતાના અર્થ	...	...	૧૨૪
સૂચિ	...	...	૧૨૫

નોંધ: પાદટિપ્પણીમાં 'જૈ. ગૂ. ક.' એ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ કૃત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો તથા 'જૈ. સા. સં. ઇ.' એ એમના જ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'નો સંક્ષેપ છે.

નરસિંહયુગના કવિઓ

(સં. ૧૪૫૦-૧૫૫૦)

૧. કુલમંડનસૂરિ

(સં. ૧૪૫૦)

મંડનનો અર્થ માંડનાર પણ થાય છે, અને શોભાવનાર પણ થાય છે. એ બેઉ અર્થ આપણને આહ્લાદક છે. કુલમંડનસૂરિનો પ્રયત્ન ગુજરાતી ભાષાકુલને માંડનાર પણ છે, અને તેને શોભાવનાર પણ છે. એમનો બનાવેલો 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' પંદરમી શતાબ્દીની ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાની બીજી ભૂમિકાના વ્યાકરણનું સ્વરૂપ માંડનાર એ જ ગ્રંથ સૌથી પહેલો છે. એના પહેલાં હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ આપેલું, તથા સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા જેવા ઉક્તિઓના તેમ જ કારકવિચારના ગ્રંથો રચાયા હતા.

પંદરમી શતાબ્દીની ગુજરાતી ભાષા કેવી હતી, એ પ્રશ્નનો જવાબ આ ગ્રંથ આપે છે. ક્રિયા, કાળ અને જાતિવિભક્તિના પ્રત્યયો એ જ ભાષાનું લક્ષણ. શબ્દોનાં મૂલ તો બધી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં ઠીક ઠીક અંશે એકસરખાં જ હોય, પણ એના ઉપર ક્રિયાપદના, કાળના અને જાતિવિભક્તિના પ્રત્યય દરેક પ્રાંતના જુદા જુદા હોય છે. જેમ 'ભૂ' ધાતુ બધી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં સરખો છે, પણ એનું ગુજરાતી ક્રિયાપદ 'હોવું' હિન્દી 'હોના' મરાઠી 'હોણેં' આમ પ્રાંતિક રૂપ જુદાં જુદાં થયાં. એનાં અવસ્થાન્તર જોઈએ તો સંસ્કૃતમાં 'ભવતિ', પ્રાકૃતમાં 'હવઇ', અપભ્રંશમાં 'હોઇ' અને ગુજરાતીમાં 'હોય' રૂપ થયાં. એ પ્રમાણે ભાષાનાં સ્વરૂપ-નિર્ણયનો આધાર પ્રત્યયો છે. જ્યારથી ભાષા ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતી થઈ ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા ચાલતી થઈ. ક્યા સમયની ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતી પ્રત્યયો કેવા સ્વરૂપે હતા એ તે તે સમયનાં 'ઔક્તિકો' ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કેમ કે 'ઔક્તિકો' પોતપોતાના સમયની ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત શીખવના ગ્રંથો હોઈને વ્યાકરણ-સિદ્ધ ગુજરાતી રૂપો પ્રકટ કરનારા ગ્રંથ છે, એથી ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં એમનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

'ચંદ્ર ઊગે', 'વીતરાગ વાંછિત દે' એ અત્યારનાં આપણાં વાકય. એ વાક્યોમાં ઊગવાની ક્રિયાનો કર્તા ચંદ્ર, અને દેવાની ક્રિયાનો કર્તા વીતરાગ એ બેઉ, સં. ૧૪૫૦માં આ ગ્રંથ રચાયો ત્યાં સુધીમાં આવા ને આવા રૂપમાં વપરાતા દેખાય છે. સં. ૧૪૫૦માં 'ચંદ્ર ઉગઇ', 'વીતરાગ વાંછિત દિઇ' એ રૂપ છે. એ કાળથી સોએક વર્ષ આગળ જઈએ એટલે 'ચંદ્રુ', 'વીતરાગુ' એવાં રૂપ સાહિત્યમાં વપરાતાં મળે છે. એ કાળનું ભાષાસ્વરૂપ જોવા માટે એ કાળે રચાયેલા ગ્રંથો જોવા જોઈએ.

આશરે સં. ૧૪૫૦માં રચાયેલા ગ્રંથ 'પટ્કારક'ની લખાએલી બે જુદી જુદી પ્રતોના નમૂના જોઈએ. એક પ્રતિ સંવત ૧૪૮૫ વર્ષે ફાલ્ગુન વદિ ૭ મિતિ આંચલી પક્ષે લિખિતં 'શ્રી જઇકીર્તિસૂરિ'ની છે ને બીજી પ્રતિ સં. ૧૫૪૩માં બીજા કોઈએ લખી છે. એ લખાવટ વચ્ચે કેટલો ફેર છે તે જોઈએ:

સં. ૧૪૮૫

યથા છ કારક સાતમુ સંબંધ. જં કીજઈ તં કર્મ. જીણઇ કરી ક્રિયા કીજઇ તં કરણ. સંપ્રદાન....જેહ તુ આપાય વિશ્લેષુ હુઇ જેહ તુ આદાન.... આપાદાનુ. જેહ રહિઇ... જેહ કહિઇ...

સં. ૧૫૪૩

યથા છ કારક, સાતમુ સંબંધુ. જં કીજઇ તં કર્મુ. જીણઇ કરઈ ક્રિયા કીજઇ તં કરણુ. સંપ્રદાનુ... જેહ નુ આપા વિશ્લેષઈ જેઇ નુ આદાનુ... આપાદાન... જેહ રહી...જેહ કહિ...

એક પ્રતિમાં 'સંબંધ,' 'કર્મ,' 'કરણ' એવાં રૂપો છે, બીજી પ્રતિમાં 'સંબંધુ,' 'કર્મુ,' 'કરણુ' એવાં રૂપો દેખાય છે. આ ફેર શા કારણથી પડયો, એ વિચારવા જેવું છે. અપભ્રંશ ભાષાના કાળે ('ઉકારાન્ત : કર્તૃ શબ્દ : યથા દેવદત્તુ કરઈ' કર્તા) જે પહેલી વિભકિતમાં મુકાય છે તે વિભકિતનો પ્રત્યય 'ઉ' હતો. તેથી કર્તા ઉકારાન્ત બોલાતો. જે કાળે ભાષા એ લક્ષણવાળી હતી તે કાળે, એટલે સં. ૧૩૫૦ની લગભગ આ ગ્રંથ રચાયો

હતો, તેથી તેમાં 'સંબંધુ,' 'કર્મુ', 'કરણુ' વગેરે ઉકારાન્ત નામ લખાયાં હતાં. સં. ૧૪૮૫માં જયકીર્તિસૂરિએ એ ગ્રંથનો ઉતારો કર્યો ત્યારે ભાષાએ સ્વરૂપ બદલ્યું હતું. એ સમયે રચાયેલા બાલાવબોધ વગેરે જે જોઈએ છીએ તેમાં અપભ્રંશના નિયમોને અનુસરતાં રૂપો દેખાતાં નથી, એથી શીખવા ઇચ્છતા પોતાના શિષ્યોને ગૂંચવાણ ન થાય એટલા માટે જયકીર્તિસૂરિએ જૂનાં રૂપ બદલીને ચાલતા ધોરણે શબ્દો લખ્યા. બીજી પ્રતિ પહેલી પ્રતિ કરતાં ૫૮ વર્ષ મોડી લખાયેલી હોવા છતાં તેમાં 'સંબંધુ,' 'કર્મુ,' 'કરણુ,' વગેરે જૂનાં રૂપ જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે એ પ્રતિના ઉતારનારે જયકીર્તિસૂરિની પ્રતિ પરથી ઉતારો કર્યો નથી. તેમ જ એ લખનારે જયકીર્તિ-સૂરિની પેઠે વખતને અનુસરતો ફેરફાર પણ કર્યો નથી; માત્ર જૂની પ્રતિમાં હતું તેવું ને તેવું ઉતારી લીધું છે. લખનાર વિદ્વાન નહીં હોય, એમ એણે જ્યાં 'જેહ તુ' શબ્દ છે, ત્યાં અર્થહીન 'જેહ નુ' શબ્દ વારંવાર લખ્યો છે તે પરથી સમજાય છે. તેમ જ 'અપાય વિશ્લેષુ' ને બદલે અર્થ વગરનો 'અપા વિશ્લેષઇ' લખ્યો છે. એમ બે ચાર લીટીમાં પણ બે ચાર ભૂલો કરી છે તે ઉપરથી લખનારનું જ્ઞાન જણાઈ આવે છે. એ પ્રતિમાંનાં રૂપ હતાં તેવાંને તેવાં ઉતારાયાં છે, ને પહેલી પ્રતિમાં સમયને અનુસરતો સુધારો કરીને લખાયું છે.

'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' જોઈએ છીએ તો સમજાય છે કે એ કાળે અપભ્રંશ ભાષાનો પહેલી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ઉ' જતો રહ્યો છે. દાખલા તરીકે:

"જુ કરઇ, લિઇ, દિઇ, પઢઇ, હુઇ, ઇત્યાદિ. બોલિવઇ ઉક્તિ માહિ, ક્રિયા કરિવઇ જુ મૂલિગઇ હુઇ સુ કર્તા. તિહાં પ્રથમાં."[1]

"ચંદ્ર ઊગઇ, ઊગઇ ઇસી ક્રિયા. કુણ ઊગઇ? ચંદ્ર. જુ ઊગઇ સુ કર્તા. તિહાં પ્રથમા."[2]

૧. જે કરે, લે, દે, પઢે, થાય વગેરે બોલવામાં—ઉક્તિમાં ક્રિયા કરવામાં જે મૂળભૂત (આધારરૂપ) હોય તે કર્તા. ત્યાં પ્રથમા.

૨. 'ચંદ્ર ઊગે'. 'ઊગે' એ ક્રિયા. કોણ ઊગે? ચંદ્ર. જે ઊગે તે કર્તા, ત્યાં પ્રથમા (પહેલી વિભક્તિ).

આમાં કર્તા ઉકારાન્ત રહ્યો નથી. આ ગ્રંથ રચાયો તે પહેલાંનાં સો વર્ષ ઉપરના ગ્રંથો જોઈએ તો તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે કર્તા ઉકારાન્ત હોય છે. પાટણ પડ્યું અને મુસલમાની અમલ ચાલતો થયો તે કાળથી ભાષાનું રૂપ વિશેષ પલટાવા માંડ્યું હતું. પોણો સો વર્ષમાં એ પલટો ઘણો થયો અને સં. ૧૫૦૦માં આ ભેદ ઘણો સ્પષ્ટ સમજાય તેવો થયો. વધારે સ્પષ્ટતા માટે દાખલો લઈએ:

સં. ૧૩૩૦ના આસો સુદી ૧૫ ને ગુરુવારે તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથમાં:

"પંચ પરમેષ્ટિ **નમસ્કારુ** જિનશાસનિ **સારુ** ચતુર્દશ પૂર્વ સમુદ્ધાર... **સંભારુ** રી **અપહારુ પહારુ**, **સંસારુ** સુ તમ્હિ અનુસરહુ. જિણિ કારણિ ચતુર્દશ પૂર્વધર ચતુર્દશ પૂર્વ **સબંધિઉ ધ્યાનુ પરિત્યજિઉ** પંચ પરમેષ્ટિ **નમસ્કારુ** સ્મરહુ તઉં તુષ્ટિ વિશેષિ **સ્મરેવઉં**"

એ જ સમયના બીજા એક ગ્રંથમાં:

"વિનયહીણુ, બહુમાનહીણુ, ઉપધાનહીણુ, સૂત્રુ, અર્થુ, બેઉ કુડા કહ્યા હુઇ.........પગુ લાગઉ થુહું લાગઉં......મચ્છર ર જ્ઞાનદ્રવ્યુ........."

આ પ્રમાણે નામના બધા શબ્દો ઉકારાન્ત છે.

હવે આપણે સં. ૧૪૦૦ પછીના ગ્રંથો જોઈએ. સં. ૧૪૧૨ માં રચાયેલો 'ગૌતમરાસ' પ્રસિદ્ધ છે. એમાં 'માણુ', 'તાણુ', 'વયણુ', 'એકંતુ,' એવાં ઉકારાન્ત રૂપો પણ છે, અને 'ધણવર,' 'ગુવ્વર,' 'નામ,' 'સાત,' 'હાથ,' 'નયણ,' 'વયણ' એવાં ઉકાર વિનાનાં રૂપ પણ જોવામાં આવે છે. કદાચ ભાષાનો ક્રમ ન જાણનાર આને કર્તા અથવા લેખકનો પ્રમાદ માનશે. પરંતુ એ જ સમયે રચાયેલા બીજા ગ્રંથો જોવાથી આપણી ખાતરી થાય છે કે ભાષાનું રૂપ બદલાવા માંડ્યું હતું. તેનું એ લક્ષણ હતું. લોકોચ્ચારમાં અંત્ય ઉ જતો રહ્યો હતો, પણ પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસી કવિઓને આ ફેરફાર 'અશુદ્ધિ' રૂપે દેખાતો હતો. તેઓ પ્રયત્ન કરીને પણ જૂનાં રૂપો લખતા અને કવચિત લોકભાષામાં અતિ સામાન્ય થઈ પડેલાં નવાં રૂપો અજાણ્યે પણ એમનાથી લખી દેવાતાં. આ ફેરફાર વધારે રૂઢ થયો ત્યારે, સં. ૧૪૫૦માં, ગ્રંથકર્તાએ

માન્યું કે અત્યંત ઉકાર વગરના શબ્દો એ જ વર્તમાન સમયની ખરી ભાષા છે. આથી તેમણે ઉકારરહિત રૂપો સ્વીકાર્યા.

"મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" ગુજરાતી વ્યાકરણનો જ ગ્રંથ નથી. સાધારણ અભ્યાસીને ગુજરાતી ભાષા વડે સંસ્કૃત વ્યાકરણ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી એ ગ્રંથ રચાયેલો છે. એ ગ્રંથ મહત્ત્વનો છે એવું આપણે એટલા માટે માનીએ છીએ કે એમાં આપેલાં રૂપો વ્યાકરણના ચોકઠામાં બેસાડેલાં પ્રમાણભૂત રૂપો છે. આ ગ્રંથ માત્ર ગુજરાતી અને સંસ્કૃતને સાંધનાર જ નહીં, પણ ગુજરાતીને અને અપભ્રંશને પણ સાંધનાર કડી જેવો છે.

સ્વ. કમળાશંકર ગુજરાતી ભાષાના 'બૃહદ્ વ્યાકરણ'માં લખે છે કે સંસ્કૃત પ્રથમાના એક વચનમાં ન્–વિસર્ગનો 'ઓ' થતો હતો, જેમ रामो जयति। "આ ઓકારાન્ત રૂપ ઘણું જોવામાં આવ્યાથી પ્રાકૃતમાં 'ઓ' પ્રત્યય દાખલ થયો." સ્વ. કમળાશંકર એમ સમજતા હોય એમ લાગે છે કે પ્રાકૃતનો પ્રથમા એકવચનનો ઓકાર, સંસ્કૃતનું ઓકારવાળું રૂપ જોઈને દેખાદેખીથી વગર વિચારે વ્યાકરણ કરનારાઓએ અથવા બીજા કોઈએ દાખલ કરી દીધો છે. પરંતુ એમનો આ મત ખરો નથી. ભાષાનું કોઈ પણ રૂપ કોઈએ ઇરાદાપૂર્વક ઘડ્યું હોતું નથી. તેમ જ ભાષા વ્યાકરણ ઉપરથી પણ બનતી નથી. ચાલતી ભાષાના નિયમો સંગ્રહીને જેમ સ્વ. કમળાશંકરે વ્યાકરણની રચના કીધી તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ તે કાળે ચાલતી ભાષાના સંગ્રહ રૂપે રચાયાં છે. એટલે આ સિદ્ધ વસ્તુ છે કે વ્યાકરણ પરથી ભાષા રચાતી નથી; પરંતુ ભાષા ઉપરથી વ્યાકરણ રચાય છે. પ્રાકૃતમાં પ્રથમાનો પ્રત્યય 'ઓ' છે તે મૂલથી ચાલતા આવેલા ઉચ્ચારનું રૂપાન્તર માત્ર છે. વિસર્ગનો ઉચ્ચાર આપણે 'હ' જેવો કરીએ છીએ, પણ વેદકાળે એ ઉચ્ચાર 'ઉ' કારને મળતો થતો હોવો જોઈએ.[1] સંસ્કૃતમાં વિસર્ગનો 'ઉ'

૧. બંગાલી ઉચ્ચાર ધ્યાનમાં લેવાથી આ વાતની ખાતરી થશે. હજી પણ બંગાલીઓ અકારનો પહોળો ઉચ્ચાર કરે છે. 'અરવિંદ'ને બદલે 'ઓરોબિન્દો', 'સયાજીરાવ'ને બદલે 'સોયાજીરાઓ', 'કાન્ત' ને બદલે 'કાન્તો' વગેરે ઉચ્ચાર પ્રાચીન–પરંપરાનું રૂપાન્તર છે.

થવાનો નિયમ છે, તે અકારણ નથી. વિસર્ગનો ઉચ્ચાર જ એ પ્રકારનો થતો હતો, અને તેથી એવો નિયમ ઠરાવ્યો. એ ઉકાર પાછળથી ઓકારરૂપે પરિણામ પામીને પ્રાકૃતમાં દાખલ થયો. ઓકારનું જ લઘુ રૂપ ‘ઉ’ છે. પ્રાકૃતના કાળના લોકોના ઉચ્ચારનું વલણ જ્યારે મંદ થયું, ઉચ્ચાર ટુંકાવાયો ત્યારે देवः, शिखरः, चंद्रः એ સંસ્કૃત રૂપોનાં પ્રાકૃતમાં ‘દેવો’, ‘સિહરો’, ‘ચંદો’ એવાં રૂપાન્તર થયાં; અને અપભ્રંશકાળે એ જ શબ્દો ‘દેવુ’, ‘સિહરુ’ અને ‘ચંદુ’ એ રૂપે બોલાવા લાગ્યા. આગળ ચાલતા ઉચ્ચાર વધારે ટુંકાવાયો ત્યારે ‘ઉ’ ઊડી ગયો ને બોડાંરોડાં ‘દેવ’ ‘શિખર,’ ‘ચંદ્ર’ એ રૂપ થયાં. આમાં કોઈ પણ કાળે કોઈએ ઈરાદાપૂર્વક કંઈ કર્યું નથી. લોકોની સંસ્કૃતિ અનુસાર તેમના ઉચ્ચાર પ્રમાણે રૂપો ભાષાસાહિત્યમાં સંગ્રહાયાં.

‘જં કીજઈ તં કર્મ્મ। તિહાં દ્વિતીયા’, સંસ્કૃતમાં આ નિયમ હતો। ‘જીવ ધર્મ્મિઈ સંસાર તરઈ। તરઈ ઈસી ક્રિયા. કઉણ તરઈ? જીવ જુ તરઈ સુ કર્તા। તિહાં પ્રથમા। કિસુ તરઈ? સંસારુ। જં તરઈ તં કર્મ્મ। તિહાં દ્વિતીયા। કિસઈ તરઈ? ધર્મ્મિઈ। તિહાં કરણિ તૃતીયા.

સંસ્કૃતમાં કર્મને બીજી વિભક્તિ લાગે છે. जीवः संसारं धर्मेण तरति। એમાં સંસારને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગ્યો છે. ગુજરાતીમાં ‘જીવ ધર્મે સંસાર તરે’ એમાં કર્મ ‘સંસાર’ને કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો નથી, પણ અપભ્રંશ ભાષામાં એ પ્રત્યય લાગતો હતો. તંત્રી ગ્રંથકારે ‘કિસુ તરઈ? સંસારુ’ એમ સંસારને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડી બતાવ્યો છે. ચાલતાં કાળે એ પ્રત્યય લાગતો નથી, એ તો ઉપર લખેલા ‘સંસાર તરઈ’ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં શીખનારને સમજાવવા માટે જૂનું રૂપ ‘સંસારુ’ વાપરીને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડી બતાવ્યો છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં કર્મને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગતો બંધ થયો તે પણ આ કાળથી જ.

બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય ‘ને’ આપણે લગાડીએ છીએ તે પણ આ કાળથી ચાલુ થયો હતો:

‘તેહનઈ યોગિ તૃતીયા’ આમાં ‘તેહનઈ’માં ‘તે’ને ‘ને’નું પૂર્વરૂપ ‘નઈ’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. આ કાળે વ્યંજનની પાછળ આવેલો સ્વર આગલા

વ્યંજન સાથે બહુધા જોડાઈ જતો ન હતો. 'કઉણુ તાણઉ પડઇ?' એ વાક્યને આપણે હમણાં 'કોણ તાણે પડે?' એમ બોલીએ છીએ. એ કાળે તેમ બોલાતું ન હતું; કારણ કે મૂલ સંસ્કૃતમાં એ સ્વરોને સ્થાને સ્વરસહિત વ્યંજનો હતા. સંસ્કૃત पतति પરથી 'પડઇ' થયું છે. 'પડઇ'માંની 'ઇ' મૂળના 'તિ'નું અપભ્રષ્ટ રૂપ છે. આથી શબ્દના ટુંકા ઉચ્ચાર રૂપે વ્યંજન લોપાઈને માત્ર સ્વર જ બોલાતા હોવાથી, તે પોતાની આગળના સ્વર કે વ્યંજન સાથે જોડાતા ન હતા. જ્યારે ઉચ્ચારનાં વલણ એટલાં બધાં વિરૂપ થઈ ગયાં કે તેમાં મૂલ શબ્દના વ્યંજનનો ભાસ પણ ન રહ્યો, ત્યારે શબ્દો વધારે ટુંકા થયા અને 'કઉણ'ને બદલે 'કુણ' બોલાવા માંડ્યું. ભાલણની ભાષામાં એવાં રૂપ ઘણાં જોવામાં આવે છે અને પાટણ તરફના ઉચ્ચાર હજી પણ એ પ્રકારના જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' આપણી કાલની ભાષાનાં પ્રમાણભૂત રૂપ બતાવનારું ઘણું પ્રાચીન પુસ્તક છે.

અહીં એક ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. પરલોકવાસી ડૉ. ટેસીટોરી આ સમયની આપણી ભાષાને 'પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા' કહે છે, એ નામ બિલકુલ યોગ્ય નથી. 'જૂની ગુજરાતી' એ શબ્દ સાંભળતાની સાથે જ દરેક વિચારશીલ માણસને એટલો બોધ તો થશે જ કે ગુજરાત દેશની જૂની ભાષા તે 'જૂની ગુજરાતી.' આ યથાર્થ બોધ કરનારું નામ ફેરવીને તદ્દન સંબંધ વગરનું કલ્પિત નામ આપવું, એ યોગ્ય નથી. 'પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષા' એ શબ્દો સાંભળીને 'ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળે બોલાતી ભાષા' એવો અર્થબોધ કોઈને પણ થશે ખરો? જે ડૉ. ટેસીટોરીની કૃત્રિમ સંજ્ઞા જાણતો હોય તે સિવાય બીજો કોઈ એ શબ્દોમાંથી 'ગુજરાતની જૂની ભાષા' એવો અર્થ કાઢી શકશે નહીં. ગુજરાતની ગણના કોઈ પણ કાળે રાજસ્થાનના વિભાગમાં થઈ નથી. ઉલટું રાજસ્થાન એક કાળે ગુજરાતીના પેટામાં સમાતું હતું. આથી જૂની ગુજરાતીને રાજસ્થાની ભાષાને નામે ઓળખાવવી એ કેવળ અયુક્ત છે.

★

૨. જયશેખરસૂરિ[1]

(સં. ૧૪૬૨)

આ કવિ અંચળગચ્છના વિદ્વાન સાધુ હતા. અંચળગચ્છ જેને વિધિ પક્ષ કહે છે, એ ગચ્છના ઘણા સાધુઓએ પોતાની વિદ્વત્તાથી મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યને શોભાવ્યું છે. "પ્રબન્ધચિન્તામણિ," જેમાં ઘણા ઐતિહાસિક પ્રબંધો સંઘરાયા છે તે ગ્રંથના કર્તા મેરુતુંગસૂરિ પણ અંચળગચ્છના જ હતા. કવિ જયશેખર પણ સંસ્કૃત ગ્રંથકાર હતા. એમણે "ઉપદેશચિન્તામણિ," "પ્રબોધચિન્તામણિ," "ધમ્મિલચરિત મહાકાવ્ય," "જૈન કુમારસંભવ," "આત્માવબોધ કુલક (પ્રાકૃત)," "ધર્મસર્વસ્વ", "સંબોધસપ્તતિકા," "નવતત્ત્વ કુલક", "અજિતશાન્તિ સ્તવ" વગેરે સંસ્કૃતપ્રાકૃત ગ્રંથો રચ્યા છે. એમના ગુરુ મહેન્દ્રપ્રભ સં. ૧૩૯૮માં પાટણમાં સૂરિપદ પામ્યા અને સં. ૧૪૪૪માં ખંભાતમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમના ત્રણ શિષ્ય મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ હતા. આમાં મેરુતુંગસૂરિ આચાર્યપદ પામ્યા. જયશેખરસૂરિ વચેટ શિષ્ય હતા. એમના જન્મનો, દીક્ષાનો, સૂરિપદનો કે અવસાનનો કોઈ સંવત મળતો નથી. પણ એમના રચેલા ગ્રંથોમાં રચનાનો સંવત મળે છે. જયશેખરસૂરિ પોતે જેવા વિદ્વાન હતા તેવા તેમના શિષ્યો પણ હતા. એમના શિષ્યોએ પણ સંસ્કૃત, ગુજરાતી ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે.

જયશેખરસૂરિએ ગુજરાતીમાં બે "નેમિનાથ ફાગુ"[2] તથા ખાસ કરીને તો તેમના જ "પ્રબોધચિન્તામણિ"ના ભાવાનુવાદ જેવો "ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ"[3] એ ગ્રંથ રચ્યો છે. "ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ"નો વિષય આત્મ-

---

૧. જૈ. ગૂ. ક. ૧, પૃ. ૨૪-૨૫; જૈ. સા. સં. ઇ., પૃ. ૪૪૧-૪૪૨, ૪૮૭-૯૨.

૨. મોદી, દેસાઈ ને ઠાકોર સંપાદિત 'ગુર્જર રાસાવલિ'માં તથા સાંડેસરા સંપાદિત 'પ્રાચીન ફાગુ સંગ્રહ'માં પ્રકાશિત.

૩. આ ગ્રંથ પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ (૧૯૨૧) તથા કે. હ. ધ્રુવે (પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય,૧૯૨૭) પ્રકાશિત કર્યો છે.

પરમહંસ રાજા, તેની ચેતના અને માયા રાણી એ છે. પરમહંસ માયાને વશ થતાં તેનું ત્રિભુવનાધિપપદ નષ્ટ થાય છે અને કાયાનગર વસાવી તેટલાનું જ રાજ્ય ભોગવી સંતોષ માને છે. મનને મંત્રીપદ આપે છે. તે માયા રાણી સાથે પ્રીતિ માંડે છે ને રાજાને બાજુ પર મૂકીને સર્વનો કર્તાહર્તા તે જ થઈ પડે છે. મનને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બે સ્ત્રીઓ છે. પ્રવૃત્તિનો મોહ અને નિવૃત્તિનો વિવેક પુત્ર છે. આ પછી આગળ નવનવા સંબંધીઓ અને નવનવા અધિકારીઓ કલ્પીને મનના પુત્ર મોહની સત્તા વર્ણવી છે આગળ જતાં કથાપ્રસંગ ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે; પણ એમાં કવિના કવિત્વને દોષ દેવા જેવું નથી. કાવ્યનો નમૂનો જોવાથી કવિનું કવિત્વ કેવું છે તે સમજાશેઃ—

પહિલઉં પરમેસરુ નમી, અવિકલ અવિચલ ચિત્તિ
સમરિસુ સમરસિ ઝીલતી, હંસાસણિ સરસત્તિ ૧
માનસસરિ જાં નિર્મલઇ, કરઇ કુતૂહલ હંસ
તાં સરસતિ રંગિ રમઇ, જોગી જાણઇ અંસ ૨

* * *

જે ઘટ સુદ્ધિ અજાણતા, કરઇ કથાકલ્લોલ
પડતું ઘર તે પરહરી, ગિરિસિરિ માંડઇ ટોલ ૫
નવમા રસ અંમરિસ મ ધરિ, આદિ આણિઉ છેહિ
ગુરુયા તું ગુણિ અગ્ગલઉ, મુહવડિ માંડિઉ તેહિ ૬
સેવિતાં સવિ રસ વિરસ, ઇક્કાઇક્કિ જોઇ
નવમઉ જિમ જિમ સેવીઇ, તિમ તિમ મીઠઉ હોઇ ૭

* * *

કાઠિ જલણુ જિમ ધરણિહિ ત્રેહુ, કુસુમિહિ પરિમલુ ગોરસિ નેહુ
તિલિહિ તેલુ જિમ તાહિક નીરિ, તિમિ તે નિવસઇ જગત્રશરીરિ ૧૩

* * *

જિણઇ નારી દોઇ પરિગ્રહી, દોઇ ભવ વિણટાં તેહના સહી
એક ઘરણિ તાં ઘરની મેઢિ, બીજી હુઇ તઉ વાધઇ વેઢિ ૧૮૩

બે સ્ત્રીઓને માટે કવિ શું કહે છે:–

ઘરની કલિ કુણ આગલિ કહઇ? ચોરમાઇ જિમ છાની રોઅઇ
એકઇ સંધ્યાં ઊગિઉ સૂર, બીજી મિલિઉ રુલિઉ ભૂર
એકઇં બીજઇં શશિ ઊગિઉ, બીજી બીજઇં તે ખય ગિઉ ૧૮૭

સર્વ સ્ત્રીઓ સરખી ન હોય તે વિષે લખે છે:–

સ્ત્રી સવિ સમી મ લેખવે, એકિ આછઇં ગુણવંતિ
એકિ અકુલીણી દિટ્ઠ મઇં, જીહ ન દીજઇં પંતિ ૧૯૦
એકઇ બોલિ બોલ સઉ, ચાલઇ સિઉં ભરતારિ
તે આસરણીહ રાખસી, કઇ રાખસી ન નારિ ૧૯૧
ઘરિ તેડિઇ પ્રિય પ્રાહુણઇં, કરઇં મુહ મિસિવન્ન
ઘંઘલ જિમ તે પરિહરિ, ઘરણી સેવે રન્ન ૧૯૨
કરઇ જૂઉ તે વાલવી, માવીત્રહં નિજ કંતુ
તીખી આર તે નારિ ગણિ, તે નર બઇલુ ભમંતુ ૧૯૩
વડ લહુડાં સંતાપવઇ, પ્રિયનઉ પામી માન
રવિકરિ તાતી ધૂલિનઉ, તિહ દીજઇ ઉપમાન ૧૯૪
નર નર સિઉં બહુબુલ્લણી, ઘરિ ઘરિ ગોકિ ભમંતિ
સહિયાં મિસિ બાહરિ વસઇં, તે સુસીલ કિમ હુંતિ ૧૯૫

આ પ્રમાણે વિષય આધ્યાત્મિક હોવા છતાં વ્યાવહારિક ઉપદેશોથી ગ્રંથને બહુ રસભર્યો બનાવ્યો છે. ઠામ ઠામ ઉખાણાઓ ગોઠવવામાં પણ કવિએ બહુ બુદ્ધિબળ વાપર્યું છે. ગ્રંથને છેડે પરમહંસ એ જ સર્વસ્વ છે, એમ કહેતાં કવિ કહે છે:–

"મૂલ મંત્ર મણિ એ મનિ માનિ, તપજપનઉ ફલ એહનઇ ધ્યાનિ
ઇણિ સવિ સંપદ આવઇ પૂરિ, ઇમ બોલઇ જયશેખરસૂરિ

દુહા, ચોપાઈ, છપ્પા વગેરે વિવિધ છંદ અને વિવિધ રાગણીમાં ગ્રંથની રચના કરી છે.

★

૩. વસ્તિગ[1]

(સં. ૧૪૬૨)

તે રત્નપ્રભસૂરિનો શિષ્ય હોય એમ લાગે છે. આ પછી વસ્તા નામના બીજા કવિ થયા છે, પણ એનું "ચિહુંગતિ ચઉપઇ" અથવા "ચિહુંગતિ વેલ" જોતાં લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો વસ્તો તે આ જ વસ્તો હોવો જોઇએ એમ લાગે છે. આ કવિનાં બીજાં કાવ્યો મળ્યાં નથી. 'ચિહુંગતિ ચઉપઇ' સં. ૧૪૬૨ પહેલાં રચાયું છે. એની ભાષા બીજા કવિઓની ભાષા કરતાં વધારે જૂની દેખાઈ આવે છે. લાવણ્યસમયના 'વિમલપ્રબંધ'માં જે ભાષા છે તે કરતાં સો વર્ષ પહેલાંની આ ભાષા હોવાથી તેના ઉપર અપભ્રંશ ભાષાની છાયા જણાય છે. ૯૫ તૂકનું આ કાવ્ય છે. અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતા જીવને કેવાં કેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તે આ કાવ્યમાં વર્ણવાયું છે. ને એ દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય અરિહંત દેવ અને સાધુ ગુરૂ એ છે. કાવ્યની શરૂઆત આ પ્રમાણે થાય છે:—

*શેત્રુજિ વંદી તીરથરાઉ[1], ગોયમ[2] ગણહર[3] કરઉ પસાઉ[4]
વાગવાણિ[5] હું સમરઉં દેવી, ચિહુ ગતિ[6] ગમણુ[7] કરઉ સંખેવિ[8] ૧
ચિહુ ગતિ નઉ નહઇ કોઇ ગંમ્મુ,[9] જિહ ચિતિ એકુ વસઇ જિણધંમુ[10]
ચિહુ ગતિ માહિ કાંઇ નથી સારુ,[11] દીસઇ દુખ તણા ભંડાર ૨
દઢુ સમિકતુ[12] પાલઇ નરનારિ, વલી[13] ન આવઇ ઇણિ સંસારિ
જિણવર આણ હિય સું[14] જડી, તીહ પર મુકિતરમણિ[15] ઢુંકડી ૩
આદિ નહિ પણ એહ સંસાર, જીવહ આદિ ન લાભઇ પાર
જિણધર્મની આદિ નવિ હોઇ, અનાદિ કાલુ ભણીયઇ સોઇ ૪

---

૧. જૈ. ગૂ. ક. ૧, પૃ. ૨૩; ૩, પૃ. ૪૨૪–૨૫.

*૧ તીર્થરાજ–સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થ. ૨ ગૌતમ. ૩ ગણધર. ૪ કૃપા. ૫ સરસ્વતી. ૬ ચાર પ્રકારની ગતિ. ૭ ગમન, જવું તે. ૮ સંક્ષેપ-ટુંકામાં. ૯ જાણપણું. ૧૦ ધર્મ. ૧૧ સાર. ૧૨ સમ્યક્ત્વ. ૧૩ ફરી. ૧૪ હૈયામાં. ૧૫ મુક્તિરૂપી સુંદરી.

સહજિ જીઉ[૧૬] નિરમલુ ઝલકંતુ,[૧૭] આઠ પહર છઇ કમુ[૧૮] બાંધંતુ
અરહટ[૧૯] ઘટિકા જિમ કૂઇ માલ,[૨૦] તિમ જીઉ ફિરઇ અનંતા કાલ ૫

* * *

ઘરધંધા પડિઉ સહુ કોઇ, કુટુંબ મેલાવઉ ખાઇવા[૨૧] હોઇ
ખત્ર અખત્ર[૨૨] કીધાં અવિચાર, કાકા! કુણ્ કરિસઇ સાર[૨૩] ૫૫
જરા[૨૪] ભણઇ હિવ મઇ તઉ સાતિ[૨૫], પહિલા દાંત કરઇ જિમ પલાતિ[૨૬]
ત્રિસણા[૨૭] માડી રહી તઇ હંસિ, ડોકરુ માગઇ હિવ લાપસી[૨૮] ૫૬
ધવલઉ[૨૯] માથઉં દેહ જાજરી,[૩૦] વાંકઉ[૩૧] વાંસઉ[૩૨] ઝુલઇ લાલરી[૩૩]
ઘરહુંતઉ[૩૪] તે કિહાં ન જાઇ, કુટુંબ સઘલા ઉવીકઉ[૩૫] થાઇ ૫૭
વાડિ કુબુધી પીડિઉ છઇ સોઈ, કાકાની સુધી[૩૬] ન કરઇ કોઇ
આવઉ વહુડિ ભણિ કરઉ માઈ; મુહ મુચકોડી પાછી જાઇ[૩૭] ૫૮
રીસાવિઉ મેલ્હઇ ઝાલ,[૩૮] સિરુ ધુણઇ સાઈ મુખિ પડઇ લાલ

* * *

રામતિ[૩૯] ની છઇં મુહનિ ટેવ, ગુરુયા[૪૦] સંઘહ કરઉં સેવ;
અજ્ઞાનપણાઇ આશાતન થાઇ, વસ્તિગુ લાગઇ સંઘહ પાઇ ૯૫

★

---

૧૬ જીવ. ૧૭ નિર્મળ ને ઝળકતો, ૧૮ કર્મ. ૧૯ કૂવા ઉપરનો રહેંટ. ૨૦ ઘડમાળ, ઘડાઓની માળ. ૨૧ ખાવા. ૨૨ ભલાં-ભૂંડાં કર્મ. ૨૩ કહો કાકા, આખરે કોણ સહાય કરશે? ૨૪ ઘડપણ. ૨૫ તારી સાથે. ૨૬ પલાયન કરી ગયા–પડી ગયા. ૨૭ તૃષ્ણા. ૨૮ દાંત વગર ચવાય નહીં તેથી વગર ચાવે ઝટ ઉતારી દેવાય તેવું માગે. ૨૯ ધોળું-પળિયાં આવવાથી. ૩૦ જર્જરિત. ૩૧ વાંકો. ૩૨ વાંસો. ૩૩ લાળ ચૂવે. ૩૪ ઘરમાંથી ૩૫ અળખામણો. ૩૬ સંભાળ. ૩૭ વહુને માનભેર બોલાવે, પણ તે મોં મરડીને ચાલી જાય. ૩૮ રીસથી–ગુસ્સાથી બળે. ૩૯ રમત. ૪૦ મોટા.

૪. સોમસુંદરસૂરિ
(સં. ૧૪૩૦ થી ૧૪૯૯)

કુંભા રાણાના વખતમાં બંધાએલા રાણકપુરના જગપ્રસિદ્ધ દેવાલયમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ગુરુ સોમસુંદરસૂરિ તપગચ્છમાં પ્રભાવક આચાર્ય થયા.[1] એમનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં થયો હતો. સં. ૧૪૩૭માં એ દીક્ષા, સં. ૧૪૫૦માં વાચકપદ તથા સં. ૧૪૫૭માં સૂરિપદ પામ્યા. એમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૯૯માં થયો હતો.

એમનો પરિવાર ૧,૮૦૦ યતિઓનો હતો. ગુજરાતી ભાષાને અંગે એમણે જે મોટું ઉપકારક કામ કર્યું તે જૈન ધર્મના શાસ્ત્રીય અને સિદ્ધાંત-ગ્રંથોના ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચ્યા તે છે. એમની પહેલાં ગુજરાતીમાં વ્યવહારોપયોગી ગ્રંથોના બાલાવબોધ રચાતા હતા, પણ મૂલ સિદ્ધાંતગ્રંથોનું પદ્ધતિપૂર્વક ભાષાન્તર થતું નહોતું. એમના સમયથી એ પદ્ધતિ ચાલુ થઈ. સિદ્ધાંતગ્રંથોનાં ભાષાન્તર કરવાની યોજનાના ઉત્પાદક કદાચ બીજા કોઈ હોય, પણ એ યોજના એમના સમયમાં અમલમાં મુકાઈ, એ નો નિર્વિવાદ છે. એક મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત ગચ્છના એ યુગપ્રધાન હતા. એટલે એમણે જો એ યોજનાને અશાસ્ત્રીય ઠરાવી હોત તો તે કદિ પણ અમલમાં આવી હોત નહીં. પણ એમણે પોતે જ એ યોજનાનો આરંભ કર્યો અને તરત જ બધા વિદ્વાન સાધુઓએ એમનું અનુકરણ કર્યું.

હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રને એમણે એવી સાદી ને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે કે કોઈ પણ તેને વખાણ્યા વગર રહે નહીં. દરેક જૂના ભંડારમાં આ બાલાવબોધની પ્રતિ હોય છે.[2] પણ પૂનાની ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યુટ, જે

---

૧. જૈ. સા. સં. ઇ. પૃ. ૪૫૨ અને પછીનાં; જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૧૪, ૩૨; ૩, ૪૩૯; સાંડેસરા સંપાદિત 'ષષ્ટિશતક પ્રકરણ', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩.

૨. 'યોગશાસ્ત્ર બાલાવબોધ'ની પ્રતો માટે જુઓ જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૧૫૭૫. 'યોગ. બાલા.'માંથી કેટલીક કથાઓ જિનવિજયસંપાદિત 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

પ્રતિ છે તે વધારે જૂની અને વધારે આકર્ષક છે. બાલાવબોધનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :—

"હિવડાં શ્રી મહાવીરનાં શાસન ભણી, શ્રી હેમાચાર્ય ગ્રંથનઈ ધુરિ શ્રી મહાવીર નઇ "નમસ્કાર કહઇ। 'નમો કહીઈ નમસ્કાર'॥ શ્રી મહાવીરપ્રતિ। કિસિઉ છઇ શ્રી મહાવીર? દુર્વારિ૦॥ અનેકુઇ વારતાં દોહિલા જે રાગદ્વેષ, કામક્રોધાદિક વઇરી તેહનઉ વાર સમૂહ। નિવારઇ છઇ। ઊછેદઇ છઇ। વલી કિસઉ છઇ શ્રી મહાવીર?

* * *

ઈમ ત્રિણિ નમસ્કાર કરિ, ગ્રંથકાર કરિ, શ્રી હેમાચાર્ય, શ્રી કુરપલરાયની અભ્યર્થના લગઇ યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથ આરભઇ છઇં। યોગનઉં શાસ્ત્ર હું કરઉં છઉં। શ્રી હેમાચાર્ય કહઇં છઇં—યોગનું શાસ્ત્ર હું કરઉં છઉં. શ્રી હેમાચાર્ય કહઇં છઇં—યોગનું સ્વરૂપ કિહાં થઉ? શ્રુત ભણીઇં સિદ્ધાંત, તેહરૂપિઉ 'અંભોધિ'='સમુદ્ર'। તેહ માં થિકઉં કેતલુંએક જાણ્યું. અનઇ કેટલુંએક આપણા સદ્‌ગુરુ તેહના 'સંપ્રદાય'='આમ્નાય' થિકઉ જાણ્યું."

આ પ્રમાણે એમણે 'ઉપદેશમાલા' (સં. ૧૪૮૫), 'પડાવશ્યક,' 'ષષ્ટિશતક' (સં. ૧૪૯૬),[3] 'આરાધના પતાકા,' 'ભકતામર સ્તોત્ર,' 'નવતત્ત્વ,'[4] 'વિચારગ્રંથ' વગેરેના બાલાવબોધ રચ્યા છે. સંસ્કૃત નહીં ભણનાર યતિઓને આવા બાલાવબોધથી ધર્મતત્ત્વ જાણવાની તથા સમજવાની બહુ સારી અનુકૂળતા મળી.

'પડાવશ્યક બાલાવબોધ' નામના ગ્રંથની સં. ૧૫૨૦ના આસો સુદી ૮ ને ભોમવારે પં. હેમહંસગણિએ લખેલી પ્રતિ મળી છે; રચનારનું નામ નથી, પણ સંભવ છે કે તે સોમસુંદરસૂરિની રચના હોય. જો કે હેમહંસગણિએ

૩. સાંડેસરાસંપાદિત 'ષષ્ટિશતક પ્રકરણ'માં પ્રકાશિત (૧૯૫૩).

૪. જૈ. ગૂ. ક., ૩, ૧૫૭૩–૧૫૭૬.

પોતે પણ 'ષડાવશ્યક બાલાવબોધ' રચ્યો હોવાનું જાણીતું છે.[૫] ઉક્ત પ્રતમાંથી એક નમૂનો જોઈએ :—

કુપ્ય કહતાં સોનઉં, રૂપઉં ટાલી સર્વ ધાતુ સર્વ ત્રાંબારાછ, તરુઉં, સીસઉં ભાણા, વાટલાં, ખાટલા, પાટલા સર્વ ઘરવાખરઉ, કુપ્ય કહયીસઇ, તેહનઉ પ્રમાણ અતિક્રમ કરઇં. કિમ? કહીઇં. દસ ભાણાનઉ નીમ હુઇ, અનઇ અધિક હુઇ સંપતી, તવારઇં તેહજિ ભાણાં ભંજાવી જાડાં કરાવી સંખ્યા દસની પૂરવઇ તે કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમ.

* * *

"લોભિઇ કરી કઉણ પુરુષ ન હણિઉ? નારીઇ કહિનઉં હૃદય ભોલવ્યઉ નહીં? મૃત્યુજંમિ કુણ ગ્રસિઉં નહીં? વિષઇ કઉણ ગૃદ્ધ ન હુઉ? અપિતુ સહુ કોઇ."

*

૫. જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૧૮૦; ૩, પૃ. ૧૫૭૭–૧૫૮૦.

૫. કીર્તિમેરુ

(સં. ૧૪૮૭)

આ કવિએ સં. ૧૪૮૭માં પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા છે એવો એની નોંધપોથીનો ગ્રંથ[1] મળ્યો છે. એ ગ્રંથમાં એણે પોતાનાં રચેલાં કેટલાંક કાવ્ય લખ્યાં છે અને બીજાં કેટલાંક બીજાઓનાં બનાવેલાં પણ લખ્યાં છે. વિશેષ કરીને એમાં પોતાને ઉપયોગી થઈ પડે એવી વિવિધ હકીકતોનો સંગ્રહ છે. આ કવિ કયા ગચ્છનો અને એનો ગુરૂ કોણ તે કદાચ એ ગ્રંથ ઉપરથી જાણી શકાય ખરૂં. એ ગ્રંથમાં સંવત્ ૧૫૧૩ માં રત્નાકરસૂરિએ પોતાના હસ્તાક્ષરથી કંઈક નોંધ કરેલી છે. આ નોંધ કવિનો સમય નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી થઈ શકે. આ કવિનાં કાવ્યોમાં "ત્રિભુવન ચૈત્ય પ્રવાડી" એ ખાસ ગણવા જેવું છે. એમાં કવિના કાળમાં કયાં કયાં સ્થળોએ જૈનતીર્થો હતાં તે વર્ણવ્યું છે. જુઓ :—

સમેઈ, સેત્રુજિ, સિરિ અટ્ઠાવઈ, સોપારિ, સિરિ રેવઈ પાવઈ
જીરાઉલિ, ફલવૃદ્ધિ, રયણપુર નઈ સિરિ સાચુરિઈં
થંભણ, ઘોઘ, મહુય, ડાઠઈ, ઉનઈ દીવ પ્રસિદ્ધ ૧૮
... ... જંપઈ કીરતિમેરુ... ... ... ૨૨

આ પ્રમાણે તીર્થનાં બધાં સ્થળ એમાં ગણાવાયલાં છે.

બીજું કાવ્ય "અંબિકાછંદ" છે, તે શબ્દાલંકારવાળું ટુંકું કાવ્ય છે :

સુગુણ મંદિર અતિહિ સુંદર, સિર સિસહર ધારિણી
કાનિ કુંડલ, સૂર મંડલ, લીલ ગજગતિગામિણી
રૂપ રંભ કિ, વયણ ચંદ કિ, નયણ પંકજ હારિણી
નયણિ અંજન, જનહ રંજન, ભવહ ભંજણ ભામિણી ૧

* * *

કિરતિમેરુ જંપતિ, પાપ લુંપતિ, જયઉ અંબિક સામિણી ૪

---

૧. આ ગ્રંથ શ્રી વિજયધર્મસૂરિના સમૂહમાં ઉપાધ્યાય શ્રી ઇંદ્રવિજયજી પાસે છે

નેમિનાથનાં કાવ્યો :—

અવિકલ સકલ કમલદલ, કોમલ, વદન નયન કર પાય
શ્રવણ યુગલ વર રવિ શશિ મંડળ, કુંડલ કલિત સુકાય ૧
કીર્તિમેરુ મુનિવર બોલઇ સામી સામલવન્ન ૨
જયગુરુ ગુરુ જગરક્ખણ, જગપહુ, જગબંધવ જગજાણ
હરિહર બંભ સુરાસુર ખેચર માનઇં નરપતિ આણ
અવિગત, અવિચલ, અપર પરમપર, અકલ અમલ અરિહંત
અતુલ અંગ જિત અરિજણગંજણ, ગજગતિ ગુણ ભગવંત ૪
આમ કવિનાં કાવ્ય લલિત શબ્દાલંકારથી સજાવેલાં કર્ણપ્રિય છે.

*

૬. વસંતવિલાસ

(સં. ૧૪૯૫ ની આસપાસ)

આ કાવ્ય સન ૧૮૯૨ માં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં પ્રકટ કર્યું ત્યારથી રસિક વાચકોને એની મોહિની લાગી રહી છે[1] કાવ્યનો વિષય, એનું નામ સૂચવે છે તેમ, વસંતઋતુના વિલાસનું વર્ણન છે. વિષય જેમ મોહક છે તેમ કાવ્યની રચના પણ શબ્દાલંકારવાળી અને 'ફાગુ' નામે ઓળખાતી પ્રાચીન શૈલીની છે; આથી એ કાવ્ય વાચકોને વધારે પ્રિય થઈ પડ્યું છે. એ કાવ્ય કોણે ને કયારે રચ્યું તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો મળી શકયો નથી; પરંતુ સં. ૧૫૦૮ માં લખાએલી પ્રત મળી આવવાથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે એ કાવ્ય સં. ૧૫૦૦ની પહેલાં રચાયું હશે.

કાવ્યોનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :—

***પહિલઉં સરસતિ અરચિસુ, રચિસુ વસંતવિલાસુ**
[2]વીણિ ધરઇ કરિ દાહિણિ, વાહણિ હંસુલઉ જાસુ ૧
પહુતીય સિવરતિ સમરતિ, હિવ રિતુ તણીય વસંત
દહ દિસિ પસરઇ પરિમલ, નિરમલ થ્યા દિશિ અંત ૨

* * *

વસંત તણા ગુણ ગહગહ્યા, મહમહ્યા સવિ સહકાર
ત્રિભુવનિ જયજયકાર, પિકા રવુ કરહિં અપાર ૪

---

૧. તે પછી દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવે અને ૧૯૨૭ માં ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા "પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય"માં પાન ૧૫ થી પાના ૨૩મા સુધીમાં આ કાવ્ય સંપાદિત કરેલું છે. એ પછી કા. બ. વ્યાસે વધુ પ્રતોને આધારે પહેલાં ૧૯૪૨માં અને બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત કરી છે. અહીં મુખ્યત્વે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આગળ ઉપર જેનો ઉલ્લેખ છે તે વ. વિ. ની લઘુવાચના મ. ચી. મોદી તૈયાર કરી રહ્યા છે.

૨. પાઠાંતર : ફાગ પયડપયબંધિહિં સંધિયમક ભલ ભાસ.

*૧. જે જમણા કરમાં વીણા ધારણ કરે છે, અને જેનું વાહન હંસ છે તે સરસ્વતીને પહેલાં પૂજીને હું વસંતવિલાસ રચીશ (અથવા, જાણીતા 'ફાગ' પદબંધ વડે યમકસંધિવાળી સુંદર 'ભાસ' રચનાથી 'વસંતવિલાસ' રચીશ). ૨. રાત્રિ ને દિવસ

તિહાં વિલસઈં સવિ કામુક, જામુક હૃદયચઈં રંગિ
કામ જિસ્યા અવલેસર, વેસ રચઈં વર અંગિ ૧૧

* * *

નવયૌવન અભિરામ તિ, રામતિ કરઈં સુરંગિ
સ્વર્ગિ જિસ્યા સુર ભાસુર, રાસુ રમઇ મન રંગિ ૧૫
મયણુ જિ વયણુ નિરોપઈ, લોપઈ કોઈ ન આણ
કિસલય મિસિ અસિ તાકઈ, હાકઈં માણિણિ માણ ૨૧

* * *

કોઇલિ અંબુલાડાલિહિ, આલિહિ કરઈ નિનાદુ
કામ તણઉ કરિ આઈસુ, આ ઈસુ પાડઈ સાદુ ૨૩

* * *

ઈણ પરિ કોઇલિ કૂજઈ, પૂજઈ જુવતિ મણોર
વિધુર વિયોગિની ધૂજઈ, કૂજઈ મયણકિશોર ૨૬

* * *

ચાંપુલા તરુયરની કલી, નીકલી સોવ્રન વાનિ
મારગુમારઉદીપક, દીપક કલીય સમાન ૩૧

જેમાં સરખા છે તેવી શિવરાત્રિ આવી પહોંચી. વસંત ઋતુ હવે આવી. દશે દિશાએ પરિમલ પ્રસરી રહ્યો અને દિશાઓ અંતપર્યંત નિર્મળ થઈ. ૪. વસંત ઋતુના ગુણ પ્રકટ થયા. આંબા મઘમઘાટ થઈ રહ્યા. ત્રિભુવનમાં જયજયકાર થઈ રહ્યો. કોયલો ટહુકા કરવા લાગી. ૧૧. ત્યાં સૌ કામી યુગલો હૃદયના રંગે વિલાસ કરવા લાગ્યા. કામ જેવા સુંદર ને રૂડાં અંગે ઉત્તમ વેશ રચવા લાગ્યા. ૧૫. નવયૌવનના ઉત્સાહથી રંગભર્યાં તેઓ રમતો રમવા લાગ્યા. સ્વર્ગમાં દેવદેવાંગનાની જેવાં કાંતિમાન તેઓ મનના રંગે રાસ રમવા લાગ્યાં.

૨૧. મદન જે આદેશ કરે છે, તે આણ કોઈ લોપી શકતું નથી. કામદેવ કમળતંતુઓ રૂપી તરવાર તાણી, માનિનીનાં માન ઉતારે છે. ૨૩. કોયલ આંબાની ડાળ પરથી મસ્તીથી ટહુકો કરી, સાદ પાડી, કહે છે કે હવે કામદેવનો હુકમ માનજો. ૨૬. કોયલ એ રીતે ટહુકા કરે છે; યુવતીઓના મનોરથો પૂર્ણ થાય છે; વિધુરો અને વિયોગિનીઓ ધ્રૂજે છે; અને મદનકિશોર પૃથ્વી ઉપર જય મેળવે છે. ૩૧. કામદેવનો માર્ગ ઉજાળનાર દીપક જેવી સુવર્ણવર્ણી ચંપાની કલિ નીકળી છે તે વટેમાર્ગુઓને કામોદ્દીપન કરે છે.

કેસૂય કલિ અતિ વાંકુડી, આંકુડી મયણચી જાણિ
વિરહિણીનાં ઇણ કાલિ જ, કાલિજ કાઢઇ તાણિ ૩૪

* * *

અમિય કલશ કુચ તા પણિ, થાપણિ તણીય અણંગ
તિહનઉ રાખણહારુ રે, હારુ કિ ધવલ ભુયંગુ ૬૫

* * *

નમણ ન કરહિ પયોધર, યોધર સુરતિસંગ્રામિ
કંચુકુ તિજહિ સંનાહુ રે, નાહુ મહાભડ પામિ ૬૬

* * *

કંટક સંકટિ એવડઇ, કેવડઇ પઇસીય ભૃંગુ
છયલપણઇં ગુણ માણઇ, જાણઇ પરિમલુ ચંગુ ૭૨
પાડલ છઇ અતિ કૂંવલી, તૂં અલીઅલ મ ધંધોલિ
તું ગુણિવિધુ તિ સાચઉ, કાચઉં મહી મ વિરોલી ૭૩

૩૪. જાણે કામદેવની આંકડી હોય તેમ કેસૂડાની વાંકી કલિ વિરહિણીઓનાં કાળજાં ખેંચી કાઢે છે. ૬૫. અમૃત ભરેલા કુચ તે જાણે કામદેવની થાપણ હોય એવા દીસે છે. અને તેને જાળવવા આ ધોળો મૌક્તિકનો હાર છે કે ભુજંગ છે ? ૬૬. સંગ્રામમાં યોદ્ધાઓ નમન કરતા નથી, તે પ્રમાણે સુરતસંગ્રામમ પણ પયોધર નમતા નથી. નાથ, મહાયોદ્ધો, મળતાં (દ્વંદ્વયુદ્ધમાં લડનાર બખતર ઉતારે છે તેમ) પયોધરે બખતરરૂપ કંચુકી તજી દીધી. ૭૨. કાંટાનું આવું મોટું સંકટ વેઠીને પણ ભમરો કેવડામાં પેસે છે, કારણ કે તે ઉતમ પરિમલનો જ્ઞાતા છે. તેથી સુજ્ઞપણે એકાન્તે પરિમલરૂપ ગુણ માણે છે. ૭૩. હે ભમરા ! આ પાડલની કલિ હજુ બહુ કૂમળી છે, માટે તું એને વીખેરતો નહિ. તું ગુણવેધુ–ગુણરસિક છે એ ખરું, પણ પૂરું જામ્યા વગરનું દહીં વલોવતો નહિ.

*વાલઇ વિલસિવા વિવર ન, ભમરુ નિહાલઇ માગુ
આવરિયા જિણિ નિયગુણ, નીગુણ, સ્યઉં તુય લાગુ ૭૬

* * *

ઇણિ પરિ નિજ પ્રિય રંજવઇ, મુંજવયણ ઇણિ ઠાઇ
ધનુ ધનુ તે ગુણવંત, વસંતવિલાસુ જિ ગાઇ ૮૪

આ કાવ્યમાં ગુજરાતી પદ્યોમાં રહેલા ભાવને મળતા સંસ્કૃત પ્રાકૃત શ્લોકો પણ આપાયા છે. ગુજરાતી ટુંકો ૮૪ સ્વીકારી છે. અમને આ કાવ્યની એક બીજી પ્રત મળી છે. તેમાં ૫૮—૫૯ ટુંકો છે. એ પ્રત પચાશેક વર્ષ પછીથી લખાએલી છે. પહેલી પ્રતમાં અમર્યાદ શૃંગારની કેટલીક ટુંકો છે તે બીજી પ્રતમાં નથી; તેમજ કેટલાંક ચરણો પણ ફેરબદલ કરેલાં જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, કાવ્ય રચનાર કવિએ જ તેને પાછળથી ફેરવીને લઘુ વાચના તૈયાર કરી હશે. જૈન સાધુ આવો અમર્યાદ શૃંગાર વર્ણવે, એ અયુક્ત લાગે છે. તેથી, જો તે જ આનો કર્તા હોય તો હવે તેણે પોતે જ પાછળથી ફેરફાર કર્યો હોય, એ સંભવિત છે. કાવ્ય રચનાર તરીકે કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું નથી, તે પણ આવા કારણથીજ હોવું જોઈએ. આની પછીનું 'ફાગ' કાવ્ય જોવાથી આ વાતની ખાતરી થશે.

ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દાલંકારવાળાં કાવ્યો અતીવ વિરલ હોવાથી, તેમ જ આ કાવ્ય રસભર્યું હોવાથી વાંચનારને એ અસાધારણ લાગે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ પ્રાચીન કાવ્યોનું નિરીક્ષણ કરતાં એ કાવ્યમાં અપૂર્વતા જેવું બહુ ઓછું હોય એમ જણાઈ આવે છે. નેમિનાથને ઉદ્દેશીને રચાયેલું એક કાવ્ય, બરાબર આને મળતું સંસ્કૃત પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષામાં છે. નેમિનાથ

* ૭૬. વાળા(ના શક્ષ)માં વિલસવાનું છીદ્રું નથી. વિલાસ કરવા ભમરો માર્ગ શોધે છે. જેના ગુણ ઢંકાઈ રહેલા છે એનો તને નગુણાને શો મોહ લાગ્યો છે? ૮૪. એ રીતે મધુર વચને પોતાના પ્રિયનું તે રંજન કરે છે. જે ગુણવંતો 'વસંતવિલાસ' ગાય તેમને ધન્ય છે.

વિષે એક બીજું ગીત પણ છે. તેની થોડીએક લીટીઓ જોવાથી માલુમ પડશે કે કાવ્યનું વસ્તુ નવું નથી. જુઓ :—

મલયાગિરિ રલિયાવણુઉ, દક્ખિણિ વાઈઉ વાઉ
અહે કામિણિ મનહ સુહાવણુઉ, પહુતઉ રતિ તણુઉ રાઉ ૧
અહે વણ વિહસઈ, સયલ વણસઈ, અલિકુલ યાલિ કરાઈ
અહે કોઈલ લવઈ ટહૂકડે, મોરિય અંબ વણાઈ ૨

* * *

અહે વાલઉ વેઉલ વઉલસિરિ, સોવન કેતકી જાઇ
અહે પાડલ પરિમલુ મહમહઈ, વાઉ સુગંધહ વાઈ ૪
અહે પીણ પયોહર અપચ્છર, ગૂજરધર ચિય નારે
અહે ફાગુ ખેલઈ તે ફિરિ ફિરિ, નેમિ જિણંદહ બારે ૫

અને હવે તો સાંડેસરા અને પરીખ સંપાદિત 'પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ'માં પ્રકાશિત થયેલી ૩૮ જેટલી ફાગુ કૃતિઓ[૩] અને તેમની ભાષા, શૈલી, છંદ, અલંકાર વગેરે જોતાં તથા આ પછી વર્ણવેલી કૃતિ જોતાં ફાગુરચનાઓમાં કેટલો બધો અંશ રૂઢ અને એક જ ધાટીનો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે.

૩. 'પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ' (પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલા, ૩, વડોદરા), ૧૯૫૫

૭. અજ્ઞાતકર્તૃક 'ફાગુ' કે 'નારાયણ ફાગુ'

(સં. ૧૪૯૯ આસપાસ)

'ફાગુ' એટલે બરોબર 'વસંતવિલાસ'નો જોટો, એ જ રચના, એ જ વિષય, અને એ જ ચાતુરીવાળું બીજું 'વસંતવિલાસ'. પ્રથમ કાવ્યમાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષનાં વસંતવિહાર કે વિયોગનું વર્ણન છે; દ્વિતીયમાં કૃષ્ણ અને તેની પટરાણીઓનો વિલાસ વર્ણવાયો છે. પહેલાનો શૃંગાર ઉછરતો છે, બીજાનો પ્રૌઢ છે. પહેલાને ગાતાં કંઈક સંકોચ થાય; ત્યારે આ નિઃશંક ગાઈ શકાય. કેટલીએક પંક્તિ એવી ને એવી એકમાંથી બીજામાં આવી છે, અને કેટલીએક પંક્તિમાં શબ્દો જુદા પણ ભાવ એક ને એક જ. બન્નેની થોડી લીટીઓ સરખાવી જોઈએ :—

વસંતવિલાસ		ફાગ
પહિલઉં સરસતિ અરચિસુ,		પહિલઉં પણમિસુ સરસતિ,
રચિસુ વસંતવિલાસુ	૧	સરસ તિ કવિતવિલાસ
પથિકભયંકર કેતુ કિ	૩૬	પંથિય જણમણ કંપએ,
કંપઇ વિરહિણીસાથુ	૩૭	વિરહિણી હિઇં હિવ ધ્રૂજએ,
વિધુર વિયોગિની ધૂજઇં,		કૂજએ મુજ પિય અંગ
કૂજઇં મયણકિશોર	૨૬	
દહ દિસિ પસરઇં પરિમલ,		દિસિ દિસિ ફુલિ વણરાઇ
નિરમલ થ્યા દિશિ અંત	૨	જઇં બહુલ સુગંધિ
કેસૂયકલી અતિ વાંકુડી,		કણયરકલી અતિ વાંકુડી,
આંકુડી મયણચી જાણિ		આંકુડી મયણચી જાણિ
વિરહિણીનાં ઇણિ કાલિ જ,		પુરજનિમેનન ગોરક,
કાલિજ કાઢઇ તાણિ	૩૪	કોરક કમલ રખાણિ

આ કાવ્ય ક્યાં રચ્યું છે તે કવિએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે:—

દાણિણિ સંપન્ન, નગઇ સોવન વન્ન
રચિઉ ફાગુ એ, સિવસુહ માગુ એ ૬૩

ધાનેજા-પાટણ પાસે આવેલા ગામમાં આ 'ફાગ' રચાયો છે. એનો કર્તા કોણ તે ગુજરાતી કાવ્યમાં જણાવ્યું નથી; પણ સંસ્કૃતમાં આ શ્લોક છે:—

भवें भवे भवे देव कुरुते कुरुते रतिम्।
रमा रमा रमा राम तस्य येन नयो नते ॥६६॥

नयो नते એવો પાઠ લઈ રમાને તથા રમારમણને જે નમે છે તે ઉન્નત થાય છે, એમ અર્થ કરીએ, તેમ રમારમણ તથા રમારામને નય નમે છે, એવો અર્થ પણ કરી શકાય.

એ પછીનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

पौराणैः कीर्तितो देव त्वामेव भुवनाधिपः।
नतर्षिः श्री जगद्वंद्यो ज्ञानी ध्यानी गुणी कविः॥

આમાં જગદ્વંદ્યને (नत+ऋषि) નમે છે ઋષિ; અર્થાત્ કૃષ્ણને ઋષિઓ નમે છે એવો અર્થ કરવામાં આવે, પણ 'નતર્ષિ કવિ જગદ્વંદ્યને અને જ્ઞાની, ધ્યાની, મુનિ કવિ સર્વને નમે છે.'—એમ પણ ઘટાવી શકાય. આમ આ કાવ્યના કર્તાનું નામ નયર્ષિ અથવા નતર્ષિ સંભવે છે.

કાવ્યની ૪૯ મી પંકતિ આ પ્રમાણે છે:—

કીરતિ મેરુ સમાણ, કો નવિ લંઘઇ આણ
તઉ જગિ અતિ સુજાણ સારંગધર૦ ૪૯

એ લીટીઓનો અર્થ જેની કીર્તિમેરુના જેવડી છે એમ કહી શકાય. પરંતુ હું ધારું છું કે આ રીતે કવિએ પોતાના ગુરુનું નામ કહ્યું છે. એમ માનવાનું કારણ એટલું જ કે કીર્તિમેરુ નામના વિદ્વાને પોતાને હાથે પોતાના ઉપયોગ માટે રાખેલી નોંધપોથી—જેમાં સંવત ૧૪૯૭ માં પોતે લખી છે એવો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે—માંથી આ કાવ્ય ઉતારી લીધું છે. બીજું કારણ એ છે કે આ કવિની પેઠે કીર્તિમેરુને પણ શબ્દાલંકાર બહુ પ્રિય છે. કીર્તિમેરુનાં મળી આવેલાં કેટલાંક

કાવ્યો પરથી લાગે છે કે, કીર્તિમેરુની એ શબ્દાલંકારપ્રિયતા એના શિષ્યમાં પણ આવી.[૧]

હવે આપણે 'ફાગુ'નું સ્વરૂપ જોઈએ.

એમાં પ્રથમ સોરઠ અને પછી દ્વારિકાનું વર્ણન છે. એ પછી કૃષ્ણનાં પરાક્રમ અને વૈભવનું યશોગાન છે. એક વખતે વનદેવે આવીને કૃષ્ણને કહ્યું કે "મહારાજ! દશે દિશાઓ નવી થઈ છે; વસંત ખીલી રહી છે; કામદેવ ભેટવા આવે છે; માટે આપ પધારો." કૃષ્ણ આનંદ પામ્યા અને સહસ્ર પટરાણીઓ તથા પોતાના પરિવાર સાથે વનવિહાર કરવાને સંચર્યા. અહીંથી વન તથા સ્ત્રીઓના શૃંગારનું બ્યાન શરૂ થાય છે. વનમાં કૃષ્ણે પટરાણીઓ સાથે રાસ ખેલવા માંડયો. એણે મોરલી વગાડવા માંડી, ને ગોપાંગનાઓએ તાલપૂર્વક નાચવા માંડયું. રાસ રમતાં રમતાં કૃષ્ણ વનમાં જતા રહ્યા ને સર્વ પટરાણીઓને ઘેર જવાનું કહ્યું. પરંતુ ગોપીઓએ આડી ફરીને એનો માર્ગ રોકી રાખ્યો, ને જુદી જુદી પટરાણીઓ સાથે કૃષ્ણે વનક્રીડા કીધી.

આ પ્રસ્તુત કાવ્યનું વસ્તુ છે. કૃષ્ણનો રાસ સૌને વિદિત જ છે. પરંતુ બધા કવિઓએ રાસભૂમિ તરીકે વૃન્દાવન જ પસંદ કર્યું છે; અને કૃષ્ણ સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ પરણે, દ્વારિકાના રાજા થાય, પુત્રને ત્યાં પરિવાર થાય તે પછી ઘરડે ઘડપણ વાંસળી વગાડીને રાસ રમવા નીકળે, તેના કરતાં ગૌવનનો આરંભ પણ ન થયો હોય એવી કિશોરાવસ્થામાં રાસ રમે, એ વધારે ઉચિત અને વધારે શોભાસ્પદ લાગે છે. વળી કવિ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને ગોપી કહે છે તે પણ અયુક્ત લાગે છે; કારણ કે, વ્રજના ગોવાળીઆઓની પત્નીઓ તે ગોપીઓ—દ્વારિકાની પટરાણીઓ નહીં.

હવે કાવ્યનો નમૂનો જોઈએ :—

*વન્નિસુ ફાગિ નરાયણ, રાય નમઇં જસુ પાઇ
તસ ગુણ આણુદિન ખેલત, હેલત જાઇ અપાઇ. ૨

---

૧. આ ફાગુ જૈનેતર કવિની કૃતિ હોવાના અને તેનો કર્તા 'વસંતવિલાસ'કારથી જુદો હોવાના મત માટે જુઓ 'પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ', પૃ. પર, ૫૪-૫૫.

* ૨. રાજાઓ જેને ચરણે નમે છે અને જેના ગુણને અનુસરતાં દુષ્કૃત્યો ક્ષણમાં દૂર થાય છે એવા નારાયણનું 'ફાગ' વડે વર્ણન કરીશ.

જંબુયદીવિહં ભણિએ, સુણિય એ સોરઠ દેસ
પવરગઆગર ગરુઉ, વરુઉ નહિ સન્નિવેસ. 3

* * *

રાજ કરઇ શ્રીરંગ, ઘરણી જસ શ્રી રંગ
યાદવનાયકુ એ, વાંછિતદાયકુ એ ૮
જરાસિંધુ બલ લોડિય, મોડિય નરપતિ લાખ
રણભરિ કુણંબ ઊગારિય, તારિય જાદવસાખ. ૯

* * *

અઢૈયુ

ઉત્તર દક્ષિણ દેસ, પૂરવ લિઈ સવિશેષ
પશ્ચિમ રાજિઉ એ, નહિ પરાજિ એ ૧૫
ગોપિંય સહસ અઢાર, બિહુ ઊણુ પરિવાર
રૂવિહિ રતીવતી એ, ગૃહગુણ ગણવતી એ ૧૬

ફાગુ

આવિય માસ વસંતક, સંત કરઇ ઉત્સાહ

---

૩. જંબૂદ્વીપમાં સોરઠને નામે ઓળખાતો મોટો દેશ છે; જ્યાં વાસસ્થાન વરવાં નથી અને જે 'પ' વર્ગનો મોટો આગર છે. (અર્થાત્ 'પ' વર્ગના અક્ષરો પ, ફ, બ, ભ, મ, એનાથી શરૂ થતા નામવાળા પદાર્થો-પાન, પુષ્પ, પદ્મિની, પરિમલ, પ્રવાળ, પર્વત; ફળ, ફૂલ; બળ, બળદ; ભક્ત, ભોજ્ય પદાથો; મણિ, મોતી, મરાલ ઇત્યાદિ જ્યાં ઉભરાય છે.) ૮. શ્રીરંગ-શ્રીકૃષ્ણ-ત્યાં રાજ્ય કરે છે. તેમની રંગવતી શ્રી=લક્ષ્મી ગૃહિણી છે. એ યાદવોના નાયક વાંછિત આપનારા છે. ૯. જરાસંઘનું બળ ભાંગીને અને લાખો નરપતિઓનાં માનનું મર્દન કરી, એણે પોતાનાં કુટુંબને યુદ્ધમાંથી ઉગારી લીધુ અને યાદવકુળ તાર્યું. ૧૫. ઉત્તર, દક્ષિણ અને ખાસ કરીને પૂર્વના કોઈપણ મનુષ્યથી જેનો પરાજય થયો નથી, એવા એ પશ્ચિમના રાજા છે. ૧૬. અઢારમાં બે ઓછા-અર્થાત્ સોળ સહસ્ર ગોપીઓનો એમને પરિવાર છે. રૂપમાં એ રતિના જેવી છે, અને ગૃહિણીના ગુણોના ભંડારરૂપ છે.

મલયાનિલ મહિ વાયઉ, આયઉ કામગિ દાહ ૧૭

* * *

અઢૈયુ

સોહઇ ફલિ સહકાર, કોઇલિ કરઇ ટહકાર
પંચમ રાગૂ એ, જણાસુર ભાગૂ એ ૨૧

* * *

નારિય તનના રંગ, અભિનવ ફુલ નારંગ
સિરિ ભરિ સુરતરુ એ, મોહઇ સુરનરુ એ ૨૩

ચંદન નંદન ગંધ, ભોગિય ભોગિ સંબંધ
અલિકુલ રણઝણઇ એ, કામી કુણકુણઇ. ૨૪

* * *

રાસક

વણયરિ આવિય પ્રભુ વીનવિઉ, નવિ દસઇ દિસરિ રે
માધવ માધવ ભેટણ આવિન દેવ મુરારિ રે ૨૮

વાત સુણી પ્રભુ મણિ અતિ હરખિય, નિરખિય ગૃહપરિવાર રે
નિજ પરિવારિઇ જાદવ પહુતુ વનહ મઝારિ રે ૨૯

---

૧૭. વસંત માસ આવ્યો; સંતોએ ઉત્સાહ કરવા માંડયો; મલયાનિલ પૃથ્વી પર વાવા માંડયો અને કામી જનને(કામ) દાહ વરતાવા લાગ્યો. ૨૧. આંબાઓ ફળ વડે શોભવા લાગ્યા; કોયલોએ ટહુકા કરી જનોને સુખકર એવો પંચમ રાગ ગાવા માંડયો. ૨૩. રમણીઓનાં શરીરનો વર્ણ જાણે નવીન જાતનો નારંગી રંગ હોય એવો જણાવા લાગ્યો. તેઓ માથે પારિજાતનાં ફુલ ઘાલવા લાગી અને તે જોઈને દેવો અને પુરૂષો મોહ પામવા લાગ્યા. ૨૪. ઉત્સાહિત કરનારી ચંદનની ગંધનો ભોગીજનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યા. ભમરાઓએ ગુંજારવ કરવા માંડયો અને વિયોગી કામીજનો કણકણવા લાગ્યા. ૨૮. વનદેવે આવીને પ્રભુને વિનંતિ કરી કે 'દશે દિશાઓ નવું રૂપ પામી છે. તો હે દેવમુરારિ માધવને (વસંતને) ભેટવા આપ પધારો.' ૨૯. આ વાત સાંભળીને પ્રભુ ઘણા હર્ષિત થયા; પોતાના ગૃહપરિવાર તરફ જોયું; ને પોતાના પરિવારને સાથે લઈને વનમાં પહોંચ્યા.

થણભરિ નમતી તરુણી કરુણી, વરુણી ચરણ સંચારિ રે
ચાલઈ ચમકત ઝમકત નેઉર, કેઉર કટક વિશાલ રે ૩૦

* * *

વેણિય વયણિ મિષંતરિ, ભિતરી રહિઉ સિરિ નાગ
અધરરંગ પરવાલિય, આલિય નાવઈ ભાગ ૩૩

* * *

અઢૈયુ

ગજવડિ પહિરઇં બાલ, સિરિવરિ મોતિય જાલ
કરજિત કમલૂ એ, અતિ નખ વિમલૂ એ ૩૭

* * *

ફાગુ

ઉઢઈ સરવરિ ઘાટડી, વાટડી જાઇં રમંત
કંઠિ મનોહર કિન્નરી પય પણમંત ૪૦

આંદોલા

નાચઈ ગોપિયવૃંદ, વાઇં મધુર મૃદંગ

---

૩૦. સ્તનભારથી નમતી અને મદોન્મત્ત હાથણીઓની પેઠે ચાલતી તરુણીઓનાં નૂપુરઝંકાર થવા લાગ્યા અને વિશાલ કેયૂરકટક ચમકાર કરવા લાગ્યાં. ૩૩. ગૂંથેલો ચોટલો જાણે વેણીને મિષે અંદર નાગ રહ્યો હોય એવો દેખાય છે; અને પરવાળાનો રંગ તેમના હોઠના રંગની સરખામણીમાં હારી ગયો. ૩૭. બાળાઓએ ગજવડી પહેરી છે. માથા પર મોતીની જાળી પાડી છે. હાથ વડે કમળને જિત્યાં છે, અને તેમના નખ અતિ ઉજ્જવળ છે. ૪૦. સુંદરીઓ માથે ઘાટડી ઓઢીને રસ્તામાં રમત રમતી જાય છે. એમનો કંઠ પોતાને પણ મુગ્ધ કરે એવો છે, એમ જાણી કિન્નરીઓ તેમને ચરણે નમે છે.

મોડઇ અંગસુરંગ, સારંગધર વાઇન મહુયરિ એ,
કુલવણ મહુયર એ ૪૧

* * *

ગાઇ અભિનવ ફાગ સાંચવઇં શ્રી રાગ
નવગતિ મૂકઇં પાગ, સારંગધર૦— ૪૩

કર લિઇં પંકજનાલ, સિરિવરિ ફેરઇ બાલ
છંદિહિ વાજઇં તાલ, સારંગધર૦— ૪૪

* * *

તારા માહિ જિમ ચંદ, ગોપિય સાહિ મુકુંદ
પણમઇ સુરનર ઇંદ, સારંગધર૦— ૪૮

* * *

રાસ

ગોપિય લોપિય, ઠાણ નિરોપિય, વનિવનિ ભમઇં મુકુંદ રે
અમ્હ વીચારી, કિહિ સંચારી, બોલિ ન કુલનભચંદ રે ૫૧

વાટ ઘાટ સવિ બાંધઇ સહિયર, અહિયર તવ કુણ રંગ રે

૪૧. યાદવકુલરૂપી વનના મધુકર સારંગધરે મોરલી વગાડવા માંડી, એટલે ગોપીઓ ટોળે મળીને નૃત્ય કરવા લાગી. કોઈએ મૃદંગ વગાડવા માંડ્યું; અને કોઈ પોતાના સુંદર અંગમરોડ વડે નૃત્યના અભિનય કરવા લાગી. ૪૩. શ્રીરાગનો આલાપ કરીને નવનવા ફાગ ગાવા માંડ્યા. અવનવા છંદે તાલ આપીને પગ મૂકતી ગોપીઓએ નાચવા માંડ્યું ને સારંગધર મોરલી બજાવવા લાગ્યા. ૪૪. ગોપીઓ હાથમાં કમળ-નાળ લઇને માથા ઉપર ફેરવે છે; છંદે છંદે તાલ દે છે; સારંગધર વેણુ વગાડે છે અને ગોપીઓ નાચે છે. ૪૮. તારાઓમાં જેમ ચંદ્ર શોભે તેમ ગોપીઓમાં મુકુંદ દીપી ઊઠે છે. સુર, નર અને ઇંદ્ર જેમને પ્રણામ કરે છે એવા સારંગધર મોરલી વગાડે છે ને ગોપીઓ નાચે છે. ૫૧. ગોપીઓને ઘેર જવાનું કહીને મુકુંદ તેમનાથી છૂટા પડ્યા, અને વનમાં અહીંથી તહીં ફરવા લાગ્યા. ગોપીઓ શોચવા લાગી કે કુલનભના ચંદ્ર અમારી વચ્ચેથી ક્યાં ગયા? કહેતા કેમ નથી?

અમ્હ મૂકી તું કિમિ હિવ ચાલઈ, પાલઈ ગોપિય વૃંદ રે ૫૨

* * *

ફાગુ

ગોપિય ગોપતિ ક્રીડત, હીંડત વનહ મઝારિ
મારુતપ્રેરિત વનભર, વન ભર નમઈં મુરારિ ૫૭

નિર્મલ જલભરિ ખેલત, હેલત હેલ અબાહ
વાટઈં ચાલઈં છાંહડી, બાંહડી, પ્રિય ઉત્સાહ ૬૦

* * *

અઢૈયુ

ક્રીડા કરી ગોવિંદ, વિનમત સકલ નરિંદ
પુહતા નિજ પુરી એ, સહિત અંતેઉરી એ ૬૧

* * *

દેવ તણઉ એ ફાગ, પઢઇ ગુણઈ આણુરાગ
નવનિધિ તે લહઈં એ, જે પણિ સાંભલઈં એ. ૬૪

---

૫૨. સખીઓ બધા રસ્તા રોકીને ઊભી રહી. આ તે તારી કેવી રીત? અમને છોડીને હવે તું કેમ ફરે છે? ગોપીઓના વૃંદ તારે શરણે છે. ૫૭. ગોપતિ-અર્થાત્ કૃષ્ણ અને ગોપીઓ ક્રીડા કરતાં વનમાં ફરે છે; અને આખું વન પવનથી પ્રેરાઈને મુરારિને નમે છે. ૬૦. નિર્મળ જળથી ભરેલા હોજમાં સુંદરીઓ સાથે મુરારિ ખેલે છે. અગાધ પ્રીતિની છોળો ઝીલે છે; વાટમાં પ્રિયનો હાથ ઝાલીને શરીરની છાયા જેમ સાથે ને સાથે જ હોય તેમ તેની સાથે ને સાથે જ ચાલે છે. ૬૧. જેને સર્વે નરેન્દ્રો નમન કરે છે એવા ગોવિંદ આ પ્રમાણે અનેક ક્રીડાઓ કરીને પોતાની પત્નીઓની સાથે પોતાની નગરીમાં પહોંચ્યા. ૬૪. દેવ વિષેનો આ ફાગ જે પ્રીતિપૂર્વક ભણશે કે પાઠ કરશે અથવા સાંભળશે તે સર્વે નવ નિધિ પામશે.

*

૮. પંડિત દયાસિંહગણિ (ઉદયસિંહ)[1]

(સં. ૧૪૯૭)

જૈન સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉતારી લેવાની જરૂર આ વખતે સર્વને સમજાઈ હતી, તેથી વિદ્વાન આચાર્યો આ કામ પાછળ લાગી ગયા હતા. પંડિત દયાસિંહગણિએ "સંગ્રહણી" ગ્રંથનો બાલાવબોધ રચ્યો છે. એ ગ્રંથની સં. ૧૬૪૨ માં પંડિત આણંદલાભગણિએ લખેલી પ્રતિ અમદાવાદ ડેહલાના ભંડારમાં છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. એમાં શબ્દો છૂટા પાડવાની નિશાની સાથે આખો ગ્રંથ લખ્યો છે. નમુના માટે તેમાંનો છેવટનો ભાગ લીધો છે:—

"એ સંઘયણિનુ વિચાર મેં બાલવિબોધપણઈ કરતાં। કાંઈ અર્થ। ઊણુ કહવાણુ। હુઈ। કેતલુ અર્થ। ઘટતા ભણી અનેરુ। અધિકાર। કહેવાણુ। હુઈ। તે મિછામિ દુક્કડ॥ સંઘયણિના વિચાર કેવલ। યંત્રકઈ। જાણીઈ। કેતલા વિચાર। આંકને વતરિ। વીનીંઈ। સમ્યગ। છીઈ। પુણ। એ સંઘયણિની ગાથાનુ। અર્થ। ગાઢઉ। દોહિલુ। છઈ। પુણ જિસિઉ અર્થ આવડતું હતું। તિસિઉ આપણપાનઈ સંભારવા ભણી લિખિઉ છઈ હિવિ સુજાણ દક્ષ મનુષ્યે। એ સંઘયણિનુ વિચાર આપણી બુદ્ધિઈં। વિચારી। વિસ્તારવું। જે ભવ્ય જીવ છઈં। એ વિચાર કરતાં। કર્મનું ક્ષય। હુઈ। ચિત્તસ્થિરીકરણ હુઈ। તે ભવ્ય જીવનઈ। ઋદ્ધિ। વૃદ્ધિ માંગલીક હુ॥ એ બાલાવિબોધ સામાન્ય સાધુ સાધ્વી 'શ્રાવક' 'શ્રાવિકાનઈં'। અર્થ જાણવા નઈં॥ સંવત ૧૪ સત્તાણુંઈ। દ્વિતીય શ્રાવણ શુદિ ૧૪ દિને। તપા પક્ષિ ભટ્ટારક રત્નસિંહસૂરિ સાનિધ્યેઈ।

પં. દયાસિંહ ગણિઈંને। એ બાલાવિબોધ રચિઉ॥ સંવત ૧૬૪૨। વર્ષે ભાદ્રવા વદિ ૨ દિને। લઘુશાલામાં। પં. આણંદલાભ ગણિલિખિતં। તત્ર અહમન્નગરે।"

આમાં શબ્દો જેવા છૂટા પાડ્યા છે તેવા મૂલ પ્રતિમાં શબ્દો છૂટા પાડ્યા નથી. શબ્દો છૂટા પાડીને લખવાનો એ કાળે રિવાજ જ નહોતો. શબ્દો છૂટા પાડવા ઇચ્છતા લહિયા તે તે શબ્દની પાછળ॥ આ પ્રમાણે લીટી કરતા.

---

[1] જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૧૮૦; ૩, પૃ. ૪૪૫, ૧૫૭૬.

આ સમયે રચાયેલા બાલાવબોધની જોડણી તદ્દન શુદ્ધ છે. માત્ર જે પ્રતિઓ પાછળના કાળે લખાયેલી હોય છે તેમાં જ પૂરેપૂરી શુદ્ધિ જળવાયેલી હોતી નથી.

પાટણ ભંડારનો રિપોર્ટ સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે તા. ૨૮-૫-૧૫ ને રોજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં આ બાલાવબોધના કર્તાનું નામ "ઉદયસિંહ" લખ્યું છે. એમણે જે પ્રતિ ઉપરથી નોંધ લીધી છે તે પ્રતિ સં. ૧૫૪૮ની લખાયેલી છે. તેમાં ગ્રંથના અંતિમ ભાગનો ઉતારો આ પ્રમાણે કર્યો છે:—

"સદ્‌ગુરુ કન્હલિ પૂછી વિશેષ અર્થનું ગ્રહણ કરિવઉં। જે ભવ્ય જીવ છઈ તેહ નઈ એ શંઘયણિનું વિચાર કહતાં કર્મક્ષય હોઇ તેહ તણઈ ભવ્ય જીવઈ એ વિચાર જોઇંગું જાણિવું જિમ તે ભવ્ય જીવનઈ ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ હોઈ। એ બાલાવબોધ સામાન્ય સાધુ સુશ્રાવક શ્રાવિકાનઈ અર્થનઉં લવલેશ જાણિવાનઈ. સંવત્ ૧૪૯૭ ચઉદ સત્તાણુવઇ શ્રાવણસુદિ ચઉદસિ શુક્રવારિ તિણિદિન તપાગચ્છિ ભટ્ટારક શ્રી રત્નસિંહસૂરિનઇં પંડિત ઉદયસિંહ એ બાલાવબોધ રચિઉ સમસ્ત માંગલિકનઇં અર્થ હોઉ।।

ખરું નામ દયાસિંહ કે ઉદયસિંહ તે ઝાઝી પ્રતિઓ મેળવવાથી નક્કી થઈ શકે. એક જ પુરુષનાં બે નામ હોય, એ બહુ સંભવિત નથી.

*

૯. મુનિસુંદરસૂરિ-શિષ્ય

એક 'કલ્યાણમંદિર બાલાવબોધ' તપાગચ્છના મુનિસુંદરસૂરિ (સોમસુંદરસૂરિના પટ્ટધર સં. ૧૪૪૩–૧૫૦૩) ના કોઈક શિષ્યે રચ્યો હોવાનું નોંધાયું છે.[1] નીચે જે 'કલ્યાણમંદિરસ્તવ બાલાવબોધ'ની પ્રતમાંથી નમૂના આપ્યા છે, તેમની ભાષાનું સોમસુંદરસૂરિની ભાષા સાથે મળતાપણું જોતાં આ રચના મુનિસુંદરશિષ્યવાળી હોવાનો ઘણો સંભવ છે.

કલ્યાણમંદિરસ્તોત્રની ઉત્પત્તિ વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે :—

શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તવનઉ અર્થ કહીયઇ. તિહાં પ્રથમ કલ્યાણમંદિરસ્તોત્રની ઉત્પત્તિ કહીઇ. ઉજેની નગરીઇં શ્રી વિક્રમાદિત્ય રાજા, તેહનઉ પુરોહિત અનસેન નામિઇં. તત્પુત્ર સિદ્ધસેન દિવાકર વદીઇં: શ્રી વૃદ્ધવાદિ ગુરુ સિઉ વાદ કરિવા, વૃ. ગુ. કન્હિ પુહુતઉ. વૃદ્ધવાદિ ગુરુ નગર બાહિરિ મિલ્યા. ગોવાલીયા સમક્ષ વાદ કરિવા માંડિઉ. પહિલું સિદ્ધસેન સંસ્કૃત બોલ્યા. ગોવાલીયાં સાંભલી કહઇ: રે મૂર્ખ કાંઇ બગઇઇ? એવઇં શ્રી વૃદ્ધવાદિ ગુરુ પલવટિ બાંધીનઇં નીચેના મુખિ ઇમ ભણઇં.

*"નવિ મારીયઇ નવિ ચોરીયઇ, પરદારગમન નિવારીયઇ
થોવાહં વિ થોવં દાઇયઇ, તઉ ડગડગુ સરગિઇં જાઇયઇ ૧
કાલઉ કાંબલ અકરુ નીચાટુ, છાસિ ભરિઉ ખોલડુ માટુ
એ વડ પડિઉ નીલિ ઝાડી, અવરઉ સગ્ગહ સિગુ નિલાડિ ૨
જેણિ કલતરુ ચિંતીઉ, ગંઠિહિ બંધિઉ દમ્મુ
નવિ ખમણુઉ નવિ સેવડઉં, ગયુ અકયત્થઉ જમ્મુ" ૩

---

૧. જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૧૫૭૩.

*૧. મારીએ નહીં, ચોરીએ નહીં, પરસ્ત્રીગમન કરીએ નહીં, થોડામાંથી થોડું આપીએ, તો ડગલે ડગલે સ્વર્ગ પામીએ.

૨. કાળો અને ઘટ્ટ વણેલો કાંબળો, ઘરમાં છાસનું ભરેલું માટલું, લીલા વડના ઝાડ તળે વીસામો [એ જ સ્વર્ગ]. સ્વર્ગને કંઈ શીંગડાં છે?

૩. જેણે સ્ત્રીની જ ઇચ્છા કરી, પૈસો ગાંઠે બાંધ્યો અને ત્યાગી જતીને આપ્યું નહીં, તેનો જન્મ એળે ગયો.

"ઈમ સુણી ગોવાલાએ કહિઉ એ યતી ખરઉ પંડિત, આ બ્રાહ્મણ મૂર્ખ દીસઈ છઈ. ઈમ વલી રાજ્યસભાઈ વૃદ્ધવાદિસૂરિ જિતા. સિદ્ધસેન દિવાકર હાર્યા. સમય આદરિઉ. દ્વાદશાંગીના અર્થ વહ્યા, કુમુદચંદ્ર ઈ નામ દીધઉં. અનુક્રમિઈં સૂરિચંદ હુઉં. સિદ્ધસેન દિવાકર નામઈં પ્રસિદ્ધ હુવા. એકદા પ્રસ્તાવિ ગુરુ પ્રતિ ઈમ કહઈ, પૂજ્યજી! આજ્ઞા હુઈ તઉ સૂત્ર સર્વ સંસ્કૃત કાવ્યબંધ કરું. વનઉ જરે(?) ઈમ કહિઉ. ઈણ વચનઈ મોટઉં પ્રાયશ્ચિત લાગું. એવઈ ગુરુને પગે લાગી સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રાયશ્ચિત માગઈ; ગુરુ કહઈ બાર વરસ અવધૂત વેષઈ ભમિ. કોઈ મિથ્યાત્વી રાજા પ્રતિબોધિ. સિદ્ધસેન ગયું. તીર્થવાલી તઉ પ્રાયશ્ચિત છૂટઈ. તે વચન અંગીકરી બાર વરષ પૃથ્વીમાંહી અવધૂત વેષઈ ભમી ઉજ્જેણી નગરીઈ મહાકાલનઈ પ્રાસાદિ શિવલિંગ ઉપરિ પગ દેઈ સિદ્ધસેન સૂતા. ઘણે લોકે ઉઠાડયા, પણિ ન ઉઠઈ. ઈવહિ રાજા વિક્રમાદિત્ય આવ્યા. પ્રણિપત્ય કરી ઉઠાડયા. રાજા કહઈ, અહો સ્વામી એ દેવની અવજ્ઞા ન કીજઈ, એહની સ્તુતિ કરુ: સિદ્ધસેન દિવાકર કહઈ, એ મારી સ્તુતિ સહી ન શકઈ. તૂહઈ રાજા કહઈ સ્તુતિ કરૂં. તિવ્હારઈં સિદ્ધસેન દિવાકર નરેશ્વરનઉ આદેશ લહીનઈ સ્તુતિ કરઈ. પ્રથમ મહાવીરની બત્રીસી કીધી. પછઈ શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર નીપજાવિઉં. તેહનઉ આગ(ગીઆર)મું કવિત્વ ભણતા શિવલિંગ સ્ફોટ હુઉ. શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ હુઈ. તે દેખી વિક્રમાદિત્ય પૂછઈ. તમો કહું એ કસિઉ સ્વરૂપ? વલતઉ ગુરુ કહઈ, એ શ્રી પાર્શ્વનાથનું બિંબ; પૂર્વ્વઈં અત્ર ભદ્રાનઉ બેટઉ અવંતીસુકુમાલ શ્રી સુહસ્તિસૂરિને વચન પ્રતિબોધ પામિઉ. જાતિસ્મરણિ પૂર્વ્વભવઈં નલની-ગુલ્મવિમાનના સુખ સાંભર્યાં. તિહાં જાવા ઉચ્છક થયુ. સ્ત્રીબત્રીસનાં-સુખ મુકી ગુરુ સમીપે ચારિત્ર. શૃગાલિનીકૃત ઉપસર્ગિઈં કાલકરી નલનીગુલ્મવિમાનનઈ વિષઈ દેવતાની પદવી પામિઉ. પૂર્વિઈ એક સ્ત્રી સાધાન મુકી હતી, તેણીઈ પુત્ર પ્રસવિઉ. મહાકાલ નામિઈ. તેણઈ બેટઈ પિતાની ચિતાનઈ સ્થાનિક પ્રાસાદ કરાવિઉ. આ શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા થાપી. કાલિ મિથ્યાદૃષ્ટિએ લિંગસ્થાપન કીધી. હવડાં માહરી સ્તુતિઈ કરી શ્રી. પાર્શ્વનાથ પ્રગટ હવા. હવઈં શ્રી વિક્રમાદિત્ય રાજા સાચઉ દેવ દેખી સમ્યકત્વ મૂલંદ્વાદશ વ્રત પડવવી. એ શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તોત્રની ઉત્પત્તિ."

*

૧૦. મુનિપતિચરિત્ર (ગદ્ય)

(સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

જૈનોના ગ્રંથભંડારોમાં સંગ્રહાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથો ઘણી ઘણી રીતે જોવા જેવા હોય છે. કોઈના ઉપર કારીગરી કરીને લખેલું હોય છે, અને ઘણાના અક્ષર છાપેલા અક્ષરોને પણ ભુલાવી દે તેવા એકસરખા, મોતીના દાણા જેવા અને સુવાચ્ય મરોડદાર હોય છે. વડોદરાના સરકારી પુસ્તકાલયમાં "મુનિપતિચરિત્ર"નો ગદ્ય ગ્રંથ છે.[1] તે ઝીણા અક્ષરે લખાયેલા ગ્રંથ તરીકે જોવા જેવો છે. ચશ્માની મદદ વગર ન વંચાય એટલા બધા ઝીણા નહીં, પણ વગર ચશ્માએ સારી રીતે વાંચી શકાય એવડા મોટા, છતાં બહુ જ સંકોચીને ઝીણા અક્ષર લખાયેલા છે. દરેક પૃષ્ઠમાં ૨૧ લીટીઓ છે. એવાં ૨૧ પૃષ્ઠમાં આ ગ્રંથ લખાયો છે. "સં. ૧૬૧૭ વર્ષે શાકે ૧૪૮૩ પ્રવર્તમાને. શ્રી કુંભલમેર ગઢ મહાદુર્ગે પં. સધારણ લિખિતં" એ પ્રમાણે લખનારના નામની નોંધ છે, પણ તેમાં ગ્રંથકર્તાનું નામ નથી. ગ્રંથને છેડે કર્તાની નોંધ છે, તે આ પ્રમાણે છે:—

"એ મુનિપતિચરિત્ર મહા વિસ્તરિ છઇં, પુણ સંક્ષેપઇં કહવરાંણુઉ, આપણી બુદ્ધઇં અજાણવઇં કરી કાંઇ અધિકઉં કાંઇ ઓછઉ બોલાણુઉ હુઇ, આપણા ગરબ લગઇ બોલાણુઉ હુઇ તે ખમિજ્યો."

ગ્રંથના આરંભે એક પ્રાકૃત શ્લોક છે, તેમાં "સુસાહુ ગુણરયણ પઇહત્થં" એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ ગુણરત્ન કયા, એ જાણી શકાય એવું નથી. ગદ્યરચના સોળમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલી લાગે છે.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણી પ્રાચીન કાળે નિયમબદ્ધ હતી કે નહીં એ જોવા ઇચ્છનારે આ કાળે લખાયેલા ગ્રંથો જોવા જોઈએ.

---

૧. જૈ. ગૂ. ક. ૩, પૃ. ૧૬૮૯ ઉપર દ્વિતીય હરિભદ્રકૃત 'મુનિપતિચરિત્ર બાલાવબોધ'ની, અને પૃ. ૧૬૯૯ ઉપર બીજા કોઈ 'મુનિપતિચરિત્ર'ની નોંધ છે.

નમિઊણ મહાવીરં, ચઉવિહાઇ સયસંજમ સંવરં (?)

ચરિત્રં વુચ્છં, સુસાહુ-ગુણરયણ-પડહત્થં[2] ॥૧॥

એહ ભરતક્ષેત્ર માંહિ, મણિપતિકા નગરી। તીણઇં નગરી મણિપતિ રાજા રાજ્ય કરઇં। પ્રજાપાલકાં પૃથ્વી ભાર્યા। તેહનઉ બેટઉ મુણિચંદ્ર કુમાર। એકદા પલી દેખીનઈ વૈરાગ્ય ઉપનઉ। પુત્ર રાજ્ય થાપી। રાજદીક્ષા લીધી। શ્રી ધર્મ્મઘોષસૂરિ કન્હઈ। ગ્રહણ શિક્ષા આસેવના શિક્ષા લીધી। છજ્જીવની રક્ષા કરઈ। યોગ્યતા ભણી એકલ વિહાર પડિમા પડિવજઈ। ગ્રામાનુગ્રામિ વિહાર કરઈ। સીતકાલને દીહાડે વિહાર કરતઉ ઉજ્જેણી નગરી પહુતઉ। કાઉત્સર્ગિ રહિઉ મહાત્મા સાંઝઇ પીડારીએ એક મહાત્મા દીઠઉ ભદ્રકપણઇ કરી સવિહું મહાત્મા ઉંઢણે કરી ઢાંકિઉ। એતલઇ તે નગરી બાહિરિ તિલભટ્ટ બ્રાહ્મણ વસઈ। તેહ નઇ ભાર્યા ધણસરી પુણ અસતી માહિ શિરોમણિ। તિલનઉં સંગ્રહતઉ। લોકે તિલભટ્ટ એહવઉં નામ દીધઉં। મુગધપણઇં કરી સઘલા તિલ વાવરિઆ। પછઇં ચીંતવિવા લાગી રખે ભરતાર જાણઈ। તેતલઇં તત્કાલ બુદ્ધિ ઊપન્નઈ। તિમ કરું જિમ તિલની કણવાર ન કરઈ। સરીર મસિ ખરડિઉં। પીધાં સચરિ ચઉહડયાં (?)। મહા ભય સ્વરૂપ કીધઉં। હાથિ બુંદા લીધાં। માથઇં સિગડી ચડાવી ફેતકાર મુંકતિ। અટ્ટહાસ્ય કરની ક્ષેત્ર ભણી ચાલી। જિહાં તિલનઈ ખલઈ તિલભટ્ટ સૂતઉ છઈ। તિહા ભણી। ચાલવા લાગી। સાક્ષાત્ જિસી રાક્ષસી હુઈ તિસી બોલવા લાગી। તિલ ખાઉં તિલભટ્ટ ખાઉં। એતલઇં તિલભટ્ટ જાગિઉ। ભયભીત બીહવા લાગઉ। સયરિ કંપ વિછુટઉ। તિલભટ્ટ બોલવા લાગઉ। પરમેશ્વરી તિલ સઘલા ખાઓ। મૂંહરઇં કુસલ કરે। એતલઈ રાક્ષસી બોલવા લાગી। અરે તિલભટ્ટ હઉં તિલભક્ષ્યા દેવતા। તાહરી ઘરની ધણીયાણી। તૂંહરઇં ખાઉં। અથવા તિલ ખાઉં। તિલભટ્ટ બોલિઉ। સ્વામિનિ તિલ સઘલાઇ જિ ખાયે। મૂંહરઇં મૂંકિ। ઈસ્યઇ કહઇં પાપિણી બોલિવા લાગી। અરે ઈમ રછઈ તઉં તિલની કણવાર ન કરવી। ઈસ્યઉં કહી ઘરિ

૨ 'ઉત્તમ સાધુઓના ગુણ રૂપી રત્નથી ભરેલુ'' શ્લેષથી 'સાધુ ગુણરત્ન'નું નામ પણ સૂચિત થયેલુ ગણાય.

ગઇ। તિલભટ્ટ રહઇં ભય કરી દાહજ્વર ઊપન્નઉ। ઘરિ આવિઉ। સૂતઉ પ્રાણ ગયા। એતલઇં તેહની ભાર્યા વિટનટ પુરુષ બોલાવ્યા। વલાવિઉ। અગ્નિ વિસ્તરિઉ। મહાત્મા દાધઉ। પ્રભાતિ પિંડારિઆ ઉદ્ધલાં લેવા આવ્યા। મહાત્મા ન દેખઇં। જોઇ તઉં મહાત્મા દાધઉ। ખીલા સરીખઉ દીઠઉ। અડામહા કરવા લાગા। તેહ નગર માહિ કુંચિક સેઠિ આગલિ કહિઉ। કુંચિક સેઠિ એહ ભણી કહીઇં। શ્રી જિનપ્રસાદની કુંચી તેહનઇં ઘરિ એહ ભણી કુંચિક શ્રેષ્ટિ કહીઇં. મહાત્મા આપણઇં ઘરિ આણિઉ. નાગર મહિલા મહાત્મા તેડ્યા. શ્રેષ્ટિ બોલવા લાગઉ. માહરઇં ઘરિ લક્ષપાક તેલ નથી. તઉ અચ્ચંકારી ભટ્ટાનઇં ઘરિ છઇ ને તેલ આણઉ. ઉતાવલા મહાત્મા લેવા ગયા. અચ્ચંકારી નઇં ઘરિ જઇં ધમ્મલાભ દીધઉ. ભગવન્ કિસઇ હેતિ પધારિયા. મહાત્માએ કહીઉં. લક્ષપાક તેલનઇં કાજિ આવ્યા છઉં. તેતલઇં અચ્ચંકારી ભટ્ટા હરખી. એતલઇં સૌધર્મ્મ દેવલોકિઇં ઇંદ્ર પ્રસંસા કીધી. અચ્ચંકારી ભટ્ટાની ક્ષમા એ કહિમાહી નથી. એક દેવ અણસદ્દહતઉ તિહાં આવિઉ પરીક્ષા કરવા લાગઉ. દાસીના હાથ થકઉ ઘડઉ પાડિઉ દેવતાઇ. અનઇં વલી બીજઉ ઘડઉ દાસિના હાથથી પાડિઉ દેવતાઇ. અનઇં ત્રીજઉ ઘડઉ દાસીના હાથથી પાડિઉ દેવતાઇ. તોઇ મનિ રીસ ન ઊપની અચ્ચંકારી ભટ્ટાનઇં. પછઇં અચ્ચંકારી ભટ્ટાઇં ઘડઉ ઉપાડી તેલ આપિઉં. મહાત્મા કહિવા લાગા. હે ભદ્રે, દાસી રહઇં રીસ મ કરિસ્યો. ઇસ્યઇં કહઇં હુંતઇ અચ્ચંકારી ભટ્ટા બોલાવા લાગી, ભગવન મઇં ક્રોધના ફલ એણઇં જિ ભવિ ઘણાંઇ દીઠાં. એહ ભણી ક્રોધ કરિવા નિયમ મું રહઇં. મહાત્માઇ પૂછિઉં કિસ્યઉં ક્રોધનઉં ફલ દીઠઉં. એહ ભણી અચ્ચંકારી ભટ્ટા બોલવા લાગી. એહ જિ નગરિ ધનુશ્રેષ્ટિ, કમલસિરી ભાર્યા, બેટા ઉપરિ પુત્રિકા હું અચ્ચંકારી ભટ્ટા જાઇ. માતા (પિતા) રહઇં વચ્છલ પિતાઇં ઇસિઉં કહિઉં. એ કન્યા રહઇં. ચુંકારઉ ન દેવઉ. એહ ભણી અચ્ચંકારી ભટ્ટા નામ પ્રસિદ્ધ હૂઉં. યૌવન વય પ્રાપ્તિ હૂઇ. અચ્ચંકારી ભટ્ટા વરવાનઇં માગીઇં. ધનુશ્રેષ્ટિ ઇસિઉં કહઇં. જિ કણ હૂ અહેનઉ કહિઉં કરઇ તેહ રઇ એ પુત્રી દિઉં. (સુબુદ્ધિ) મંત્રીસરિ પડિવજિઉં. પાણિગ્રહણ મહોત્સવ કીધઉ. સહૂઇં હરખિઉં. પછઇં

સુબુદ્ધિ નઈ ઘરિ પહૂતી. દેવતાની પરિ પૂજઈ છિઇં. સર્વ પરવારી. એકદા અચ્ચંકારી ભટ્ટા સુબુદ્ધિ રહઇં, ઈસિઉં કહિઉં. સ્વામી દીસઈ ઘરિ આવિઉ. તિમ કરતાં રાજાઇં જાણી વાત. એકદા મંત્રીશ્વર વડી વાર તાંઇ રાખિઉ. બિપહર રાત્રિઇં ઘરિ આવિઉ. ભાર્યા બાર ઉઘાડઇં નહઈ. મંત્રીશ્વર રીસાવિઉ. કહવા લાગઉ. દૈવ મઈ કિસ્યઉં કીધઉં? ઈસી કુહાડિ કાઇ પરણી જાણતઈ કરતઇં મઇં? ઇસ્યઈ અવસરિ અચ્ચંકારી[3] ભટ્ટા રીસ લગઈ બાર ઉઘાડી બાહિર નીકલી. સર્વઆભરણ સહિત બિપહર રાત્રિ અંધારઇં ચોર મિલિયા. ચોરે સાહી આભરણ સઘલાઇં લીધાં. આપણા સ્વામી પલ્લીપતિ રહઇં આપી. તે પલ્લીપતિ હરખિઉ. ભાર્યા ભણી મનાવવા લાગઉ. પુણ સતી તેહના વચન ન મનાઇં. પલ્લીપતિ આપણી મા નઈં આપી પુણ ન માનઈ. એલતઈ રીસ કરી પલ્લીપતિ મારવા લાગઉ. મા કહવા લાગી. વત્સ એહવી મહાસતી હુઈ તઉ ભસ્મ કરઇં. આપણઈ સીલ કરી. ઈહાં બલાહિકાનઉ દૃષ્ટાંત—જિમ વન માંહિ એક તાપસ તપ કરઇં. તેનહઇં તપિ કરી તેજોલેશ્યા ઉપની. પણ જાણઈ નહી. એકદા વૃક્ષ હેઠિઇં બઈઠં. તેહનઇં માથઇં બલાહિકા વડ નીતિ કીધી. તાપસઇં રીસ લગઇં હુંકારઉં કીધઉં. અનલઈ બગલીના પ્રાણ ગયા. તાપસ મનમાહિ હરષ્યઉ.

૩. અહીં સુધાનો મજકુર એક પાનાની એક બાજુમાં લખ્યો છે.

૧૧. દેપાલ
(સં. ૧૫૦૦)

એહવઇ દિલ્લીનઇ વિષઇ, વ્યવહારી ઉત્તંગ
દીપક સમ દેસલહરા, સાહ સમરા સારિંગ ૬૭

બોલાવઇ "ચચ્ચા" કહી, માંનઇ બહુ સુલતાંન
સંઘધુરંધર દીપતા, અંગિ નહીં અભિમાન ૬૮

નવલખ નિજ બુદ્ધિઇં કરી, જિણિ મૂકાવ્યાં બાન
વડ વખતી જગિ જાણિઇ, વસુધાં વાધ્યઉ વાન ૬૯

યાચક તેહના ઘર તણઉ, વેધક નર વાચાલ
જાણીતઉ જિનશાશની, કહીઇ કવિ દેપાલ ૭૦

દિલ્લીથી તે આવીઉ, દિલ ભરિ ગુજ્જર દેશિ[1]

આ કવિ માગણ જાતિનો હતો, અને દીલ્લીનો રહેવાસી હતો. એક વખત યાત્રાર્થે એ દિલ્લીથી ફરતો ફરતો ગુજરાતમાં આવ્યો. ત્યાંથી તે ફરતાં ફરતાં સલખણપુર[2] આવ્યો. અહીં તળાવ ઉપર ટોયા બેઠેલા તેણે જોયા. કોઈ ઠેકાણે નહીં તેવું આ ઠેકાણે જોઈને તેણે કારણ પૂછ્યું. ટોયાઓએ કહ્યું, અહીં વીસા પોરવાડ જ્ઞાતિના કોચર નામના ફોજદાર છે. તે બાર ગામના અધિકારી છે. તેમના

૧. દિલ્લીમાં સમરો અને સારિંગ એ બે ઓશવાળ ભાઈઓ પાદશાહનું મોટું માન ધરાવતા હતા. પાદશાહ એમને "ચચ્ચા" (કાકા) કહીને બોલાવતા હતા. તેમણે પોતાના બુદ્ધિબળ વડે નવલાખ બાન (જીતેલા દેશમાંથી પકડી લઈને બંદીવાન કરેલા લોકો) છોડાવ્યાં હતાં. એવા વડી વિખ્યાતિ પામેલા કુટુંબનો દેપાલ કવિ આશ્રિત હતો. તે જાતે ભોજક હતો. ભોજક જાતિ શ્રાવકોની આશ્રિત માગણ જાતિ છે. કવિ દેપાલ યાત્રાને બહાને દીલ્લીથી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો.

૨. તેને લોકો શંખલપુર કહે છે. એનું ખરું નામ સલખણપુર છે. એ રાસમાં લખ્યું છે કે લખમણ નામનાં રાજાએ તે વસાવ્યું હતું. પણ પહેલાં સલખણ–સુલક્ષણ નામ પાડવામાં આવતું હતું, તેથી સલખણ નામના પુરુષે તે વસાવ્યું હોય, એ વધારે સંભવિત છે.

અમલમાં સર્વ સ્થળે અમારી પળાય છે. અહીં તળાવમાં બગલાં વગેરે જનાવરો માછલાંને પકડે નહીં એટલા માટે અમે તેની ચોકી કરીએ છીએ. ઢોર માટે ગળેલું પાણી પાવાની વ્યવસ્થા કરી છે અને જે પાણિયારી પાસે ગળણું ના હોય તેને નવું ગળણું આપ્યા પછી પાણી ભરવા દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જીવરક્ષાના કારણે અમને બેસાડ્યા છે. એ સાંભળી દેપાલ કવિ બહુ ખુશ થયો ને તેણે કોચરને ઘેર જઈને તેનાં યશોગાનનાં કવિત્ત કહી સંભળાવ્યાં. કોચર આનંદ પામ્યો ને આગ્રહ કરીને કવિને થોડા દહાડા પોતાને ઘેર રાખ્યા. પછી :—

"દાતાર મુગલાં રે હાટ કરાવઈ, લેયો રે ઠાકુર જિ તુમ ભાવે"

બજાર વચ્ચે કવિને ઊભા રાખીને કોચરે કહ્યું કે આ બજારમાંથી જે જે તમારી નજરમાં આવે તે તે વસ્તુઓ લઈ લો.

આ પ્રમાણે કવિને દાનથી ભરપૂર નવાજીને કોચરે વદાયગીરી આપી. દેપાલ ફરતો ફરતો ખંભાત ગયો. ત્યાં સુમતિ સાધુસૂરિ વ્યાખ્યાન કરતા હતા. એ સભામાં કવિને બોલવાનું કહેતાં તેમણે કોચરના યશનું કવિત્ત કહી સંભળાવ્યું. કોચરને ફોજદારી મળી હતી તે અહીંના સાજણસિંહ શાહ ઓશવાળે અપાવી હતી. કોચર ખંભાત આવ્યો હતો. મહારાજે વ્યાખ્યાન કરતાં જીવદયાનો વિષય વર્ણવ્યો. કોચરે કહ્યું કે અમારે ત્યાં બહુચરા માતા છે. ત્યાં લોકો ઘણા જીવોનો ઘાત કરે છે. આ સાંભળી મહારાજે સાજણસિંહ શાહને કહ્યું કે તમે તમારી લક્ષ્મીનો લહાવો લઈને સામ દામ દંડ ભેદ હરકોઈ રીતે જીવરક્ષા કરો. સાજણસિંહે કોચરને ખંભાતના હાકેમ પાસે લઈ જઈને સલખણપુરના ફોજદારના દોષ બતાવ્યા. હાકેમે કહ્યું કે તમે કહો તેને ફોજદાર નીમીએ. સાજણસિંહના કહેવાથી કોચરને ફોજદાર નીમ્યો. પણ તેની આવી કીર્તિ કવિમુખે સાંભળી સાજણસિંહને થયું કે આ મગતરા જેવો કોચર, જેને મેં પોતે અધિકાર અપાવેલો તે આજે એટલો બધો ચઢી જાય કે પોતાના કરતાં પણ એની કીર્તિ વધે. ભરસભામાં એના જશ ગવાય અને પોતાને કશા લેખામાં ગણવામાં ના આવે એ માનહાનિથી તેને બહુ લાગી આવ્યું. તેણે તરત જ હાકેમને ભંભેરીને કોચરને પકડી મંગાવ્યો અને કેદમાં નખાવ્યો.

કવિ ત્યાંથી શંત્રુજયની યાત્રાએ ચાલ્યા ગયા. તે પછી કોચરના આ હાલ થયા. યાત્રા કરીને પાછા ફરતાં તે ખંભાત આવ્યા. અહીં તેમને ખબર પડી કે પોતે કોચરનાં યશગાન ગાયાં તેથી એને બહુ ભારી થઈ પડ્યું છે. કવિ બહુ દીલગીર થયા. તે દિવસની સભામાં કવિએ સાજણસિંહના પુષ્કળ યશ ગાયા અને છેવટે કહ્યું કે તમે કોચરને કેદ કરાવ્યો તે ઠીક જ કર્યું. તમારા પ્રતાપે હવે માછીઓને લીલાલહેર થઈ રહી છે. જે તળાવમાં બગલાં પણ ચાંચ બોળી શકતાં નહોતાં ત્યાં હવે જાળો નખાય છે. બગલાં પણ તમને ઘણા આશીર્વાદ આપે છે. અનેક પાડાઓનો ભોગ અપાતો થવાથી બહુચરાના પુજારી પણ બહુ હરખાય છે. ધન્ય છે તમને કે તમારે પ્રતાપે બારે ગામમાં અવળી મૂઠે અમારી પળાય છે. આ વ્યંગ્યોક્તિથી સાજણસિંહ શરમાયો. કવિને પોતાને ઘેર તેડી જઈને તેમને સંતુષ્ટ કર્યા. કોચરને બંદીખાનામાંથી છોડાવીને તેને ફરી તેનો અધિકાર અપાવ્યો અને કવિને દીલ્લી ભણી વદાયગીરી આપી.

"કોચર વ્યવહારિ રાસ"માં[૩] કવિ દેપાલને લગતી આટલી હકીકત મળી આવે છે. દેપાલ કવિનો જન્મ ક્યારે થયો અને તેનું અવસાન ક્યારે થયું, એ સંબંધી કશી માહિતી મળતી નથી. એનાં કાવ્યો એની કવિ તરીકેની યોગ્યતા પુરવાર કરે છે. એનાં કાવ્યોએ એની હયાતી પછી પણ એને અમર રાખ્યો છે. લગભગ દોઢ સો વર્ષ પછી થયેલો ઋષભદાસ કવિ પોતાથી આગળ થયેલા ઉત્તમ જૈન કવિઓ ગણાવતાં દેપાલનું નામ ગણાવે છે. આજે પાંચ સો વર્ષ વીતી ગયાં, ભાષાએ નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છતાં પણ દેપાલની પૂજાઓ હજુ ભોજકો ગાય છે. આ તેની યોગ્યતાનો સબળ પુરાવો છે.

દેપાલનાં કાવ્યો: 'સ્થૂલિભદ્ર કક્કાવલિ.' એમાં કક્કાના અક્ષરો લઈને કાવ્યની રચના કરી છે. કાવ્ય બહુ મનોરંજક છે. 'વજ્રસ્વામીની ચોપાઈ'માં કવિએ રચ્યાસાલ લખી છે. એનો આરંભ આ પ્રમાણે છે :—

ગોયમ ગણહર પય નમી, આરાહિસુ અરિહંત
હૃદયકમલ અહિનિસિ વસઇ, ભવભંજણ ભગવંત ૧

---

૩. વિજયધર્મસૂરિકૃત ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ, ભાગ ૧, પૃ. ૪૦

અમલમાં સર્વ સ્થળે અમારી પળાય છે. અહીં તળાવમાં બગલાં વગેરે જનાવરો માછલાંને પકડે નહીં એટલા માટે અમે તેની ચોકી કરીએ છીએ. ઢોર માટે ગળેલું પાણી પાવાની વ્યવસ્થા કરી છે અને જે પાણિયારી પાસે ગળણું ના હોય તેને નવું ગળાણું આપ્યા પછી પાણી ભરવા દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જીવરક્ષાના કારણે અમને બેસાડ્યા છે. એ સાંભળી દેપાલ કવિ બહુ ખુશ થયો ને તેણે કોચરને ઘેર જઈને તેનાં યશોગાનનાં કવિત્ત કહી સંભળાવ્યાં. કોચર આનંદ પામ્યો ને આગ્રહ કરીને કવિને થોડા દહાડા પોતાને ઘેર રાખ્યા. પછી :—

"દાતાર મુગલાં રે હાટ કરાવઇ, લેયો રે ઠાકુર જિ તુમ ભાવે"

બજાર વચ્ચે કવિને ઊભા રાખીને કોચરે કહ્યું કે આ બજારમાંથી જે જે તમારી નજરમાં આવે તે તે વસ્તુઓ લઈ લો.

આ પ્રમાણે કવિને દાનથી ભરપૂર નવાજીને કોચરે વદાયગીરી આપી. દેપાલ ફરતો ફરતો ખંભાત ગયો. ત્યાં સુમતિ સાધુસૂરિ વ્યાખ્યાન કરતા હતા. એ સભામાં કવિને બોલવાનું કહેતાં તેમણે કોચરના યશનું કવિત્ત કહી સંભળાવ્યું. કોચરને ફોજદારી મળી હતી તે અહીંના સાજણસિંહ શાહ ઓશવાળે અપાવી હતી. કોચર ખંભાત આવ્યો હતો. મહારાજે વ્યાખ્યાન કરતાં જીવદયાનો વિષય વર્ણવ્યો. કોચરે કહ્યું કે અમારે ત્યાં બહુચરા માતા છે. ત્યાં લોકો ઘણા જીવોનો ઘાત કરે છે. આ સાંભળી મહારાજે સાજણસિંહ શાહને કહ્યું કે તમે તમારી લક્ષ્મીનો લહાવો લઈને સામ દામ દંડ ભેદ હરકોઈ રીતે જીવરક્ષા કરો. સાજણસિંહે કોચરને ખંભાતના હાકેમ પાસે લઈ જઈને સલખણપુરના ફોજદારના દોષ બતાવ્યા. હાકેમે કહ્યું કે તમે કહો તેને ફોજદાર નીમીએ. સાજણસિંહના કહેવાથી કોચરને ફોજદાર નીમ્યો. પણ તેની આવી કીર્તિ કવિમુખે સાંભળી સાજણસિંહને થયું કે આ મગતરા જેવો કોચર, જેને મેં પોતે અધિકાર અપાવેલો તે આજે એટલો બધો ચઢી જાય કે પોતાના કરતાં પણ એની કીર્તિ વધે. ભરસભામાં એના જશ ગવાય અને પોતાને કશા લેખામાં ગણવામાં ના આવે એ માનહાનિથી તેને બહુ લાગી આવ્યું. તેણે તરત જ હાકેમને ભંભેરીને કોચરને પકડી મંગાવ્યો અને કેદમાં નખાવ્યો.

કવિ ત્યાંથી શત્રુંજયની યાત્રાએ ચાલ્યા ગયા. તે પછી કોચરના આ હાલ થયા. યાત્રા કરીને પાછા ફરતાં તે ખંભાત આવ્યા. અહીં તેમને ખબર પડી કે પોતે કોચરનાં યશગાન ગાયાં તેથી એને બહુ ભારી થઈ પડ્યું છે. કવિ બહુ દિલગીર થયા. તે દિવસની સભામાં કવિએ સાજણસિંહના પુષ્કળ યશ ગાયા અને છેવટે કહ્યું કે તમે કોચરને કેદ કરાવ્યો તે ઠીક જ કર્યું. તમારા પ્રતાપે હવે માછીઓને લીલાલહેર થઈ રહી છે. જે તળાવમાં બગલાં પણ ચાંચ બોળી શકતાં નહોતાં ત્યાં હવે જાળો નખાય છે. બગલાં પણ તમને ઘણા આશીર્વાદ આપે છે. અનેક પાડાઓનો ભોગ અપાતો થવાથી બહુચરાના પુજારી પણ બહુ હરખાય છે. ધન્ય છે તમને કે તમારે પ્રતાપે બારે ગામમાં અવળી મૂઠે અમારી પળાય છે. આ વ્યંગ્યોક્તિથી સાજણસિંહ શરમાયો. કવિને પોતાને ઘેર તેડી જઈને તેમને સંતુષ્ટ કર્યા. કોચરને બંદીખાનામાંથી છોડાવીને તેને ફરી તેનો અધિકાર અપાવ્યો અને કવિને દીલ્લી ભણી વદાયગીરી આપી.

"કોચર વ્યવહારિ રાસ"માં[૩] કવિ દેપાલને લગતી આટલી હકીકત મળી આવે છે. દેપાલ કવિનો જન્મ ક્યારે થયો અને તેનું અવસાન ક્યારે થયું, એ સંબંધી કશી માહિતી મળતી નથી. એનાં કાવ્યો એની કવિ તરીકેની યોગ્યતા પુરવાર કરે છે. એનાં કાવ્યોએ એની હયાતી પછી પણ એને અમર રાખ્યો છે. લગભગ દોઢ સો વર્ષ પછી થયેલો ઋષભદાસ કવિ પોતાથી આગળ થયેલા ઉત્તમ જૈન કવિઓ ગણાવતાં દેપાલનું નામ ગણાવે છે. આજે પાંચ સો વર્ષ વીતી ગયાં, ભાષાએ નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છતાં પણ દેપાલની પૂજાઓ હજુ ભોજકો ગાય છે. આ તેની યોગ્યતાનો સબળ પુરાવો છે.

દેપાલનાં કાવ્યો: 'સ્થૂલિભદ્ર કક્કાવલિ.' એમાં કક્કાના અક્ષરો લઈને કાવ્યની રચના કરી છે. કાવ્ય બહુ મનોરંજક છે. 'વજ્રસ્વામીની ચોપાઈ'માં કવિએ રચ્યાસાલ લખી છે. એનો આરંભ આ પ્રમાણે છે :—

> ગોયમ ગણહર પય નમી, આરાહિસુ અરિહંત
> હૃદયકમલ અહિનિસિ વસઇ, ભવભંજણ ભગવંત ૧

૩. વિજયધર્મસૂરિકૃત ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ, ભાગ ૧, પૃ. ૪૦

ભવભંજણ ભગવંત તુઝ, આણ અખંડ વહેસુ
સીલસિરોમણિ ગુણનિલઉ, જંબૂકુમર વન્નેસુ ૨

છેવટ

એહ ખમઉ અપરાધ સંઘ સહિત શ્રી જુગપવર
હું તુમ્હ ચલણો સેવ, વાંછૂ નહિ છઈઉં અવર ૭૦

હું મૂરખ મતિહીણ, ભારી કમ્યઉ છઉ સહી એ
ઈમ પોખી વઈરાગ, પતિ બૂધઉં જઈહિ નહી એ ૭૧

સંવત પંનર બાવીસઈ, રચિઉ આસોઈ એ મઈં
એ ભણઈ ગુણઈ નરનારિ, તિહ મનિ ઉપસમ રસિ રમઈ એ ૭૨

શ્રી જંબૂસ્વામી સિદ્ધિગામી, ભવહ પંચમ આણુવરી
ઉપકારકારી બુદ્ધિસારી, રચઉં દેપઈ અપકરી;

જન ભાવિ ભણસઈં, અનઈં સુણસઈં રહસ્ય જાણી એહનાં,
જિણ આણ ધરસિઈં, ખિમ કરસિઈં, કાજ સરિસ્યઈ તેહનાં. ૭૩

આ સિવાય 'રોહિણીયા ચોરનો રાસ,' 'જાવડભાવડનો રાસ,' 'ચંદનબાલા ચોપાઈ,' 'સમકિત બાર વ્રત ચઉપઈ,' 'કુલક' (શ્રાવકાચાર) વગેરે નાનાં મોટાં કાવ્યો મળે છે.[૪] 'સ્થૂલિભદ્ર ફાગ' એ નામનું ૨૭ ટુંકનું એક નાનું કાવ્ય ઊંચા પ્રકારનું કાવ્ય છે. તે સંવત ૧૫૩૪ માં રચાયું છે. તેમાં કર્તાનું નામ નથી. પણ જે સંગ્રહની વચ્ચે તે લખાયું છે તે જોતાં તે દેપાલની કૃતિ હોય એમ લાગે છે. દેપાલ દીલ્લીનો રહીશ હોવા છતાં એના કાવ્યમાં દીલ્લીની ભાષાની કશી અસર જણાતી નથી. તેથી લાગે છે કે એ મૂળ ગુજરાતનો વતની હોવો જોઈએ.

૪. જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૩૭-૪૧; ૩, પૃ. ૪૪૬—૪૫૨,૪૯૬, ૧૪૮૭-૮૮.

જે માનવંત કુટુંબનો એ આશ્રિત હતો તે સાહ સમરા સારંગનું કુટુંબ ગુજરાતી હતું. એથી બીજે બધે ઠેકાણે ચાલે છે તેમ દીલ્લીમાં પણ એમના ઘરમાં ગુજરાતી બાષા બોલાતી હોવી જોઈએ. આમ દેપાલ ગુજરાતી ભાષાનો સતત અભ્યાસી હોવાથી દિલ્લીમાં રહેવા છતાં પણ એની ભાષા દિલ્લીશાહી થઈ નથી.[૫]

૫. ગુજરાતીઓ તેમ બીજા બધા પરદેશમાં જઈ રહેનારાઓ પોતાના ઘરમાં તેમ જ પોતાના દેશના કે પોતાની જાતિના માણસ માટે તેમની સાથે પોતાની દેશ-ભાષામાં જ વાત કરે છે, જેમ ગુજરાતમાં વસતા દક્ષિણીઓ લોકોની સાથે ગુજરાતી બોલે છે, પણ તેમના ઘરમાં અને બીજા કોઇ દક્ષિણી સાથે વાત કરતાં પોતાની માતૃભાષામાં જ બોલે છે. ગુજરાતના ઔદિચ્યો દિલ્લી, મથુરા વગેરે સ્થળે દશ દશ પેઢીથી રહે છે, છતાં હજુ પણ તેમના ઘરમાં ગુજરાતી બોલાય છે ને ચર્ચા પણ ગુજરાતીમાં જ થાય છે. માત્ર અંગ્રેજી ભણેલાઓ આ સ્વત્વ ભૂલે છે. તેઓ પોતાના દેશમાં પણ સાધારણ વાત કરતાં અંગ્રેજી પટપટારો કરવા મંડી જાય છે.

૧૨. ઘોડાની જાત અને રોગચિકિત્સા

(ર. સં. ૧૫૦૦ આસપાસ–લિ. સં. ૧૬૧૧)

અશ્વવિદ્યાનો આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. સંવત ૧૫૦૦ની લગભગમાં તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે. ભાષાન્તરકર્તાનું નામ જણાયું નથી. સં. ૧૬૧૧ માં લખાયેલી પ્રતિ મળે છે. એમાં ઘોડાને લગતી સર્વ હકીકતોનો સંગ્રહ કરાયેલો છે. એક ભાગમાં ઘોડાના રોગ અને તેનાં ઔષધો વિગતવાર લખ્યાં છે. એની અમને મળેલી બીજી પ્રતિ સં. ૧૭૦૦ ની લગભગમાં લખાયેલી છે. એ પહેલી પ્રતિ કરતાં મોડી લખાયેલી હોવાથી તેમાં કેટલાએક શબ્દોનાં રૂપ બદલાઈ ગયાં છે. નમૂનો આ પ્રમાણે છે :—

આંખિ કાલી, મંડતલા કાલા, દેહ કાબરા તે ઘોડાનું નામુ દુર્જણસલ્લ; હારિ કદે ન આવે. (૧) દેહ કાલા, પગ તીની રૂ ધવલા, દેહ રાતી, તે ઘોડાનું નામુ પંચકલ્યાણકારક; વૃદ્ધિ, કલ્યાણકારક. (૨) દેહ હરીણા, મુખ પુછ ધવલા, તે ઘોડાનું નામુ ચય્યાસિત્તરી; સિત્રુ દુહૌ દીસિ જાઇ, સંપૂર્ણ લિક્ષ્મી દેઈ: (૩) દેહ પીલા, આખિ પુછિ કેસવાલી, ૮ ધવલા, તે ઘોડાનું નામુ છાઈન; સ્વામી-વલ્લભ; (૪) પગ મુખ કાલા, દેહ ધવલા, તે ઘોડાનું નામુ દુરીત. બારી ન બાંધીજે. (૫) પગ, પેટ કાલા, દેહ પુચ્છ કેસવાલી કાલી, તે ઘોડાનું નામુ કતોહલ; કરઈ; બિજોગ કરઈ. (૬) પગ દુઈ ૨ કાલા, દેહ કવીલો, તે ઘોડાનું નામુ સ્યંગલ; સંગ્રામે મારઈ. (૭) પગ ધવલા, દેહ ધવલી, આંખિ રાતી, પુછ રાતી, તે ઘોડાનું નામુ ગંભીર; રાજવૃદ્ધિ કરઈ. (૮) દેહ ધવલી, પુછ કર્ણ પગ તીની ૩ કાલો તે ઘોડાનું નામુ સાર્દુલ; સંગ્રામે જઈતિ કરઈ, વૃદ્ધિ કરઈ, સદા જસ દેઈ.(૯)

જે ઘોડઉ અંગ તાણઈ, તેહને ગોખરુની જડ દુધસ્યું દીજે, ભલા હોઈ. (૧) જે ઘોડાનઉ મુંહ સુજઈ, અંગ તણાઈ તે મૃગવતી સુલ જાણિજઈ, જેનઈ ભાંગરાની જડ, કંટાસેલેઓ, બાવચી, તેલ સુ દીજે. ભલા હોઈ. (૨)

૧૩. આચારાંગ સૂત્ર બાલાવબોધ[1]

(ર. સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

હિવં શ્રી આચારાંગનું બીજઉ શ્રુતસ્કંધ પ્રારંભિયઇ છઇ। તિહાં પહિલઇ શ્રુતસ્કંધિ। નવ બ્રહ્મચર્યાધ્યયન કહ્યા। તેહનઇ વિષઇ જે સાધુનઉ આચાર નથી કહ્યઉ છઇ। તે આચાર ઈણિ શ્રુતસંધિ વિસ્તર સહિત કહીસ્યઇ। પહિલઇ સ્કંધિ જે અધ્યયન કહ્યાં તેહ માહિ જે આચાર સંક્ષેપ થકી કહ્યઉ છઇ। તિહઇં જ ઈહાં વિસ્તારી બોલીસ્યઇ। તે સંક્ષેપતઉ નામ માત્ર કહીસ્યઇ। તે ઉપરિ બીજઉ સ્કંધ જાણિવઉ। તે કહઇ છઇ। લોક વિજયાધ્યયનિ પાંચમઇં ઉદ્દેસઇ + + + ઈમ કહ્યઉં છઇ તિહાં આમ શબ્દિહઇં હનનાદિક ત્રિણિ કોટિ કહી। ગંધગ્રહણિ અનેરી ત્રિણિ કોટિ। એવં છઇં અવિશુદ્ધ કોટિ કહી। હણઇં ૧, હણાવઇં ૨, હણંતાં અનુમોદઇં ૩, પચઇં ૧, પચાવઇં ૨, પચતાં અનુમોદઇં ૩, એવં ॥૬॥ તથા વલી તિહાંઇં જ + + + ઈમ કહ્યઉ છઇં। એતલઇં કહતાં ત્રિ વિશોધિ કોટિ કહી। કિણઇં ૧, કિણાવઇં ૨, કિણતાં અનુમોદઇં ૩। એ નવ કોટિ આહાર આશ્રી સંક્ષિપિઇં કહી। તથા વલી આઠમઇં વિમો વિમોહાધ્યયનિ બીજઇં ઉદ્દેસઇં ઇમ કહ્યઉ છઇં।

★

---

૧. મોહનલાલજીના ભંડાર, સુરત.

જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૧૫૨૭ ઉપર બૃહત્તપા ગચ્છની નાગોરી શાખાના સાધુરત્નના શિષ્ય પાર્શ્વચંદ્રસૂરિકૃત 'આચારાંગ બાલાવબોધ'ની નોંધ છે. સમય ૧૬ મી શતાબ્દી.

૧૪. ભક્તામર સ્તોત્રની ઉત્પત્તિ[1]

(સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

શ્રી ભક્તામર મહા સ્તોત્રની મૂલ ઉત્પત્તિ લિખીયઇ છઇ. ઉજ્જેણી નગરીયઇ વડઉ રાજા ભોજ રાજ્ય કરઇ. તિહાં મયૂર પંડિત સર્વશાસ્ત્રનઇ વિષઇ કુશલ. પરં બિહુંરઇ જમાઇ બાણપંડિત. તેહ પિણ અતિ કુશલ. પં બિહુંરઇ પરસ્પરઇ ઘણા ઘણા મત્સર. એક વાર તે બિહૂઇ પંડિત વિવાદ કરતા રાજ્ય-સભાયઇ પહુતા. રાજ્ય કહઇ ભો પંડિત। તુમ્હે કાશ્મીર દેસ જાવઉ. તિહાં તુમ્હારા બિહિ માંહિ જેહ નઇ સરસ્વતી વખાણઇ તેહ ઉત્કૃષ્ટ પંડિત. તે સાંભળી બિન્હે અભિમાનપૂરિત કાશ્મીર ભણી ચાલ્યા. વાટઈ તેહના અહંકાર ઉતારિ. સરસ્વતીયઇ પાંચસઇ પોઠી પોથાના ભર્યા છઇ. તે પુછઇ એહે પોઠિઓ સ્યું છઇ? ઓંકારની વૃત્તિના પહેલા ખંડના પોથા છઇ. વલી આઘા ચાલ્યા. તિમ જ પાંચસઇ પોઠિયા દેખી પુછઇ. તિહાં તે ઉત્તર દ્યઇ ઓંકારની વૃત્તિના બીજા ખંડના પોથા। ઇમ બીજી, ત્રીજી, ચોથી વાર થઇ બિ સહસ્ર પોઠિયા એક ઓંકાર અક્ષરની વૃત્તિના પોથા જાણી તે બિહુંના ગર્વ ગલ્યા.

તિહાં થકી તે બિન્હે એકઇ ઠામિ સૂતા. તિ વારઇ સરસ્વતી આકાશ રહી એ સમશ્યાપદ કહઇ.

शतचंद्रं नभस्तलं

એ સાંભળી મયૂર પંડિતઇ અથકયુ ડયઇ (?) થકઇ જિ ઇ સમસ્યા પૂરી

दामोदरकराघात – विह्वलीकृतचेतसा।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥

---

૧. 'ભક્તામર સ્તોત્ર' પર સોમસુંદરસૂરિ (સં. ૧૪૩૦–૧૪૯૯), મેરુસુંદર ઉપાધ્યાય (આ. ૧૪૬૦–૧૪૯૦), અજ્ઞાતકર્તૃક (૧૭મી શતાબ્દી), રૂપવિમલ (૧૭૨૮)ના તથા ૧૮મી ને ૧૯મી શતાબ્દીના અજ્ઞાતકર્તૃક બાલાવબોધો. જૈ, ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૧૫૭૫, ૧૫૮૫, ૧૬૨૧, ૧૬૩૦, ૧૬૫૨, ૧૬૫૪ ને ૧૬૬૬ ઉપર નોંધાયા છે.

*

બાણ પંડિત તિણવઉ હુંકાર કરી ઇમ સમસ્યા પૂરઇ.

यस्य उत्तुङ्गसौधाय विलोलवदनाम्बुजैः ।
विरराज विभावर्यां शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥२॥

વિચાર પછી સરસ્વતી ભણયઉ હે બાણ! તુઝ પાહઇં મયૂર પંડિતઇં એકઇં હુંકારઇં વિદ્વાન અધકઇ. તૂ ઉછઉ. એ બિ સહસ્ર ઓંકારની વૃત્તિના પુસ્તકના પોઠિયા મઇં દિખાડ્યા. સરસ્વતીના ભંડારનઇં પારકો નથી પડતઉ. તેહ ભણી વિદ્યાનઉં ગર્વ્વ ન કરિવઉ. ઇસિઉં કહી સરસ્વતીઇં બિહુઇં પ્રિતિ પરસ્પર ઉપાઇ. તિ વાર પછઇ બિન્હે પંડિત બાલ્યવૃત્તિઇં પરસ્પરઇં મિલનાં ઉજ્જેણી આવ્યા. પૂર્વ્વ રીતઇં રાયની સેવા કરઇ.

હિવઇ એકદા પ્રસ્તાવઇં બાણ પંડિતનઇં આપણી ભાર્યા સંઘાતઇં સ્નેહના કલહ હુઆ. પિણ તે સ્ત્રી આપણઉ માંન ન મૂકઇ. રાત્રિ ઘણી ગઇ. એહવઇ અવસરિ મયૂર પંડિત શરીરની ચિંતાઇં તે ઘર હેઠલિ આવ્યઉ. તિહાં ગઉખિ બેટીજમાઇના શબ્દ સાંભળી ઉભઉ રહ્યઉ. બાણપંડિત ભાર્યાનઇં પગે લાગી કહઇ હે પતિવ્રતે! માહરઉ અપરાધ એક ખમિ. વલી અપરાધ ન કરું. બહુઉ કહિઉ નઉ તિણઇં ભાર્યાઇં રણરણતઇ નેઉર સહિત પગે કરિ માથઇ આહણ્યઉ. એહવઉ જાણી મયૂર પંડિત દૂહવાણઉ. ચીંતવઇ, માહરી બેટી કેહવી રીસાલ અયોગ્ય છઇ? જિ વાર તે સ્ત્રી ન માંનઇ તિવારઇ બાણ પંડિત ઇમ કહઇ.

गतप्राया रात्रिः कृशतनु शशी शीर्यत इव
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव ।
प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न यथा त्वं क्रुधमहो
कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमयि सुभ्रू सुकठिनम् ॥

એ કાવ્ય સાંભળી તે મયૂર બાણ પ્રતિ યથા કહઇ. ભો બાણ! 'સુ'પદ મ ભણિ, અતિ રીસાલપણા થકી એહ સ્ત્રી નઇં 'ચંડિ કઠિન' ઇસઉ ભણિ.

૧૫. અતિચાર
(સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

આ ગ્રંથનો વિષય શ્રાવકો અને સાધુઓ બંનેનાં આવશ્યક કર્મનો છે. દેવ, ગુરૂ, ધર્મ વગેરે તરફ ભૂલેચૂકે જે દોષો થયા હોય તેનું નામ અતિચાર. આ ગ્રંથનું ભાષાન્તર સં. ૧૪૦૦ પહેલાં થઈ ગએલું છે.

ઉતારો કરનારાઓ પોતપોતાના સમય પ્રમાણે ભાષા બદલતા ગયા છે. એમાંથી એક નમૂનો નીચે આપ્યો છેઃ—

જ્ઞાનાચારિ, દર્શનાચારિ, ચારિત્રાચારિ, તપાચારિ, વીર્યાચારિ, પંચ વિધ આચાર માહિ સૂક્ષ્મ બાદર જાણતાં અજાણતાં તે સવિહું મન વચનિ કાય મિચ્છામિ દુકકડં ॥૨॥ તત્ર જ્ઞાનાચારિ આઠ અતીચાર, જ્ઞાન થિરાવલી પડિક્કમણાસૂત્ર। ઉપદેશમાલા પ્રભૃતિ કાલવેલાં પઢિઉં। ગુણિઉં હુઈ। વિનયહીન ઉપધાનહીન અનેરા કન્હઇ પઢી અનેરઉ ગુરુ કહિઉ। દેવવંદાણઇ। વાંદણઇ પડિકકમાણઇ, સામાયિક કરતાં પઢતાં ગુણતાં કૂડઉ અક્ષર કાન્હઇ માત્ર આગલઉ ઉછઉ ભણિઉ। વિણસતુ ઉવેખિઉ। હૂંતી શકિત સારસંભાલ ન કીધી। જ્ઞાનોપગરણ પાટી। પોથી। ઠમણી। કમલી। નઉકરવાલી। સાંપડા। સાંપડી। દસ્તરી। વહી ઉલિયાં પ્રતિ પગલાગઉ થૂંક લાગું। થૂંકિ અક્ષર માંજિયા। ઉસીસઇં રાખ્યા। કન્હઇ છતાં આહારનીહાર નીપજાવિઉં। પઠતાં ગુણતાં અનેરી આશાતના હુઇ। પઢતાં ગુણતાં પ્રતિષિદ્ધ મત્સર અંતરાય અથ જ્ઞાનાપરાધ કીધઉ જ્ઞાનાચાર વિષઇઉ અનેરુ જુકો અતીચાર૦ ॥૨॥

દર્શનાચારિ આઠ અતીચાર। દેવગુરુધર્મ તણઇ વિષઇ નિસ્સંકપણઉં ન કીધઉં। તથા એકાંત નિશ્ચઉ ન કીધઉ। ધર્મ્મ સંબંધિયા ફલતણઇ વિષઇ નિસ્સંકપણઉં ન કીધઉં। તથા એકાંત નિશ્ચઉ ન કીધઉ। ધર્મ્મ સંબંધિયા ફલ તણી જુગુપ્સા કીધી। મિથ્યાદષ્ટિ પ્રભાવના દેખી મૂઢપણઉં કીધઉં। સંઘમાહિ ગુણ તણી અનુપબૃંહણા અસ્થિરીકરણ અવાત્સલ્ય અપ્રીતિ અભકિત તથા દેવદ્રવ્ય સાધારણદ્રવ્ય ભકિત ત(?) પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસિઉ। વિણસતુ ઉવેખિઉ।

હૂતી શકિત સારસંભાલ ન કીધી તથા સાધર્મ્મિકસ્યઉં કલહ કર્મબંધ કીધઉ। અધોતિ મુખકોશ પાપઈ દેવપૂજા કીધી। વાસકૂંપી ધૂપધાણાં કલસ તણઉ ઠબકુ લાગઉ હુઈ। બિંબ હાથ થકઉં વિછૂટઉં હુઈ। પડિલેહવઉં વીસારિઉં હુઈ। હારનઉ હુઈ। નઉકરવાલી પગ લાગઉ હુઈ। દેવભુવનિ ચઉરાસી આશાતના હુઈ। દર્શનાચારિ વિપઉ૦ ।।૩।।

ચારિત્રાચારિ આઠ અતીચાર। ઈર્યાસમિતિ। ભાષાસમિતિ। એષણા-સમિતિ। આદાનનિક્ષેપણાસમિતિ। પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ। મનોગુપ્તિ। વચનગુપ્તિ। કાયગુપ્તિ। એ પાંચ સમિતિ ત્રિણ્ણિ ગુપ્તિ શ્રાવક તણઈ સામાયિક પોસહિ લીધઈ। રૂડી પરિપાલી નહી। ચરિત્રાચાર વિષઈઉ અનેરુ જે કોઅ૦ ।।૪।।

વિશેષત: શ્રાવક તણઈ ધર્મિ સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રત.

સમ્યક્ત્વ તણા પાંચ અતીચાર। દેવ ગુરુ ધર્મ તણઈ વિષઈ શંકા સંદેહ કીધઉં આકાંક્ષા પરદર્શનાભિલાષ કીધઉ। કિસ્યાં તે પરદર્શન। કુણ તે દેવ। કિસિઉં તે કુધર્મ। બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર તણાં લોકપ્રવાહિ પ્રભાવ સાંભલી કૂડઉં સાચઉં મનિ હર્ષ કીધઉ। ભકિતભાવ કીધઉ। અથવા ચંદ્ર સૂર્ય મંગલ બુધ બૃહસ્પતિ શુક્ર શનૈશ્ચર રાહુ કેતુ। ભૂત પિશાચ નિશાચર ખેચર। ગોગઉ[1] આસપાલ ક્ષેત્રપાલ માઈદેવતિ યક્ષાયક્ષાણી અંત હનોમંત બાવન્ન વીર। એણી શકિત। ચામુંડાયોગિણિ હિંગુલાજ જલદેવતિ પાદ્રદેવતિ। અનેરાઈ જાપલ સેપલ ઉપલ, મૂરાલ મહૂઉ આંબિલી ઉંબર નેવર પીપલ વડ આકડા બીજઉ આમલી। સર્પ્પ કંદર્પ્પ દ્રો તુલસીપત્ર, સાતર, આસધર પ્રમુખ દેવદેવીની બુદ્ધિ પૂજ્યાં। અથ વિનાયક પરમેશ્વર બુદ્ધિદાયક ઈસ્યાં વચન બોલ કહિઉ। અથ ગાઈનઈ પુંછિ પુંછિ તેત્રીસ કોડિ દેવતણઉ મુખ ભણી ઘૃતાહુતિ દીધી। સાંઢ ભઈંસઉ રેવંત વાયસાદિક તે દેવ કરી માન્યા। અથ જલદેવતિ। પાદ્રદેવતિ। કૂઈ સરોવરિ વાવિ વાહુલઉ પાલીઉ નયનાલઉં। સમુદ્રનઉ ગંગા

૧. ઘોઘારાણા, નવરાત્રિમાં સુરતભરૂચમાં માટીનાં પૂતળાં મૂકી ઘોઘા રાણાની પૂજા કરે છે.

ગયા ગોદાવરી। દ્વારામતી સેતુબંધ રામેશ્વર, કુરુક્ષેત્ર ત્રંબક હિમપંથ મથુરા વારાણસી પ્રમુખ લૌકિક તીર્થ કીધાં, કરાવ્યાં। અનુમત્યા। કુગુરુ અથ બૌદ્ધ નૈયાયિક સાંખ્ય વૈશેષિક યોગિનીય એ પાંચઇ કુદર્શન કહીઇ। તેહ સ્યઉ, પરિચયઉ કીધઉ અથ તીહ તણા ભેય દિગંબર પીતાંબર, યોગી જડીયા કાંગા ભરડા સન્યાસી કાપડી। કેદારપુત્ર બહ્મપુત્ર હિંગુલાજ્પુત્ર વિદ્યાર્થી—ત્રિવેદી, ચતુર્વેદી, યાજીઆ, યાજી પ્રમુખ છન્નૂંવઇ પ્રબલ। અથ પાખંડીયા। અથ જેહ ગૃહસ્થ જિહનઇ ઘરકલત્રપુત્રાદિક સંતાન સંતિતિહઇ ગુરુ કરી માન્યા। અથવા મંત્ર, તંત્ર, ઉપધી, નડી, મૂલી, અન્યાન કટાવડી સિદ્ધિ-ચૂડામણિ તણાં બાહ્ય ચમત્કાર દેષી તીહ માહિ ગુરતત્ત્વ થાપિઉ। અનેરાઇ ગૃહલિંગી કુલિંગી પ્રમુખ ત્રિણિ સઇ ત્રિસટ્ઠિ પરવાદી તણા પ્રભાવ દેષી સદ્‌ગુરુ ચારિત્રી મહાત્મા તણી દુગંછા નિંદા કુવાસના કીધી। અથ ધર્મ જીણુઇં ધર્મિ જીવ અજીવ પુણ્ય પાપ આશ્રવ સંવર નિજરણા। બંધમોક્ષ નવતત્ત્વવિચાર બાહ્ય। અથ યજ્ઞકર્મ અગ્નિકર્મ નિકર્મ મહારંભ પરિગ્રહ પરિવેષ્ટિત ઈસ્યઉ ધર્મ્મ પ્રકાસઇ। યોગ ભોગ સિરાવ સંવત્સરી માસી ત્રમાસી છમાસી। પર્વ ભવારી (?) કૂઆ સરોવર ખણાવ્યા। વડ પીપલ લીબડઉ રોપિઉ। તેહે પાણી ઘલાવ્યાં। ઇગ્યારહી કરાવી। સાત સઇ પાઠપૂજા જાગરણ નવસતી પ્રમુખ ધર્મસ્થાનક ભાણી માન્યાં। અથ। મહામાઇ પૂજા બલેવ, માહી પૂનિમ, આજા પડવે, ભાબીજ અથ પ્રેતબીજ, અપાત્રીજ, વિણાયગ ચઉથિ નાંગપંચમી, ઝીલણા છટ્ઠી, આદિતવાર સીલઋત્તમિ, દ્રો અટ્ઠમિ, અથ બુધાષ્ટમી, નઉલી નઉમી, અથ નવરાત્રિ નવમી, અહ (પ)વિત્રદસમિ (?) ભીમ ગ્યારસિ। અથ વ્રત ઇગ્યારસિ, વચ્છ બારસિ, અથ પારણા દ્વાદસી, સર્વસદ્ધા ત્રયોદશી। અથ ધણતેરસિ, અનંત ચતુર્દશી, પૂર્ણા તિથિ, મહાપર્વ અમાવાસ્યા! સૂર્યોપરાગ, ચંદ્રોપરાગ, પ્રમુખ મહાપર્વ કરી માન્યાં। અથ કૂઇ તલાઇ નદી સમુદ્રિ પુણ્યહેતુ સ્નાન કીધાં કરાવ્યાં। ગૃહણિ શનૈશ્ચર મહામાસિ નઉરતે નાહિયા। અજાણતાં થાપ્યા। અથ માસઇ વ્રત વ્રતોલાં કીધાં કરાવ્યાં।

*

૧૬. મદન

(સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

"મયણભંભ" એટલે મદન બ્રાહ્મણ. એણે "મયણછંદ" નામનું શબ્દાલંકારવાળું ૩૪ ટૂંકનું એક શૃંગારિક કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ એ રચ્યાનો સંવત બતાવ્યો નથી, પણ વડોદરા સરકારી પુસ્તકાલયમાં એની પ્રાચીન પ્રતિ છે, તે ઉપરથી અને કાવ્યની ભાષા ઉપરથી સમજાય છે કે તે સં. ૧૫૦૦ની લગભગમાં રચાયેલું હોવું જોઈએ. કાવ્ય સંભોગ-શૃંગારનું હોવાથી મર્યાદાની પાળ પર ઊભા રહીને રચ્યું હોય તેવું છે.

સામાન્ય રીતે આ સમયના બધા ગ્રન્થકારો શબ્દાલંકારના અનુરાગી છે. હિન્દીમાં એ સંપ્રદાય ચાલતો રહ્યો ને આપણે ત્યાં વીસરાતો ગયો. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં આ માર્ગ પુરાઈ ગયો છે. જુઓ:—

મયણ છંદ

"એહ જિ દંત તુહ વયણિ, એહ જિ કજ્જલ તુહ નયણે
એહ જિ હાર તુહ કંઠિ, એહ જિ ઝંઝર તુહ ચરણે
અજ્જિઅ પ્રેમલ એ ગંધ, સંરસ છહિલ્લ મનમોહન
અજ્જિઅ ગલઇ કંચૂઇ, ભીડિ યૌવન તન સોહન
કલસકુચ વામી ન કિઉં, મયણભંભ તું નત્થિ ઇમ
હે સખી ! સયલ આભરણ માહિ, દૈવિ ન સરજિઉ તિત્થિ તિમ "[1]
"દંત ખંડિ કરવતુ, અવર નેઉર હુતાશન
મોતી ખ્યાર સમુદ્ર, ઘસી પરિમલહ ઉરાસન

---

૧. હે સખી ! તારા બધા શણગાર જેમ અહર્નિશ તારા અંગ ઉપર જ રહે છે અને જેમ તીર્થભક્તો હરહમ્મેશ પોતાના ભક્તિભાવવાળા તીર્થમાં જ રહે છે, તેમ દૈવે મને તારા આભરણરૂપ કાં ના સરજ્યો કે જેથી હું તારા અંગ સાથે જડાઈને નિરંતર રહેત.

કંચૂ ખંડ વિખંડિ, લેઇ વલિ સોવિનવન્નઉ
કજ્જલ અગનિ પ્રજ્જલિઉ, તુહ મઇં નયણે દિન્નઉં
એહ કલસકુંભ ઘણ કુટ્ટીઉ, ચક્ર પયરિ ભમાવીઉં,
એતલા તપ્પ જુ નહુ તવિઉ, તુ મુઝ પાસિ ન આવીઉ"[૨]

અંતે—

બાલી બાલિ નિઠર વયણ, રવણિ રાવણ શિરખંડણ
ગજગતિ ગરુડાગામિ, કાંતિ કંસાસુર વિહંડણ
બાલી બલિ છેતરણ, દેવિ દૈતહિ નિકંદન
મધુરિ વાંણિ મહિ માંણિ, સુહવિ અસુરાં સંતાપણ
કમલાપણિ કમલવાસ હરિ, મુઝ મનિ ભામિનિ ભયહરણ
માનિનિ મયણ ઇમ ઉચ્ચરઇ, હરિલંકી હિવ હરિશરણિ ૩૪

૨. મારે માટે હાથીદાંતે કરવત વેઠયું, નેપુરે હુતાશન સહ્યો, મોતીએ સમુદ્રનો ખાર વેઠયો, પરિમલે ઘસારો વેઠયો, કંચુકીએ કડકા થવાનું સહ્યું, સોનાએ અગ્નિ સહ્યો, અને કાજળ આગમાં બળીને દેહધારી થયો, ત્યારે મેં તેને નયને આંજ્યો. કળશે કૂચની ઉપમા લીધી તે પહેલાં ઘણ વડે કુટાયો અને પછી ચાક ઉપર ચઢીને ભમ્યો ત્યારે તે એ ઉપમા પામ્યો. આવાં તપ જે નથી તપ્યો તે મારી પાસે આવ્યો નથી.

૧૭. ઉત્તરાધ્યયન બાલાવબોધ

(ષટ્ત્રિશત્ અધ્યયનાર્થ લેશ)

(સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

ઉત્તરાધ્યયન બાલાવબોધ મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથ છે. તેની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે:—

પ્રાકૃત:—संजोगाविप्पमुक्कस्स अणगारस्स भिक्खुणो।
विणयं पाउक्करिस्सामि आणुपुव्वि सुणेहि मे॥

તેનું સંસ્કૃત:—

भिक्षोर्विनयं प्रादुःकरिष्यामि आनुपूर्व्या मे मम कथयतः शृणुत॥

ગુજરાતી:—ભિક્ષુ મહાત્માનઇં વિનયમાર્ગ પ્રગટ કરેસિ; આનુપૂર્વ્યા અનુક્રમિઇં મઝનઇં કહિતા હુંતા સાંભલુ.

સંસ્કૃત:—किं विशिष्टो भिक्षोः संयोगात् विप्रमुक्तस्य।

ગુજરાતી:—સંયોગ—સંસાર તણા સંયોગ થિકુ મુંકાણુ છઇ, કિં ભિક્ષોઃ। અનગારસ્ય ઘર રહિત અછઇ॥ ૧॥

આ પ્રમાણે આગળ પણ મૂલ પ્રાકૃત, તેના ઉપર સંસ્કૃત અને તેનું ગુજરાતી, એ પ્રમાણે, એ ક્રમે આખો એ ગ્રંથ છે. આપણને માત્ર ગુજરાતી જ જોવું છે તેથી વચ્ચેનું પ્રાકૃત સંસ્કૃત છોડીને એકલા ગુજરાતીનો થોડો નમૂનો જોઈએ:—

તે ઇસિઉ શિષ્ય વિનીત કહીઇં ગુરુ તણી આજ્ઞા નિર્દેશક છઇ। ગુરુ તણા ઇંગિત ચેષ્ટિત અનઇ આકાર જાણઇ છઇ॥ ૨॥ ઇસિઉ શિષ્ય અવિનત કહીઇં। ગુરુ તણી આજ્ઞા આદેશ આણ કરતુ અછઇ। ગુરુ રહઇં પ્રત્યનીક શત્રુ સરીખુ છઇ। તત્ત્વ નથી જાણતુ। કૂલવાલક શ્રમણવત્ જિમ શુની પૂતિકર્ણી કહ્યુ કાન ઇસી જિહાં જાઇ તિહાં સઘલઇથી કાઢીઇ. દુર્વચન બોલિવઇ કરી મુખ જિ વપરી છઇ॥ ૩॥

ગર્ત્તા સૂઅર કણ તાંદુલ તણા કૂકસ તિજી વિષ્ટા જિમઇ, ઇમ મૃગ ભણીઇ અજાણ શિષ્ય શીલ સદાચારપણઉં મૂકી અનાચારિ રમઇ ॥ ૪ ॥

આપણા જીવનઇં હિત વાંછતુ મનુષ્ય શ્વાન તણઉ તિમ ગર્ત્તાસૂઅર સરીખા મનુષ્ય તણુ ભાવ ભણીઇ વિરૂઉં સ્વરૂપ સાંભલી નઇ આપણપું વિનય નઇ વિષઇ સ્થાપઇ, સ્થિર કરઇ ॥ ૫ ॥

તેહ કારણ તુ સુધી ડાહુ વિનયમાર્ગ વાંછઇ. જેહ વિનયમાર્ગથુ શીલ લહીઇ. તે શિષ્ય ગુરુ તણઇ પુત્ર સ્થાનીય હુતઉ નિયોગાર્થી–મોક્ષાર્થી હુતુ કિહાં થિકુ કાઢીઇ નહીં. તે સર્વત્ર માન લહઇ સુ શિષ્ય ગુરુ કન્હઇ સદા અતિહિં શાંત, અનઇ અમુખર થોડા બોલુ હુઇ તિમ અર્થ સહિત શાસ્ત્ર પુણ્યાર્થિ સીખઇ ॥ ૬-૭ ॥

ડાહુ શિષ્ય ગુરે અનુશિષ્ટ સીખ દિઉ હુતુ કોપ ન કરઇં ક્ષમા સેવઇં ક્ષુદ્ર નીચશું સંસર્ગ હાસું અનઇ ક્રીડા વર્જઇ ॥ ૯ ॥

હે શિષ્ય ! તું ચાંડાલ સરીખું પાપ કર્મ મ કરિસિ. અનઇ શિષ્ય ઘણૂં ન બોલઈ કાલિઇં કરી પ્રથમ પહર ભણી નઇં તિહાર પૂઠિ બીજઇ પ્રહરિ એકલુ રહી નઇ અર્થ ચીંતવઇ ॥ ૧૦ ॥

પાન ૨૬૨. શ્લોકસંખ્યા ૮૩૮૪

લખ્યા સંવત્ ૧૫૭૧ ચૈત્ર સુ. ૭ શનૌ મુલતાનપુરે.

(વડોદરા સરકારી પુસ્તકાલય)

*

૧૮. વિદગ્ધમુખમંડન (ગદ્ય)

(૨. સં. ૧૫૦૦ આસપાસ)

કોઈ એક બૌદ્ધ સાધુએ આગળના વખતમાં સંસ્કૃતમાં "વિદગ્ધમુખમંડન" નામનો ગ્રન્થ રચેલો છે. એ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર આ કાળના કોઈ જૈન સાધુએ કર્યું છે. આ ગ્રંથ વિદ્વાનોને સુભાષિતસંગ્રહના જેવો ઉપયોગી હોવાથી દરેક જ્ઞાનભંડારમાં સંગ્રહાયો છે. એનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે છે:—

શૌદ્ધોદનિ—બૌદ્ધનાં પ્રવચન શાશન ચિરકાલ જાણ જયવંત સર્વોત્કર્ષિઈં વર્તઇં। ભવસંસાર તણાં દુ:ખ જિ ભણિઈં મહાગદ મહારોગ તેહહઈં સિદ્ધૌષધ છઇં। પુણ્યાત્મા નિર્મલ પુરુષના પરમ ઉત્કૃષ્ટ કર્ણ નઈં વિષઈ રસાયન છઇં। મનોમલ-મન:પાતકના પ્રક્ષાલવા નઈં એક સબિલ પાણીં છઇ ॥૧॥

રાંત સાધુ જયવંત વર્તઇં। સુકૃત-પુણ્યનું એક ભાજન-પાત્ર છઇં। પરઅનેરાનું અર્થસંપાદન અર્થનિષ્પત્તિ જિ સદ્‌વૃત તિહનઈં વિષઈ સ્થિત રહ્યા છઇં। કવીશ્વરની વાણી જયવંત વર્તઇં। ચાતુરી મનીભૂ—ઉત્પત્તિસ્થાન છઇં। જિહ્‌વા અનેરાના ગુણ બોલિવા અશકત હૂતી ખલર્જન નઇં મુખિ એવંવિધ સી દસઈ।

× × ×

હું સત્પુરુષની પ્રતિનઈં અપિ વિસ્તાર રહિત વિદગ્ધમુખમંડન બોલિસું। ગુઢ-ગુપ્ત રચના-પ્રબંધ આડી નઈ। પ્રતિભા-પ્રજ્ઞા નઇં અનુરૂપ યોગ્ય છઇં તથા જ્ઞાન કરિવા નઈ વિષયિ સમર્થ છઈ। દષ્ટઅર્થ છઇં ।। ૭।। હે વિદ્‌વાંસુ। જા સભા માહિ રહિવા બોલિવા મન છઇં, તુમ તાંબૂલની પરિઇં વિદગ્ધમુખમંડન લેઇ સભામધ્યિ પઇસુ। જિમ કોઇ પુરૂપ તાંબૂલ લેઇ સભા મધ્યિ પઇસઇ।

*

૧૯. શાન્તિસૂરિ[1]
(સં. ૧૫૦૫)

જ્ઞાનાકર્ય ગચ્છના શાન્તિસૂરિએ સં. ૧૫૦૫ માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી પ્રતિમાઓ ઉપર તેમનું નામ છે. બીજા શાન્તિસૂરિ સંડેરક ગચ્છના સં. ૧૫૧૫ માં હયાત હતા. નીચેના નાના, પરંતુ મધુર કાવ્યની ભાષાશૈલી જોતાં એ શાન્તિસૂરિ જ્ઞાનાકર્ય ગચ્છવાળા હોય એમ લાગે છે. એમનાં બીજાં કોઈ કાવ્યો હજી મળ્યાં નથી; પરંતુ એમણે બીજાં કાવ્યો પણ રચ્યાં હશે, એવું અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે. નીચે એમના કાવ્યનો નમૂનો આપ્યો છે :—

શ્રી શત્રુંજય ભાસ

કવિ કરિ જાણિ પસાઉ, હંમઈ સરસતિ સરસતિ દઈ મૂં વયણલાં એ ॥ ૧
ગાઈસ તીરથરાઉ, એ સેત્રુજ સેત્રુજ ભવસાયર તણી એ ॥ હંમઈ. ૨
નાભિનરિંદમલ્હાર, એ નિસિદિનિ નિસિદિનિ ઘડીય ન વીસરઈ એ ॥ ૩
ઉમાહડઉ અપાર, એ અલજુઅ અલજુઅ અંગિ ન ઉતરંઇ એ ॥ હંમઈ. ૪
જાણઉં ઊડી જાઉં, એ ગિરિવરો ગિરિવર સિહરિ સોહામણઉ એ ॥ હંમઈ. ૫
રિસહેસરગુણ ગાઉં, એ અહનિસિ અહનિસિ એહ જ મૂં રલી એ ॥ હંમઈ. ૬
આંબલડા રસ કોઈ, એ કોઈલિ કોઈલિ મન લાગી રહઉં એ ॥ હંમઈ. ૭
કેતકિ પરિમલ કેતિ, એ જોઈ ન જોઈ ન વનફુલ ફૂલડાં એ ॥ હંમઈ. ૮
એ રસ નથી અનેથિ, એ ભૂલિ મ ભૂલિ મ ભોલ ભમરલાં એ ॥ હંમઈ. ૯
માનસ સરોવર માંહિ, એ જે જલિ જે જલિ નિર્મલ નાહીઇ એ ॥ હંમઈ. ૧૦

---

૧. જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૯૧; ૩, પૃ. ૫૧૮. આખું કાવ્ય 'જૈનયુગ, ૫, પૃ. ૪૭૬–૭૭ ઉપર મો. દ. દેશાઇએ સં. ૧૫૩૫ની પ્રતને આધારે પ્રકાશિત કર્યું છે. જુઓ જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૪૯૩. પાઠભેદ છે તે જોતાં, બંને પ્રતો જુદી હોવાનું જણાય છે.

અવર ભલે રે ઠાઇ, એ સો કિમ સો કિમ હંસ રલિ કરંઇ એ ।। હંસઇ. ૧૧

નદી નિરંતર નીરિ, એ સનઇ સન બોલઇ ચાંચડી એ ।। હંસઇ. ૧૨

જલહર તણઉ સુજાણ, એ પાણીઅ પાણીઅ ચાતકિ ચાખીઉં એ ।। હંસઇ. ૧૩

સેત્રુંજ ગિરિજે જાઇં, એ જગગુરુ જગગુરુ રિસહ જુહારિવા એ. ।। હંસઇ. ૧૪

આપ વસઇ મઝ ચીતિ, એ મું પણિ મું પણિ થાહરિ નવિ દેઇં એ ।। હંસઇ. ૧૫

કહ કિમ તેહ સુહાઇ, એ તીરથો તીરથ હીઆઇ અનેરડઉં એ. ।। હંસઇ ૧૬

આ દિલ આવલી રીતિ, એ સગપણ સગપણ કેહરઇ તાહરઇ એ ।। હંસઇ. ૧૭

તઉં મહ નિરખણરેસિ, એ હું હવ હું હવ વહુઉં ઊતાવલઉ એ. ।। હંસઇ. ૧૮

કહીઇં પસાઉ કરેસિ, એ દરિસણ દરિસણ દાખિસિ આપણ ઉંએ. ।। હંસઇ ૧૯

દૂર થિકાં નહી દૂરિ, એ જઇ કિમઇ જઇ કિમ ઇ ઊલ્ભ ઊપજઇ એ. ।। હંસઇ ૨૦

બોલઇ શ્રી શાન્તિસૂરિ, એ સેત્રુજ સેત્રુજ હુઇ ઘર આંગણઇ એ. ।। હંસઇ ૨૧

*

૨૦. બ્રહ્મજિનદાસ

(સં. ૧૫૨૦)

દિગંબરોનું સાહિત્ય

શ્વેતાંબર જૈનોનું જેવું સાહિત્ય છે, તેવું જ દિગંબર જૈનોનું પણ છે. શ્વેતાંબરી સાધુઓએ રચેલા ગુજરાતી ગ્રંથો કરતાં દિગંબરી સાધુઓએ રચેલા ગુજરાતી ગ્રંથો વધારે મોટા છે. ખાસ કરીને દિગંબરી સાધુઓએ રચેલા અપભ્રંશ ભાષાના ઘણા ગ્રંથો હજુ પણ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં પાટણમાં શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. એ શાસ્ત્રાર્થમાં દિગંબરોની હાર થવાથી તેમને ગુજરાતની હદ બહાર થવું પડ્યું હતું. એટલે સિદ્ધરાજ પછીના વખતથી માંડીને પાટણના રાજપૂત રાજ્યના અંત સુધી દિગંબરો ગુજરાતના સાબરમતીની ઉત્તરના પ્રદેશમાં રહેતા નહોતા. વડોદરા, ચાંપાનેર, ગોધરા વગેરે વાગડ અને લાટપ્રદેશમાં તેમની વસતી હતી. અહીં તેઓ શ્વેતાંબરો સાથે હરીફાઈ કર્યા કરતા. ગ્રંથરચનામાં જૈનો જેમ બ્રાહ્મણો સાથે હરીફાઈ કરતા તેમ દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો અંદર અંદર પણ હરીફાઈ કરતા હતા. શ્વેતાંબરોએ એક ગ્રંથ નવો બનાવ્યો છે અને તે લોકપ્રિય થયો છે, એવું દિગંબરો જુએ કે તરત જ એ જ વિષય લઈને દિગંબરો જુદી રચના કરી લેતા. (કારણ કે બંનેને મૂળ વસ્તુ લેવાનું તે સૂત્રગ્રન્થોમાંથી લેવાનું હતું. એટલે કથાનાં પાત્રો બંનેનાં એક હતાં.) શ્વેતાંબરોના ગ્રંથમાં એ પાત્ર શ્વેતાંબરી વેષમાં ને દિગંબરોના ગ્રંથમાં દિગંબરી વેષમાં ચીતરાતું.

આ કવિ જૈનોના દિગંબરી સંપ્રદાયનો છે. 'હરિવંશ રાસ'ને અંતે તેણે પોતાની પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે આપી છે:—

શ્રી મૂલસંઘ અતિ નિરમલો, સરસતિ ગચ્છ ગુણવંત
શ્રી સકલકીરતી ગુરુ જાણિઈં જિણસાસણિ જયવંત ૧
તસ પાટિ અતિ રૂયડા, શ્રી ભુવનકીરતિ ભવતાર
રત્નત્રય કરી મંડીયા, ગુણહ તણા ભંડાર ૨

તે મુનિવર પય પ્રણમીનિ, કીયો મિ સમિસાર[1]
બ્રહ્મજિણદાસ ભણે રૂયડો, પઢતાં પુન્ય અપાર ૩

સિષ્ય મનોહર રૂયડો મલ્લિદાસ ગુણદાસ
પઢો પઢાવો વિસ્તરો, નિજ હોય સૌખ્ય અપાર ૪

ભવીયણ જીવ સંબોધવા કીયો રાસ એ સાર
અનેક કથા ગુણિ આગલો, દયા તણો ભંડાર ૫

સંવત ૧૫ વીસોતરા, વૈશાખ માસ વિસાલ
સુકલ પક્ષ ચઉદિસિ દિને, રાસ કીયો ગુણમાલ ૬

આ રાસ રાસ ૧૧૦ પાનાંનો છે. આવા જ બીજા ઘણા ગ્રન્થો દિગંબર સાધુઓએ રચેલા છે.

*

૧. સમયસાર.

૨૧. મતિશેખર[1]
(સં. ૧૫૧૪)

કવિ મતિશેખર ઉપકેશ ગચ્છના સાધુ હતા. "મયણરેહા સતી રાસ" ને અંતે કવિ આ પ્રમાણે પોતાનો પરિચય કરાવે છે :—

શ્રી ઉવએસ ગછ ગુરરાય, કક્કસૂરિ તસ પદિ બિસાય
સાંપ્રતિ દેવગુપતિ ગણધાર, તેહના ગુરુના વચન આધાર[2] ૫૮
વાચક મતિશેખર ઈમ ભણઈ, ભણઈ ગણઈ તે સહ સુખ લહઈ ૫૯

ગણધર દેવગુપ્તિના અને ગુરુના વચનથી રાસ રચ્યો. એટલે દેવગુપ્ત ગુરુ નહીં, પણ ગચ્છપતિ. એમના ગુરુ વાચક શીલસુંદર. મતિશેખર પણ વાચક પદવી પામ્યા હતા. એમની કૃતિનો પહેલો ગ્રંથ 'ધન્નાચરિત્ર.' એ ૩૩૫ ટુંકનો રાસ તેમણે સં. ૧૫૧૪ માં રચ્યો છે. બીજો "કૂરગડૂ મહર્ષિનો રાસ" એમણે સં. ૧૫૩૭માં રચ્યો છે. એની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે :—

રિસહ જિણિંદહ પયકમલ, વિમલ ચિત્ત પણમેસુ
વદ્ધમાણ જિણનાહ બલિ, કાંઈ કવિત કવેસુ ૧
રિસહ વરિસ દિણ તપ કીયઉ, વદ્ધમાણિ છમ્માસ
વરિસી છમ્માસી ઈસઉ, નામ હૂઉ તિણિ તાસ ૨

તે તપ, તે જપ, તે સુખ, નાણ, તે ધન, યૌવન, તે સુપ્રમાણ
જિહાં મદમચ્છર નવિ આણિયઈ, ક્ષમા સહિત સહુકારી જાણીયઈ
કૂરગડૂનુ મતિશેખર ઈમ કહઈ, ભણઈ તિ શિવસંપદ લહઈ
શ્રી જિન ચુવીસઈ નમી પણમી ગોયમપાઈ
કરિસ્યું કવિત રલિયામણું, ગુરુ સરસતિ સુપસાય ૧
શ્રી અરિહંત પયાસિઆ, દાન સીલ તપ ભાવ
ભેદે ચ્યારિ ધર્મહ તણા, શ્રી સીલ અધિક પ્રભાવ ૨
સીલપસાઈ સુખ ભોગવાઈ, સીલ જ નરનારી જોગવાઈ
જિવી મયણરેહ રાખવી, જિણ આસણી મહિમા દાખવી
સા નીતુ મયણરેહ મહાસતી, કરુ મંગલિક જયવંતી સતી ૫૭

---

૧. જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૪૯–૫૧; ૩, પૃ. ૪૬૭–૪૭૧, ૪૯૪.

૨. જૈ. ગૂ. ક., ૩, ૪૭૦ ઉપર 'તે સહગુરુના' એવો પાઠ અને ૧૫૩૭ સંવત છે.

૨૨ લખમણ

(સં. ૧૫૨૧)

આ કવિએ 'મહાવીરસ્તવન' રચ્યું છે. કવિની વિશેષ ઓળખ આપે એવું કંઈ સાધન મળ્યું નથી. સ્તવન ઘણું ટુંકનું છે. શરૂઆત આ પ્રમાણે છે:—

પહિલઉં ધુરિ બ્રહ્મા તણી, ભાવ કર્મનઉ આણિ અંત
વાગ વાણિ ધુઅ બ્રહ્મા તણી, સમરઉં સરસતિ હૂં સામિણી ૧

સુહ ગુરુવચન શ્રાવણે સાંભલી, પભણિસુ વીરચરિત્ર મનિ રુલી
ચઉવીસમઉ જિણેસર રાય, ગાયસુ સંઘ તણઇં સુપસાય ૨

જંબૂદીવહ ભરત એ ઠામ, તે માહિ વંભણકુંડ છઇં ગામ
વસઇં ઋષભદત્ત વિદ્યાવંત, માહણ દેવાણંદાકંત ૩

નિસિ ભરિ પુઢી તે બ્રાહ્મણી, સર્વરી વહી અતિ ઘણી
રાતિ દુપહર હુઆ જેતલઇં, ચઉદ સપન લાધાં તેતલઇં ૪

આવિઉ મયગલ ધુરિ મલપંત, દીઠઉ વૃષભ મહા બલવંત
પેખઇં સુપનઇં બીજઇં કેસરી, [તીજઇં] લખમી સાયરકુંઅરી ૫

દામની માલા સંપૂરઉ ચંદ, દીઠઉ સહસકિરણ ગયણંદ
લહકઇં ધજા સુપનિઅ સમઇં, ભરિઉ કલસ જલ સોવન્નમઇં ૬

પદમસરોવર દેવવિમાણ, રયણરેડ સાગર ઉજાણ
ધુવિણ અગણિ સુપન ચઉદસઇં, લાહી સુપનંતર જાગી તિસઇં ૭

તે સુંદરિ ઊઠી તિણિ વારિ, શુકલધ્યાન મનિ ધરઇં અપાર
ઋષભદત્ત મનિ હર્ષ અપાર, સુપનંતરનઉ કહિઉ વિચાર ૮

ભણઇં વિપ્ર સુણિ સુંદરિ કાનિ, હુસિઇં પુત્ર પુણિ મેરુસમાનિ
જાતિગર્વ જન્મંતરિ કરઇ, તિણ કર્મિઇં નીચ કુલિ અવતરઇ ૯

માહિણિ ઉદરિ વીર અવતરઈ, ઇંદ્ર તણઉ આસન થરહરઈ
કાયર આસણ નહી સમાન, મનિ અવલોકી જોઈઉ જ્ઞાન ૧૦

અંતે

મહાવીરનાં ચરણ અણુસરઉ, તપ જપ તનુ સકતિ નીત કરઉ
પાંચઈ ઈન્દ્રી આણઉ ઠામ, પરમેસર પૂજઉ સુવિહાણિ ૯૦
ખેલઇં જિનવર આગલિ રંગિ, શ્રી આવઈ તસ ઘરિ મણિરંગિ
જિમ જિમ જિન આગલિ ગાઈઈ, નવ નિધઈ શિવપુરિ જાઈ ૯૧
રતન ચડિઉ ચિંતામણિ આજ, સૂરીસર વંદઉ મુનિરાજ
સેવક લખમણ ગુરુ ઉપદેસ, સુણી કિઉ અક્ષર લવલેસ ૯૨
પનર એકવીસઈ વચ્છર સાર, ફાલગુણ વદિ સાતમિ સોમવાર
કીઉં તવન મનિ ધરી આણંદ, જયવંતા જગિ ઈતિ વીરજિણંદ ૯૩
જાં અવિચલ માંણ્ડલ ધ્રૂ તણઉં, જાં નિસિ તારા દીપઇ ઘણઉં
જાં પૃથ્વીમંડલ થિર થાઈ, તપ તેજિઇં જાં શશિ દિન રાય ૯૪
વીરજિણેસર તણું ચરિત્ર, ભણતાં ગુણતાં જનમ પવિત્ર
એકમનાં જે નર સાંભલઈ, તેહ ઘરિ નિશ્ચઇં અફલાં ફલઈ ૯૫

*

૨૩. જ્ઞાનસાગર[1]

(સં. ૧૫૨૩)

આ કવિ પ્રસિદ્ધ છે. "ન્યાન" એ છેડાવાળા છપ્પા વગેરે જે છૂટક છૂટક કેટલાંક કાવ્યો મળે છે, તે આ જ્ઞાનસાગરનાં છે. એમનું મોટું કાવ્ય "શ્રીપાલ-રાસ" અથવા "સિદ્ધચક્રરાસ" છે. એને છેડે કવિ પોતાની ઓળખાણ આ પ્રમાણે આપે છેઃ—

નાગેન્દ્ર ગછિ ગુરૂ ગાઈ એ, માલંતડે, શ્રીગુણસમુદ્રહસૂરિ.
જાસ પાટિ સોહામણા એ, માલંતડે, શ્રીઆણંદપ્રભૂસૂરિ. ૭૩
ભવિઆં ભાવિઇં નિતુ નમઈ એ, માલંતડે, શ્રીગુણ દેવસૂરિરાય.
તાસ સીસિ એ રાસ રચિઉ એ, માલંતડે, જ્ઞાનસાગર ઉવજ્ઝાય. ૭૪
સંવત પનર એકત્રીસઈ[2], માગસિરિઇં એ, માલંતડે, ઉજલી બીજ ગુરુવાર,
રાસ રચિઉ સિદ્ધચક્રનો એ, માલંતડે, ગાઈઉ શ્રીનવકાર ૭૫

સં. ૧૫૩૧ માં આ રાસ જ્ઞાનસાગરે રચ્યો છે. નાગેંદ્ર ગચ્છ એ ઘણો જૂનો ગચ્છ છે.

આ કાવ્યનો નમૂનો જોઈએ :

કર કમલ જોડેવિ કરિ, સિદ્ધ સયલ પણમેસ
શ્રી શ્રીપાલ નરિંદનઉં, રાસબંધ પભણેસ ૧
મહિયલિ મંત્ર અનેકિ છઈ, પંકિ મ પડિ ગમાર
ભવસાયર તો ઊતરિ, જઉ જપૂં શ્રી નવકાર ૨
શ્રી ગુણદેવ પસાઉલિ, રચિઉં કવિત વિશાલ
ન્યાન ભણઈ સહુઇ સાંભલું, સિદ્ધચક્ર ગુણમાલ ૩

કથાવસ્તુ :—ઉજ્જેણના રાજાને બે કુંવરીઓ હતી, એક સુરસુંદરી અને બીજી મદનસુંદરી.

---

૧. જૈ. ગૂ. ક., ૧, ૫૮–૫૯. ૨. પાઠાંતર 'વીસઇ'. જૈ. ગૂ. ક., ૧, ૫૮.

"સુરસુંદર પંડિનિ પાસિ, શાસ્ત્ર મિથ્યાત ભણિ ઉલ્હાસિ."

અને મદનસુંદરીને કર્મગ્રંથ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા બેઠી.

મઈણાઈ સીખિઉ સિદ્ધાંત, કર્મગ્રંથ તસૂ વસીઉ ચીતિ"[૨] ૮

એક દહાડો રાજાએ બંને દીકરીઓને પૂછ્યું: પુણ્યવડે શું પ્રાપ્ત થાય? સુરસુંદરીએ કહ્યું:

"ધન, યૌવન, વિચક્ષણપણું, રોગરહિત નિ રૂપ જ ઘણું
મનવંછિત જુ મલીઇ તેહ, રાજન પુણ્યઇ લાભઇ એહ ૧૨

મદનસુંદરીને પૂછતાં તેણે કહ્યું:—

વિનય, વિવેક, વિચાર, સંતોષ, નિર્મલ શીલહ દેહ નરદોષ
મુકતઇ સુખીસુ અવિહડ નેહ, રાજન! પુન્યિ લાભિ એહ ૧૪

બાપે કહ્યું: બેટીઓ! હું તો તમારાથી પ્રસન્ન થયો, અને હું પ્રસન્ન થયો એટલે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થયો.

આ શબ્દો સાંભળીને મદનરેખાએ માથું હલાવ્યું, ત્યારે રાજાએ તેને પૂછ્યું: બેટી! કેમ માથું હલાવે છે? દીકરીએ કહ્યું: રાજન્! તમે સભા વચ્ચે ખોટો ગર્વ કરો છો.

સાચૂં બોલિ થાસિ મર્મ, કર્તા હર્તા એક જ કર્મ
કર્મસાંજોગિ જેહનિ જસ્યુ, મલસિ વર આવી તે તસ્યુ

દીકરીના આવા બોલ સાંભળીને બાપને બહુ ગુસ્સો ચઢ્યો. સભા વચ્ચે જ રાજાએ કહ્યું કે, એને જમવામાં જુવાર મળે અને કડબ માથે લાવવી પડે, એવું જ હું કરીશ.

પછી રાજા ફરવા નીકળ્યો. આગળ કુષ્ઠી (પતરોગીઓનું પેડુ=ટોળું) જતું હતું. એ જોઈને પ્રધાને કહ્યું કે, રાજા પાછા વળી જાઓ. આ તરફ જવા જેવું નથી. તરત રાજાએ ઘોડો પાછો ફેરવ્યો. એટલે એક કુષ્ઠી માણસે

૨. સુરસુંદરી બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે મિથ્યાત્વી શાસ્ત્ર ભણી; અને મદનસુંદરી જૈનધર્મના સિદ્ધાંત ભણી.

સામે આવીને કહ્યું કે, મારો શેઠ કહે છે કે, મને એક સ્ત્રી પરણાવ અથવા તારી દાતા તરીકેની કીર્તિ મિથ્યા કર. રાજાએ કહ્યું: જા, તેને તેડીને સભામાં આવ. અંબર નામનો કુષ્ઠી સભામાં આવ્યો. રાજાએ પોતાની દીકરી મદનરેખાને બોલાવી અને તેને અંબર સાથે પરણાવી.

બાપનો આદેશ માથે ચડાવીને મદનસુંદરી કુષ્ઠી સાથે પરણી. બીજી કન્યા સુરસુંદરીને મોટી ધામધૂમથી એક રાજા સાથે પરણાવી. મદનસુંદરી પોતાના પતિને તેડીને જિનવરને નમવા ગઈ. ભગવાનને નમીને પછી મુનિને વંદના કરી. અંબર હાથ જોડીને મુનિની પાસે બેઠો. મદનસુંદરીએ મહારાજને કહ્યું, કે આપ કંઈ એવો મંત્ર બતાવો કે જેથી મારો પતિ નિરોગી થાય. ગુરુએ કહ્યું કે આંબિલ તપ કરો અને નવકારનો જાપ કરો. આસો કે ચૈત્રની આઠમથી નવ દહાડાની ઓલિ કરી, સિદ્ધચક્રની પૂજા કરો. એથી અઢારે કુષ્ઠ મટશે. મદન-સુંદરીએ ગુરુના કહેવા પ્રમાણે તપ આરંભ્યું. એથી દહાડે દહાડે અંબરનો કોઢનો રોગ ઘટવા લાગ્યો. મંત્રનું જળ લઈને અંબરના શરીરે છાંટતાં રહેવાથી એનું શરીર તદ્દન સારું થઈ ગયું. બીજા સાતસો કુષ્ઠીઓ એ ટોળામાં હતા. તે બધા આ પ્રયોગથી સારા થઈ ગયા.

એક દહાડો પતિપત્ની અરિહંતની પૂજા કરવા ગયાં હતાં ત્યાં એક બાઈને છેટેથી આવતી જોઈને અંબર દોડતો જઈને તેને ભેટયો. મદનસુંદરીએ જાણ્યું કે પોતાની સાસુ છે તેથી તે તેમને પગે પડી. સાસુએ આશિર્વાદ આપ્યો. પછી કહ્યું: વહુ બેટા! તમારા સસરા રાજા હતા. તે મરતાં દુશ્મનોએ રાજ ઘેરી લીધું. આ દીકરો નાનો હતો તેથી તેને લઈને હું નાસી છૂટી. અમને કોઈ ઓળખે નહીં, એટલા માટે કુષ્ઠીઓના પેડામાં અમે ભળ્યાં.

"સંગતિ વણકુ પુત્ર તન, મુજ ચિંતા થઈ માઈ."

કુષ્ઠીઓના સંસર્ગને લીધે દીકરાનું શરીર બગડ્યું. લોકોને ઉપર પ્રમાણે નવકાર મંત્ર સિદ્ધચક્રનું માહાત્મ્ય વર્ણવવું એ આ રાસનો ઉદ્દેશ છે.[૩]

૩. 'સ્થૂલભદ્ર નવરસો' વગેરે કૃતિઓના રચનાર જ્ઞાનસાગર આનાથી જુદા છે (જુઓ જૈ. ગૂ. ક, ૨, ૫૭-૮૦; ૩, ૧૧૨૭-૧૧૩૭). તે અઢારમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા. 'સ્થૂલભદ્રનવરસો'માંથી નમૂનો પછીના પૃષ્ઠ ઉપર.

વીરરસ

રાગ આશાઉરી—ઢાલ કડખુ

સુભટ સિરિતાજ મુનિરાજ થુલિભદ્ર જિહાં, વીરરસ કામિનિ કોશ આવી
ગુહિર નેસાણ નેવર બેહુ ગાજતિઈં, ચૂંનડી ચાહિ ફરહરિ બણાવી. ૧ સુભ.
ચાક ચતુરપણિ શીશિ છત્ર જ ધરિઉં, ચમરીઅ ચ્યાર તે ચમર જેહનિ
નાકિ મુગતાફલ જેહ છિ નાચતાં, દુડતા સાંત લસકર તેહ નિઈ ૨ સુભ.
માન ગયંદપરિ તે ચઢી માનિની, ચાતુરી ચિહું દિસિ ફોજ કીધી
રેખ મૃગમદ તણી તિલક મધ્યે કરી, જાણીઈ તે સહી સાંગિ લીધી ૩ સુભ.
ખટકતી ખિટલી જેણિ ખેડૂં કરિઉં, ઝલપતી વેણિ તરૂઆરિ ઝાલી
મસ્તકિ કુસુમ ને તીર ભાથા ભરિયા, બાંહ કલાં સી ગદા ઉલાલી ૪ સુભ.
ભમુહ ધનુપ ચડાવીઊં ભાંમની, જોડિઊં યુગતિશૂં નયણ બાંણઈ
બાંણ તેહ અંજન વિધિ ભરિયાં અતિ ઘાણું,
ઘસિ કરિયા તીખાં કુંડલ શિરાણઈ ૫ સુભ.

ઈમ સજાઈ સજી કહિ થૂલિભદ્રનિઈં, આજ દેખાડસિઉં હાથ હાવુ
કંઠ હુંતુ હતી નાહરી કામિની, દીન કરિ મીન તુઝનિ ભગાવઉ ૬ સુભ.
નેહનાં વયણ સુંણી મહામુનિ રુણઝણિઉ, કોશ કામનિ પ્રતિ એમ બોલિ
સહસ અઢાર સીલાંગ રથ માહરિ, તાહરું કટક તણખલા તોલિ ૭ સુભ.
અરથ અનેક સિદ્ધાંત વયણ જિકે, માહરી ફોજિ તે તેજી તાજા
મદભરિયા બાર ગયંદ તપ માહરિ, રાંકડી રહિ કિશ્યા કરિ દિવાજા ૮ સુભ
પહિરીય શીલ સન્નાહ સબલુ યતી, હાથિ ખિમાતણઉં ખડગ લીધું
આગલિ મોગર સકન ઉઘો ધરિઉ, કર ગ્રહી મુંહપતી ખેડૂં કીધૂં ૯ સુભ.
વચન પ્રતિબોધનાં તીર તાણી દીયાં, તાકિ તેહ બાંણિ કોશ્યા હરાવી
ન્યાનિ નિપુણ સુણ વીર રસ પાંચમુ, જાતિ કડખિ એ આશ્યા જણાવી ૧૦ સુભ.

છેવટનો નવમો રસ 'શાંતરસ' છે. તેને છેડે :

"ન્યાનસાગર કહિ શ્રી થુલિભદ્રનિઈં હું જાઊં બલિહાર" ૧૦

★

૨૪. બાર ભાવના

(સં. ૧૫૨૫ આસપાસ)

આ ગ્રંથના કર્તાનું નામ નથી. "સં. ૧૫૮૭ વર્ષે જીવા લખિતં" એ પ્રમાણે રાસને અંતે લખ્યું છે. "બાર ભાવના" કોઈ વૈરાગ્યશીલ–સંવેગી સાધુએ રચી છે. એની ભાષા અને રચના જૂની છે. રચના "ફાગ" બંધ છે. ફાગ એ શબ્દ વડે આપણે ફાગણ મહિનો અથવા વસંત ઋતુના ઉત્સવ કે હોળી રમવાનો અર્થ સમજી શકીએ. પણ એ નામ એવા અર્થમાં વપરાયું નથી. "બાર ભાવના" જેમાં કેવળ સમના રસનું જ વર્ણન છે, તે ફાગમાં રચી છે. એ જોવાથી સમજાશે કે, "ફાગ" એ નામ અમુક પ્રકારની પદ્યરચનાનું છે. ફાગની પદ્યરચના કેવી છે, તે જુઓ :–

ગરવ ન આણઈ ગણહર[1], સુર નર પેખઈ આય
પરમ સંવેગ[2] સંપૂરીય, પૂરીય કૃશ[3] હુઈ કાય ૧
વીસ સ્થાનક તપ નિત કરઈ, મનિ ધરઈ અરિહંત[4]
ધ્યાન (સહ) ગુરૂ વિનઈ સંતોષઈ, પોખઈએ સવિ અન્નપાન ૨
બુઝવઈ[5] જીવ અજ્ઞાનીય, સાનીય છંડઈ એ માન
દેસના[6] દિઈ ફલ જાણીય, વાણીય અમીય[7] સમાન ૪
શિવપંથિ[8] મોહ ચરડ[9] ફિરઈ, સોઈ હરઈ ગુણ તણિ આથિ[10]
ઈણિ દસિ લિઉ તુમ્હે એક, વિવેક વુલાવુ[11] સાથિ ૭

અહૈયા

ઈણિ પરિ[12] ગયા અનંત, જાસિઇ વલી અનંત
એક તિર્થંકરુ એ, એક એ તિર્થંકરુ એ ૧૦

+ + +

---

૧. ગણધર, સંઘના નેતા, મુખ્ય આચાર્ય. ૨. વૈરાગ્ય. ૩. દૂબળી. ૪. તીર્થંકર. ૫. જ્ઞાન પમાડે. ૬. ઉપદેશ. ૭. અમૃત, મોક્ષના માર્ગમાં. ૯. લુંટારા. ૧૦. ધન. ૧૧. વળાવો. ૧૨. એ રીતે.

એ બાર ભાવના અતિ સાર, સમતારસ કરિવાનૂં દ્વાર
સમતા વિણ સાસય[૧૩] સુખ નહીં, સમતા સાર તે કેવલિ[૧૪] કહી ૧૪

તે સમતા કોઈ કહિસિ કિસી, રાગદ્વેષ મનિ ન રહઇં વસી
તે જીવ સામયિકમઈ[૧૫] સદા, ઊચરીઇં તે તવ[૧૬] એકદા ૧૫

તે ઊચરીઉ જુન પલાઇં, લાભ નહી છેહુ[૧૭] તવ થાઇ
જિસિઉં ઊચરઇં તિસિઉં કરેઇ, ઘણાં કરમનુ આણઇ છેહ[૧૮] ૧૬

કરમ ગએ મનનુ ભય ટલઇં, મોહ હણી શમરસ સિઉં મિલઉં
પરમહંસ[૧૯] તવ જાગઇ ભૂપ, ત્રિહું કાલનૂં લહઇ સરૂપ ૧૭

★

૧૩. શાશ્વત-હંમેશનું. ૧૪. કેવલ જ્ઞાનીએ. ૧૫. જૈનો જેને સમાગ કહે છે. બ્રાહ્મણોની સંધ્યા જેવું જૈનોનું સવાર સાંજનું નિત્યકર્મ. ૧૬. તપ. ૧૭. હાનિ. ૧૮. અંત. ૧૯ આત્મ-આત્મજ્ઞાન.

૨૫. વર્ણ્યવસ્તુ વર્ણન પદ્ધતિ[1]

(સં. ૧૫૨૫ આસપાસ)

આ 'વર્ણક' નામના વિશિષ્ટ ગદ્યપ્રકારની કૃતિ છે. આમાં પરંપરાગત ધાટીએ અમુક સાહિત્યપ્રચલિત વર્ણ્યવિષયોનાં રૂઢ વર્ણનો, પ્રાસબદ્ધ ગદ્યમાં અપાય છે. માણિક્યસુંદરસૂરિના "પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર"માં આ પ્રકારની ગદ્યશૈલીનો પ્રયોગ છે. પાછલાં પાન તૂટક હોવાથી એના કર્તાનું નામ મળ્યું નથી. આરંભ આ પ્રમાણે છે[2] :—

"એક હરિ, અનઇ આવિઉ ઘરિ। એક ઇષ્ટ, અનઇ વૈદ્યોપદિષ્ટ। એક સુવર્ણ, અનઇ સુગંધ। એક સીઉ, અનઇ પાખરિઉ। એક ઘૃતસંપૂર્ણ અનઇ ખેપિઉ શર્કરાચૂર્ણ। એક શાલિ, અનઇ પરીસી સુવર્ણનઇ સ્થાલિ। જઉ કિમઇ ઘણા સત્રૂ, તઉ કિસિઉં સમુદ્રમાંહિ ઘાલિવા। જઉ ઘણઉં તેલ, તઉ કિસિઉં પર્વત ચોપડિવા। જઇ કિમઇ ઘણઉં બીજ, તઉ કિસિઉં ઊખરિ વાવવઉં। જઇ કિમઇ સુવર્ણ ઘણઉં, તઉ સાંકલ કરાવવી। જઉ દૂધ ઘણઉં, તઉ સાપ પાવા। જઉ ગજ ઘણા, તઉ મૂલી વહાવવી ॥ ૨ ॥ હંસ જાણઇ ક્ષીર। મત્સ્ય જાણઇ નીર। અસંદઉ જાણઇ ઘોડા। કંદોઈ જાણઇ વડાં। ગારુડી જાણઇ સાપ। મા જાણઇ બાપ। વાણીઉ જાણઇ માપ! મન જાણઇ પાપ। મુખ જાણઇ મીઠાં। દષ્ટિ જાણઇ દીઠાં। જિહાં ગુરુઅત્તણ તિહાં ગાંજણ। જિહાં કુલીન તિહાં લાંછન। જિહાં ભાણઉં તિહાં ભઉ। જિહાં ઝૂઝ તિહાં ખઉ। +++ફિરઇ વિવિધ દેશ। કરઇ વિવરિ પ્રવેશ। ચડઇ અટાલિ માલિ।

---

૧. વિશેષ માટે જુઓ સાંડેસરાસંપાદિત 'વર્ણકસમુચ્ચય', ભાગ ૧, પ્રતિ-પરિચય; સાંડેસરા અને મહેતા સંપાદિત 'વર્ણકસમુચ્ચય', ભાગ ૨.

૨. જુઓ, 'વર્ણકસમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ. ૧૬૨. કેટલાક પાઠ જુદા છે.

પઈસઈ પરનાલિ ખાલિ। મહાનિઃશંક અતિત્રવંક। છાને પગિ ચાલઈ। કુણહૂં નંઈ આપણું ચિત્ત ન આલઈ। ચોર ચડિ ઉપાડઈ। કમાડની કોડિ ઉઘાડઈ। ને ઉર સાંકલ વાઢઈ। ભુહરઈથ્યા કેકાણુ કાઢઈ। સાતમઈ માલિ ખાંભિ ચડઈ। હાકલ્ય હૂંતુ કુણ જાણઈ કિહાં જાઈ પડઈ। ચુપટ ચિહં દિસિ વાટ પાડઈ। તેહસ્યું કુણ ચડઈ અખાડઈ? દીહઇં સૂઈ। રાતિ પગતલિ કરઈ નગર સહુઈ। ન મિલઇં કહિનઈ સાથિ। સૂધુ જાઈ તાલી દેઈ હાથિ! રાયને ભંડારિ ખાત્ર પાડઈ! પગ રમાડઈ! ઈસ્યા ચોર."

આ પ્રમાણે એણે રાજસભાવર્ણન, રાજાવર્ણન, તરુઆરવર્ણન, વૃક્ષવર્ણનાં નગરવર્ણન, વરવર્ણન, એમ અનેક વિષયોનાં વર્ણન કર્યાં છે. સાહિત્યસંગ્રહ તરીકે ગ્રંથ ઘણો મહત્ત્વનો છે.

કાળના કેટલાક ગુણો અવિશષ્ટ રહ્યા હતા. આ સમય પછીનાં આવાં બીજાં કાવ્યો સાથે સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં રચાયેલાં કાવ્યો સરખાવી જોવાથી તેમનો ભેદ તરત સમજાઈ જશે. 'રંગસાગર નેમિફાગ'ની રચના જોઈએ.[૨]

રાસક

સમરવિ સારદ સકલ વિસારદ, સાર દયા-પર દેવી રે
ગાઈસુ નેમિ-જિણિંદ નિરંજન, રંજન જગહ નમેવી રે ૧૩

* * *

આંદોલ

રતિપતિ નઉ અવતાર, અવિહડ ભડ ભંડાર
પ્રતપઇં જિતરિપુ એ, સમુદ્રવિજય નૃપૂ એ ૪
પટરાણી પુણિ તાસ, ગરુઆ-ગુણ-આવાસ
રૂપિં રતિ નવી એ, સોહઇ સિવાદેવી એ ૫

* * *

ફાગ

ષડ-રિતુ-મંડિત ઉપવન, પવન હીંડોલિત ડાલ
તરુઅર પરિમલ-વાસિત, નાસિત રવિ-કરવાલ ૨/૯

* * *

રાસક

અવસરિ અવતરિ રતિ મધુમાધવી, માધવી પરિમલ પૂરી રે
કુસુમ આયુધ લેઇ વનસ્પતી સવિ, રહી વિરહી ઉપરિ સૂરિ રે ૨૧
મદન રણંગિણિ સારથિ પરિમલ, ભેરિ મલયાનિલ વાઈ રે
સુભટ કિ મધુકર કરઈ કોલાહલ, કાહલ કોકિલ વાઇ રે ૨૨

* * *

૨. ધર્મવિજય દ્વારા 'શમામૃતમ્' સાથે સંપાદિત (૧૯૨૨-૨૩); પ્રાચીન પ્રતિના વર્ણન માટે જુઓ જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૪૩૯-૪૪૧.

આંદોલ

કોઇલ વિખયણી, મદિરણુ નયણી, નાર કિ મરહટી એ, વનિ વનિ બઇઠી એ
પંથી પ્રાણ પતંગ, કાલઉં કાજલ ભૃંગ, ચંપક દીપકુ એ, વન-ઘર-દીપકૂ અ ૨૩

* * *

ફાગ

વાડીય સવિહુ કુસુમાયુધ, આયુધ શાલ હવંતિ
ભમર રહઇં તિહાં પાહરી, માહરિ એ મન ભ્રંતિ ૨૫
સેવંત્રી ફૂલડઇં મહુઆર, મહુઆ રહ્યું જાર દીઠ
મુગધ ભણઇં તવ રાહુઉ, આ હુઉ ચંદ્રિ બઇઠ ૨૬

* * *

પૂરઇં પટપદ ઊલટ, ફૂલિ રહ્યાં વનખંડ
ત્રિભુવનિ મદન મહીપતિ, દીપતિ અતિ પ્રચંડ ૩૦

* * *

કાવ્ય

ગૌરી પીનપયોધરા શશિમુખી બંધૂકરક્તાધરા
હીરાલીરમણીયદંતકલિતા વર્ણોલ્લિસલ્લોચના
કન્યા કોમલપાણિપાદકમલા મત્તેભલીલાગતિ
ગોવિંદેન મુદોગ્રસેનસવિધે રાજીમતી માગિતા ૩૧

* * *

આંદોલ

રહિઉ તોરણ-બારિ, સુણીય પસુય પોકારિ
પશૂઅ મેલ્હાવિઆ એ, અભય વરતાવિઆ એ
મયગલ વાલી નેમિ, પહુતઉ નિજ ઘરિ ખેમિ
રાજલિ હલવલી એ, તવ મહીયલિ ઢલિ એ ૨૩

* * *

કાળના કેટલાક ગુણો અવિશષ્ટ રહ્યા હતા. આ સમય પછીનાં આવાં બીજાં કાવ્યો સાથે સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં રચાયેલાં કાવ્યો સરખાવી જોવાથી તેમનો ભેદ તરત સમજાઈ જશે. 'રંગસાગર નેમિફાગ' ની રચના જોઈએ.[૨]

રાસક

સમરવિ સારદ સકલ વિસારદ, સાર દયા-પર દેવી રે
ગાઈસુ નેમિ-જિણિંદ નિરંજન, રંજન જગહ નમેવી રે ૧૩

* * *

આંદોલ

રતિપતિ નઉ અવતાર, અવિહડ ભડ ભંડાર
પ્રતપઇં જિતરિપુ એ, સમુદ્રવિજય નૃપૂ એ ૪
પટરાણી પુણિ તાસ, ગરુઆ-ગુણ-આવાસ
રૂપિ રતિ નવી એ, સોહઇ સિવાદેવી એ ૫

* * *

ફાગ

ષડ-રિતુ-મંડિત ઉપવન, પવન હીંડોલિત ડાલ
તરુઆર પરિમલ-વાસિત, નાસિત રવિ-કરવાલ ૨/૯

* * *

રાસક

અવસરિ અવતરિ રતિ મધુમાધવી, માધવી પરિમલ પૂરી રે
કુસુમ આયુધ લેઇ વનસ્પતી સવિ, રહી વિરહી ઉપરિ સૂરિ રે ૨૧
મદન રણંગિણિ સારથિ પરિમલ, ભેરિ મલયાનિલ વાઈ રે
સુભટ કિ મધુકર કરઈ કોલાહલ, કાહલ કોકિલ વાઇ રે ૨૨

* * *

૨. ધર્મવિજય દ્વારા 'શમામૃતમ્' સાથે સંપાદિત (૧૯૨૨-૨૩); પ્રાચીન પ્રતિના વર્ણન માટે જુઓ જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૪૩૯-૪૪૧.

૨૭. પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

(સં. ૧૫૩૭ થી ૧૬૧૨)

પાર્શ્વચંદ્રસૂરિનું નામ ઘણી ઘણી રીતે જાણવા જેવું છે. એમણે જૈનધર્મને લગતા નાના મોટા ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે ને તે ગુજરાતીમાં જ રચ્યા છે એમણે પોતે પોતાનો જુદો ગચ્છ સ્થાપ્યો અને તેના સમર્થનમાં એ ગ્રંથો રચ્યા છે ગ્રંથ સિદ્ધાંતના હોવા છતાં નાના અને સરળ ભાષામાં રચેલા હોવાથી વાંચનારને અણગમો ઉપજાવે તેવા નથી. એમની વાણી પ્રાસાદિક છે. જૈન સાહિત્યને અંગે તેમ જૈન ધર્મના ઈતિહાસને અંગે એમના સમયની સ્થિતિ જાણવા જેવી છે. જૈન ધર્મને અંગે જે મોટું અનિષ્ટ ચાલતું આવ્યું હતું તે ફાટફૂટનું હતું. શાસ્ત્રમાં કહેલા સિદ્ધાંતથી દોરાપૂર પણ આઘાપાછા ના થવાય, અને "ઉત્સૂત્ર" (સૂત્ર ગ્રંથોની બહારનું) કાંઈ પણ પ્રતિપાદન કરાય નહીં, એ નિયમનનું પાલન જૈનોના જેટલું સખ્ત બીજા થોડા ધર્મમાં થતું હશે, છતાં આશ્ચર્ય જેવું છે કે એમાં નવા નવા પંથ પડયે જતા હતા. જે કોઈ આચાર્ય જરા તેજવંત નીવડે કે તે એકાદ બહાનું કાઢીને ચાલતા સંપ્રદાયથી પોતાનો જુદો મત પ્રતિપાદન કરે. પછી આ મતને માનનાર વધતાઓછા શ્રાવકો મળે એટલે તે પોતાનો ચોકો જુદો જમાવે. મૂળમાં જ જૈન ધર્મ માનનારની સંખ્યા થોડી, તેમાં આદિકાળથી જ શ્વેતાંબર-દિગંબરના બે મોટા ભેદ. શ્વેતાંબરમાં ૮૪ ગચ્છ તો સંવત ૧,૦૦૦ પહેલા પડી ગયા હતા. અને તે પછી એ ૮૪ માંથી નવનવા ટુકડા પડવા માંડયા. એમાંથી એકલા તપ ગચ્છનો વિચાર કરીએ તો સંવત ૧૨૦૦ થી ૧૩૦૦ વચ્ચે પુનમિયા ગચ્છ, આગમ ગચ્છ, અંચલ ગચ્છ એ ત્રણ મોટા ભેદ પડ્યા હતા. પછી સં. ૧૩૦૦ની ૧૪૦૦ વચમાં લહુડી પોશાલ અને વડી પોશાલ એવા બે ભેદ પડયા. સં. ૧૫૦૦ પછી લોંકામત ઉત્પન્ન થયો. એ મત એટલો બધો ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યો કે આખાં શહેર ને શહેર તે મતનાં થઈ ગયાં. સંવત ૧૫૭૨ માં જેસલમેરમાં બધા તપા લોંકામતના થઈ ગયા. સં. ૧૫૭૨ માં ગામમાં ૬૪ દહેરાસર હતાં ને બધાંને બારણે તેમણે કાંટા ભરાવી દીધા. (મૂર્તિ-

ફાગ

વીજણે કરઇં સખીજન, વીજન રાજલચંતિ
ઊપરિ તાપ-નિકંદન, ચંદન-રસિ વિરસંતિ ૨૪

ચેતન પામિય રાજલિ, કાજલિ કલુપિત દષ્ટિ
વિલપતિ વિરહ દેખાડતી, પાડતી આંસુઆવૃષ્ટિ ૨૫

પીડઇં કાંઇં બાપીયડા, પ્રીયડા વિરહ-વિષાદિ
પ્રાણ હરે તું મોરડા, મોરડા મધુર નિનાદિ. ૨૬

☆

(પખવાડિયામાં રજાનો, ધર્મક્રિયા કરવાનો દહાડો) ચૌદશની પાળવી; અને ચોમાસાનો આરંભ અંત પૂનમથી ગણવો."

હવે પાર્શ્વચંદ્રસૂરિનાં કાવ્યો જોઈએ. 'ચારિત્રમનોરથમાલા'[1]ને અંતે સુબાહુમુનિ વગેરેના દાખલા આપીને કહે છે:—

એહ સરિસઉં સંગ્રહિસૂં, જઇ જઇ સંયમ સાર
ધન્ય દીહ તે લેખવિસુ, મનવંછિત સુહકાર ૩૮

વિવિધ ભાવ ગૂંથી કુસુમિ, એહ મણોહરમાલ
કંકિ ઠવી ઉત્તમ જાણિઇં, સોહઇ ગુણ સવિસાલ ૩૯

પરમારથ પરિમલ બહુલ, પસરઇ દહ દિસિ જોઇ
ભમર ભવિક ઇણિ રસિ રસિક, કમઇ વંછિત સોઇ ૪૦

પાસચંદ ઇમ વીનવઇ, સંભલિજ્યો સહુ કોઇ
નાણ સહિત કિરિયા મિલી, શિવ સુખદાયક હોઇ ૪૧

'ઋષભજિન સ્તવન', 'સદ્દહણા સમાચારી' જે એમના સિદ્ધાન્તરૂપ છે તે જોઈએ.

મંગલકારણ સુકૃતનિવાસ, ભવિયણ જન મનિ કરઇ ઉલ્હાસ
આદીસર વંદઉ નિસિ દીસ, પહ ઊઠી નામી નિજ સીસ ૧

* * *

જિનવચનિ રે સાવધનઉ કોઈ લવ નહી, વિવિવાદઇ રે પરમારથ એહ જ સહી
ઓ સહીય સાચઉ જાણિ, રાચઉ ચિત્ત, કાચઉ પરિહરઉ
સમકિત ધારી જેમ જાણઉ, તે ઊપરિ ખપ કરઉ
ગુરુવચનિ લહિયઇ, હિયઇ ગ્રહિયઇ, તે છ કહિયઇ સંભલઉ
શ્રી પઢમ અંગિઇં, તુરિયજઝયણિઇં, નાણ દંસણ નિરમલઉ ૧૨

* * *

૧. જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૧૩૯-૧૪૮; ૨, પૃ. ૭૬૦; ૩, પૃ. ૫૮૬-૫૯૫. આ કૃતિ 'શ્રાદ્ધ મનોરથમાલા'ને નામે 'પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રકરણસંગ્રહ' (ઈ. સ. ૧૯૧૪)માં પ્રકાશિત થઈ છે. જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૫૯૫.

પૂજા તરફ અભાવ પ્રકટ કરવા તેમણે આ સહુ કર્યું.) એ વખતે તપગચ્છના આનંદવિમલસૂરિએ જાણ્યું કે ગચ્છની શોભા સાચવવી હોય તો સાધુતા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. સં. ૧૫૮૨ માં એમણે આકરો ત્યાગ લીધો. જેસલમેરનો પ્રસંગ ત્યાગ લીધો તે પહેલાંનો છે. ત્યાં જઈને તેમણે દહેરાને બારણે ઊભા રહી નિરાહાર તપ કરવા માંડ્યું. એક માસ તપ કર્યા પછી પારણું કરવા ભિક્ષા લેવા ગયા ત્યાં શ્રાવકે રાખના લાડુ વહોરાવ્યાં. મુનિએ તે ખાધા ને ફરી પાછું એક ખાસ અપવાસ કરવાનું વ્રત લઈને બીજા દહેરાને બારણે ઊભા રહ્યા. આ પ્રમાણેના તીવ્ર તપથી શ્રાવકોનાં દિલ પીગળ્યાં. તેમણે દહેરાના કાંટા કાઢી નખાવ્યા અને ઘણા શ્રાવકો તપ ગચ્છમાં પાછા ભળ્યા.

આણંદવિમલસૂરિના ગુરુ હેમવિમલ પાટ પર બેઠા તે વખતે એમના ગુરુ સુમતિ સાધુના ત્રણ શિષ્યોની ત્રણ શાખાઓ જુદી પડી હતી. એમણે ભાગ વહેંચી લીધા હતા, તેમાં ત્રણસેં ત્રણસેં ગામ એકેકને ભાગ આવ્યાં હતાં. આ સમયમાં કડવા મત નામનો એક નવો ફાંટો નીકળ્યો. મારવાડમાં લોંકામતમાંથી "બીજામત" નામનો મત ચાલતો થયો. આ બધા અંદરના વિગ્રહ વચ્ચે "વલ્લભસંપ્રદાય"નો બહારથી આવેલો હુમલો પણ બહુ જોરાવર હતો. હજારો શ્રાવકો હુમાલાના ભોગ થઈ પડતા હતા, ને કાયમને માટે જૈન મટી વૈષ્ણવ થઈ જતા હતા. પાસચંદ મુનિને લાગ્યું કે પોતાનો પ્રભાવ પાડવાનો ઉપાય અને જૈન ધર્મ—તપગચ્છમાંથી શ્રાવકોને વંઠી જતા બચાવવાનો કારગત લાગે એવો ઉપાય એ જ છે કે શુદ્ધ સાધુતા ગ્રહણ કરવી. યતિઓના અનાચારથી શ્રાવકોની શ્રદ્ધા ઊઠી જાય છે, એમ જાણીને તેમણે સં. ૧૫૬૪ માં ક્રિયાનો ઉદ્ધાર-ત્યાગવૃત્તિ ગ્રહણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સં. ૧૫૬૫ માં એમને આચાર્ય પદ મળ્યું. હવે તેમણે પોતાનો જુદો વાડો વાળી લીધો. એકતાની દૃષ્ટિએ આ કૃત્ય ઠીક ગણાય નહીં; પણ નિંદિત જતિઓના ટોળામાંના પોતે એક નથી એમ બતાવવાને અને પોતાની પાછળ પોતાના જેવો ત્યાગવૃત્તિવાળો સમૂહ ચાલતો રાખવાને માટે આનાથી જુદો બીજો કયો ઉપાય થાય? ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં એમણે જુદાપણું બતાવ્યું તે "પાંચમે પજૂસણ પૂરાં થતાં માનવાં; પાખિ

૨૮. કવિ લાવણ્યસમય[1]

(સં. ૧૫૨૧–૧૫૯૦)

સોળમા શતકના આ જૈન સાધુના જીવનમાંથી આપણે શું જોવાની આશા રાખી શકીએ? એનામાં કે એની કૃતિમાં શું હોય? વેદધર્મીઓમાં સન્યાસી અને મઠધારી ગોસાઈ એ બે વચ્ચે જેવા ફેર છે તેવો જૈન સાધુઓમાં ત્યાગી સાધુઓ અને અપાશરાધારી જતિઓ વચ્ચે છે. જતિઓ[2] સ્થિરવાસ કરીને રહે છે, અપાસરાની માલિકી ધરાવે છે, દોરા, ધાગા, બાધા, આખડી, વૈદું જ્યોતિષ, સંગીત એવા એવા અનેક ઉદ્યોગ કરે છે. પહેલાં તો બ્રાહ્મણોના. ગોરની પેઠે એ પણ જૈનોના ગોર—'ગોરજી' (માનાર્થે 'જી' લગાડાય છે) તરીકે જૈનો પાસેથી દાપાં લેતા હતા. રાજાઓને ખુશ કરીને તેમની પાસેથી મોટી મોટી જાગીરો યે મેળવતા હતા. હજી પણ મારવાડમાં ગામગરાસ ધરાવનારા જતિઓ છે. આ જતિઓ વિદ્વાન, રસિક અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓના જાણકાર હતા. બીજા ત્યાગી સાધુઓ. તેઓ ચોમાસા સિવાયના આઠ મહિના એક સ્થળે સ્થિર વાસ કરીને રહેતા નથી. ખાવાનો વખત થયે લાકડાંનાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને શ્રાવકોના ઘેર જાય છે. ત્યાંથી ગોચરી[3] કરીને પોતાને ને પોતાના

---

૧. જૈ. ગૂ. ક, ૧, ૬૮-૮૮; ૩, ૫૦૫, ૧૪૯૧; મ. બ. વ્યાસ સંપાદિત, વિમલપ્રબંધ, ૧૯૧૪.

૨. યતિઓ શિથિલાચારી કહેવાતા. પાછલા કાળમાં એમની સંખ્યા વધારે હતી. સં. ૧૭૩૦માં યશોવિજય ઉપાધ્યાય વગેરે વિદ્વાન સાધુઓએ ત્યાગીવૃત્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો. તે પછી ત્યાગી સાધુઓની સંખ્યા વધી છે. હાલમાં તો અપાસરાધારી યતિઓ નામશેષ થતા જાય છે. શ્રાવકોને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા રહી નથી, એથી તેમને ત્યાગી સાધુઓ જેવું માન મળતું નથી. આ કારણને લીધે એમને ચેલા પણ મળતા નથી તેથી તેમનો વંશ જતો જાય છે. ત્યાગી સાધુઓનું ઘણું માન છે, એથી તેમને ઘણા શિષ્યો મળે છે, ને એમની સંખ્યા વધતી જાય છે.

૩. આને 'ગોચરી' કહે છે કેમ કે ગાય જેમ એક જ ઠેકાણે ઊભી રહીને ચરતી નથી, પણ થોડું થોડું ચરતી આગળ ચાલી જાય છે, તેમ આ સાધુઓ કોઈપણ એક

દેવદેવી રે અવિરત અરિહંત નામ લઈ, વંદંતા રે સમકિતનઇં દૂષણ મિલઇં
કંખા નામિઇં રે અતિચાર એ જાણિજ્યો, શ્રુતસાખિઇં રે ભવિયણ હિયડઈ
આણિજ્યો

આણિજ્યો હિયડઈ વલિય એ હવઉ નિર્જરારથિ તપ કરઉ
ઇહલોક અરથ નિવારી ભાખ્યઉ મૂલસૂત્રે એ ખરઉ

* * *

પરંપરા કોઇ આપાપણી, કોઇ માનઇ ત્રિભુવન ધણી
ઇહનઉ અંતર શ્રી જિન કહઇ, તેય સહી પંડિત સદ્‌હઇ ૪૨
દંસણ નાણ ચરણ નિર્મલા, આગમ પાલત ચડતી કલા
તરિવઉ કરણી આપાપણી, ઈમ ભાખઇં શ્રી ત્રિભુવનધણી ૪૩
ઋષભદેવિ જે ભાખ્યઉ ધર્મ્મ, તે જિનવીરિ પ્રકાસ્યઉ મર્મ
પરંપરા સંપ્રતિ તિ પ્રમાણ, જપઉ જયઉ જિનવરની આણ ૪૪
શ્રી યુગાદિ જિન વંદઉ સદા, તસુ પસાઇ પામઉ સંપદા
અનુક્રમિ કેવલ શિવસુખ લહઈ, હરખિઇ શ્રી પાશચંદ સૂરિ કહઈ

દીન દાન વ્યવહારી વાદિ, તિહાંથા આવ્યા અમદાવાદિ
ત્રિણિ પુત્ર તસ કુલશૃંગાર, પ્રથમ પુત્ર શ્રીધર સુવિચાર ૩૨
અજદરપુરિ કીધા આવાસ, ઝમકલદેવી ઘરુણી તાસ
ચ્યારિ પુત્ર તેહનઈ જિનમતિ, પંચમ પુત્રી લીલાવતી ૩૩
વસ્તુપાલ જમલિ જિણદાસ, ત્રીજું બંધવ મંગલદાસ
ચતુર ચંગ ચઉથઉ લહુરાજ, તેહ નઈ પુણ્યસરીસૂં કાજ ૩૪

આ ચંગા ચતુર લહુરાજ તે જ આપણા લાવણ્યસમય. લહુરાજ નામ આપણને અપરિચિત લાગે એવું છે, પણ જરાક વિચારી જોઈએ તો તે તદ્દન વ્યાવહારિક છે એમ જણાઈ આવશે. લવજી કે લવજીભાઈને કોઈએ જોયા નહીં હોય તો સાંભળ્યા તો હશે જ. લુહાણા અને ખોજાઓમાં એ નામ વધારે પ્રચલિત છે. સંસ્કૃત 'લઘુ' ઉપરથી પ્રાકૃત 'લહુ' થયું. એને માનાર્થે 'રાજ,' 'જી,' 'ભાઈ' વગેરે લગાડો એટલે 'લહુરાજ,' 'લહુજી,' 'લહુભાઈ' એ નામો થાય. 'લહુ'નો અર્થ ના સમજે તો 'લહુજી'ને બદલે 'લવજી' કહે. સર્વથી નાના છોકરાનું 'નાનાભાઈ,' 'નાનાલાલ' કે 'નાનાજી' નામ પાડે છે. તેમ નાનપણાનો અર્થ ધરાવતો 'લહુ' શબ્દ ઘણા લાંબા કાળથી નામ તરીકે ચાલતો આવે છે. લહુરાજને સાધુ થવાનું કારણ તેમણે પોતે આ પ્રમાણે કહ્યું છે :—

ધર્મશાલ જિનમંદિર પાસિ, સમઇરત્ન ગુરુ તિહાં ચુમાસિ
જન્મયોગ દેખાડિઉ જસઇ, સહિગુરુ હૃદય વિમાંસઇ તિસઇ ૩૫
સંવત ૧૫૨૧ ધિન્ન, શકે તેર છયાસીઉ પ્રસન્ન
પોષ વદી દિન ત્રીજ પવિત્ર, આવિઉ અશ્લેષા નક્ષત્ર ૩૬
ઘડી પાછિલી જવ નવ રાતિ, જન્મ અર્ક ઊગીઉ પ્રભાતિ
તુલા લગ્ન સરિસુ સંકેત, મૂરતિ મંગલ જમણુ કેત ૩૭
વૃશ્ચિક બુધ રવિ ત્રીજઇ રહિઉ, શુક્ર મકરિ તે ચઉથઇ કહિઉ
ગુરુ શનિ કુંભિ રહ્યા પાંચમઇ, મેષિ રાહુ સોહઇ સાતમઇ ૩૮
દસમઇ ચંદ રહિઉ નિજ ઘરે, જન્મયોગ[૫] જોઈઉ સહિગુરે.
હૃદયસ્થલિ રવિ નક્ષત્ર વધિઉં, સહિગુરિ વચન પ્રકાશિઉં ઈશું ૩૯

૫. કવિએ પોતાની આખી જન્મકુંડલી આપી છે, તે જ્યોતિષના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે.

સાથીઓ માટે એક વખત જેટલું જોઈએ તેટલું રાંધેલું અન્ન માગી લાવે છે. કપડાં પોતાને જોઈએ તેટલાં જ દાનમાં લે છે. ખપ કરતાં વધારે અન્ન આવ્યું હોય તો તે તેમનાથી કોઈને અપાય નહીં, પણ તે જમીનમાં દાટી દેવું પડે. ખપ કરતાં વધારાનું લુગડું હોય તો તે ફાડી ને ચીંથરાં કરી નાખી દે, પણ તે તેમનાથી કોઈને અપાય નહીં. પૈસાને તેમનાથી હાથ અડાડાય નહીં. વૈદ્યક વગેરે ધંધો તેમનાથી થાય નહીં. ધર્મધ્યાન અને ઉપદેશ એ જ એમનું કર્તવ્ય. આવા સાધુની કૃતિમાં શું હોય? ધર્મચર્ચા, ભક્તિ, ઉપદેશ, કાવ્ય, વ્યાકરણ, ઈતિહાસ આ તેમનો કર્તવ્ય પ્રદેશ. કવિ લાવણ્યસમય આ બીજા વર્ગના ત્યાગી સાધુ હતા. એમના ત્યાગીમાર્ગને—સાધુતાને શોભે એવી એમની કૃતિ છે.

અમદાવાદમાં શ્રીધર નામના શ્રીમાળી વાણીઆને ત્યાં સં. ૧૫૨૧ માં એમનો જન્મ થયો. વિમલપ્રબંધ જે આ કવિનો એક સારામાં સારો ગ્રંથ છે. તેને છેડે પોતાના જન્મવૃત્ત[૪] માટે આ પ્રમાણે લખે છે:—

ગુર્જર દેશ દેશ નવરંગ, પટ્ટણ નગર પ્રસિદ્ધઉં ચંગ
સંઘમુખ્ય શ્રીમાલી મંગ, કરઈ પુણ્ય જગિ મોટા જંગ ૩૧

ઘેરથી પૂરતી ભિક્ષા નહીં લેતાં બેપાંચ ઘર ફરીને પોતાને જોઈએ તેટલું લઈ લે છે. કારણ એ છે કે તેમના નિમિત્તે રંધાયેલું તેમને ખપતું નથી તેમ એમને વધારે આપવાથી ઘરનાં માટે ખૂટી પડે ને તેમના કારણ માટે ફરી રાંધવું પડે, એને તે એક પાપ માને છે. એટલે પેટવરામાં પુણ્યવરા જેવું એ હોવું જોઈએ.

૪. વેદધર્મી સાધુઓ અને ગોસાઈઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમની હકીકત બને તેટલી છાની રાખે છે. એક રીતે એ પણ ઠીક છે. પૂર્વભવની વાત ઈશ્વરે છાની રાખી છે, તેમ પૂર્વાશ્રમની વાત છાની રહે, એમાં સાર છે. પૂર્વાશ્રમનાં માતાપિતા, સગા-સંબંધીઓ, કાર્યવ્યવહાર, એ બધું છોડીને ભેખ લીધો. એટલે આંહીં જુદા જ પુરૂષને બાપ (ગુરૂ) ગણીને તેના વંશજ થયા. ગુરૂભાઈ, કાકાગુરૂ, દાદાગુરૂ બધો સંબંધ નવો બંધાયો. એટલે નવો જન્મ થયો એમ જ માનવાનું. આ ભવમાં પરભવની વાત કરતાં રહેવાથી પરભવનાં સંસ્મરણો તાજાં થાય ને તે આ ભવને વિરસ બનાવે. પણ ઘણા સાધુ અને ગોંસાઈઓને આ કારણ કરતાં બીજું એક કારણ વધારે નડે છે. મૂળમાં તેઓ હલકી જાતના કે હલકા આચરણના હોય; તે પછી ભેખ લીધાથી મહાત્મા થઈને પુજાતા હોય. પાછલી વાત ઉઘાડી પડે તો એમનું મહત્વ ઘટી જાય.

ઘણા જૈન સાધુઓ થયા છે, તે આમ નાનપણથી જ તેમને વિદ્યાભ્યાસમાં વાળી લેવાના કારણથી થયા છે. જૈનો જેમને કલિકાલસર્વજ્ઞ કહે છે, તેવા મહાન આચાર્ય હેમચંદ્રને પણ નાનપણમાંથી જ દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. લાવણ્યસમય કહે છે:—

"સરસતિ માત મયા તવ લહી, વરસ સોલમઇ વાંણી હુઇ"

સોળ વર્ષની ઉમર થતામાં તો મુનિ કવિતા કરતા થઈ ગયા. કવિની ઉમરના સોળ વર્ષ એટલે સં. ૧૫૩૬. આ સમયનું એમનું રચેલું કોઈ કાવ્ય આપણને મળતું નથી. અને તે ના મળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ વખતે એમણે મોટો ગ્રન્થ રચ્યો નહીં હોય. સ્તવન, સજ્ઝાય[૭], વગેરે નાનાં નાનાં કાવ્યો વડે એમણે આરંભ કર્યો હશે. એમનાં બનાવેલાં નાનાં નાનાં કાવ્યો મળે છે અને તેમાંનાં કેટલાંક સજ્ઝાયમાળાઓમાં છપાયાં પણ છે, પણ તેમાં રચ્યા નો સંવત હોતો નથી. 'સુમતિસાધુસૂરિ વિવાહલો'[૮] ૮૨ ટૂંકનું કાવ્ય છે, તે વગેરે એ કવિનાં આ સમયનાં કાવ્ય હોય એમ લાગે છે.

સં. ૧૫૪૩ એટલે કવિના ૨૩ મા વર્ષની કૃતિ 'સિદ્ધાન્ત ચોપાઇ' ('લુંકટવદનચપેટા') મળી છે. એમાં કવિના શાસ્ત્રાભ્યાસનું દર્શન થાય છે. આ ગ્રંથ રચવાનું કારણ એ સમયની પરિસ્થિતિએ આપ્યું હતું. લોંકા નામના અમદાવાદના એક શ્રાવકે જિનધર્મની ચાલની પરંપરા વિરુદ્ધ નવો પંથ ચાલતો કર્યો હતો. પરિસ્થિતિ એવી અનુકૂળ હતી કે નવો પંથ ચાલતી આવેલી માન્યતાઓની વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ શ્રાવકોને તે ગમ્યો અને એક પછી એક, હજારો શ્રાવકો એ પંથમાં ભળી જવા લાગ્યા. નવા પંથનો સ્થાપનાર ઘરબારી હોવા છતાં એને સાધુ થનાર શિષ્યો મળ્યા અને તે શિષ્યોએ એવો આકરો ત્યાગ પાળ્યો કે જેના વડે શ્રાવકોનાં મન પીગળી ગયાં. સાધુઓ તો આવા જ જોઈએ, એવું શ્રાવકોને સમજાયું. જૂના જતિઓ માટે જૈનબહારના લોકોમાં નો ઘણું જ ખોટું બોલાતું હતું.[૯] નવા પંથના સાધુની સાધુતા જોઈને જૈનોને

૭. સ્વાધ્યાય = પાઠ કરવા જેવી કવિતા.

૮. પ્રકાશિત 'ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ' ભાગ ૧; જૈ.ગૂ.ક., ૧. ૮૫.

૯. સત્તરમા શતકમાં જહાંગીર પાદશાહે પોતાની ડાયરીમાં એમને માટે ઘણો જ ખરાબ અભિપ્રાય નોંધ્યો છે.

સુણઉ શ્રેષ્ટિ હોશિ તપધણી, કઈ એ જાશઇ તીરથ ભણી
કઈ એ થાશઇ મોટઉ યતી, વર વિદ્યા હોશઈ દીપતી ૪૦
ગુરુવચને વઈરાગી થયુ, માતતાત પય લાગી રહિઉ
જેઠ સુદિ દિન દસમી તણઉ, ઉગણત્રીસઈ ઉચ્છવ ઘણઉ ૪૧
પાટણિ પાલ્હણપુરી પોસાલ, જંગ હુઈ ચઉપટ ચુસાલ
દિઈ દીક્ષા અતિ આણંદપૂરિ, ગચ્છપતિ લખિમીસાગર સૂરિ ૪૨
સંઘ સજન સહુ સાખી સમઈ, નામ ઠવિઉં મુનિ લાવણ્યસમઇ
નવમઈ વરસિ દીખ વર લીધ, સમયરત્ન ગુરિ વિદ્યા દીધ ૪૩

કવિના બાપના ઘર પાસે જિનમંદિર અને ધર્મશાળા (અપાશરો) હતાં. સમયરત્ન મુનિ ત્યાં ચોમાસું રહ્યા હતા.[૬] કવિના બાપ પુત્રના જન્માક્ષર કરાવવા કે બતાવવા મુનિ મહારાજ પાસે ગયા. મુનિએ કહ્યું કે આ છોકરો મોટો યતિ, મોટો વિદ્યાવંત, મોટો તપસી અને ઘણાં તીરથ કરનારો થાય, એવા બધા ગ્રહ પડ્યા છે. આ મંત્ર મૂકીને ગુરુ ચાલ્યા ગયા. છોકરો આઠ નવ વર્ષનો થયો, એટલે ગુરુએ એનાં માબાપને સમજાવીને છોકરાને લઈ લીધો. નવ વર્ષની ઉમરમાં જ લહુરાજને દીક્ષા આપીને સમયરત્ન ગુરુએ પોતાનો ચેલો કર્યો પાટણમાં તપગચ્છના આચાર્ય લક્ષ્મીસાગરસૂરિને હસ્તક તેને દીક્ષા અપાવીને લાવણ્યસમય નામ પાડ્યું. આ રીતે લહુરાજ લાવણ્ય સમય નામે ઓળખાતા થયા. જૈન સાધુઓ નાના છોકરાઓને લઈને નાનપણથી જ તેમને પોતાની પાસે રાખી વિવિધ વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત કરતા હતા. પાછલા જમાનામાં મોટા મોટા સંસ્કૃત ગ્રન્થો રચનારા અને ગૂઢ ગ્રન્થો ઉપર વિદ્વત્તાભરી ટીકાઓ કરનારા

૬. વેદધર્મી સંન્યાસીઓ અને જૈનસાધુઓ ચોમાસાના ચાર મહિના કોઈ પણ એક જ ગામમાં સ્થિરવાસ કરીને રહે છે. ગમે તેવું કારણ હોય તો પણ તેમનાથી ચોમાસામાં ગામની હદ બહાર જવાય જ નહિ, એમ પરાપૂર્વથી મનાતું આવ્યું છે. મૂળ કારણ ઠેકાણે ઠેકાણે પાણી ભરાઈ રહે, નદીનાળાં ઉભરાતાં હોય, રસ્તા કીચડથી દુઃખદાયક હોય ને ત્યાગીઓ પાસે મુસાફરીનાં સાધન હોય નહિ, તેથી તેમને સ્થિરવાસ કરી રહેવાનું ઠરાવાયેલું, પણ એ પાછળથી ધર્મના સિદ્ધાન્ત જેવું થઈ ગયું.

સાધુ નામ ધરાવનારને આવું લખવું શોભે કે કેમ, એનો એ વિચાર રહ્યો નથી. જે તે રીતે નવા મતવાળાને હલકા પાડવા એ હેતુથી જ ઘણું લખાયું છે.

આવી વખતે નવજુવાન મુનિ લાવણ્યસમય કવિ થવાના કોડમાં ઊછળતા હતા. આ સંજોગોમાં એમને શો વિચાર થાય? પ્રબળ પરિસ્થિતિના ઊછળતા લોહીના યુવાન ઉપર કંઈ જ અસર ના થાય, એ તો બને જ નહીં. શાસ્ત્રાર્થ કરીને પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવું, અને પોતાના શાસ્ત્રાભ્યાસનો લોકોને પરિચય કરાવવો, એ જ વિચાર તેમને સૂઝવો જોઈએ. 'સિદ્ધાંતચોપાઈ' એ નામ જ આપણને કહી આપે છે કે પોતાના પક્ષનું ઉપરાણું લઈને લડવા નીકળવાનું કવિને ગમતું નથી, તેમ ગાળો દઈને સામા પક્ષને હલકો પાડવાનો વિચાર પણ તેમને સૂઝતો નથી, માત્ર શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બતાવીને પોતાનો પક્ષ ખરો છે ને સામો પક્ષ ખોટો છે એમ સિદ્ધ કરવા તેઓ ઈચ્છે છે. તેમણે સં. ૧૫૪૩ માં કાર્તિક સુદિ ને ૮ રવિવારે આ ચોપાઈ (કાવ્ય) રચી છે. એમાં નથી સામા પક્ષને હલકો પાડવાની હલકી યુક્તિઓ, નથી કાંઈ આક્ષેપો, કે નથી કશો ધુંધવાટ. માત્ર સૂત્રો ટાંકીને ગુજરાતીમાં તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે. કાવ્યને છેડે તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું છે :—

"ક્રોધ નથી પોષિઉ મઇ રતિ, વાત કહી છઈ સઘલી છતી
બોલિઉ શ્રી સિદ્ધાન્તવિચાર, નિંદાનું સિઉ અધિકાર ૭૩
જે જિમ જાણઉ તે તિમ કરઉ, પણ જિનધર્મ ખરઉ આદરઉ ૭૪

ઝઘડાનો—કસોટીનો આ સમય કવિના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે. આવા સમયને અવલંબીને જ કવિ "શ્રાવકવિધિ સજઝાય"[૧૦] લખે છે, તે એમાં ગુરુ કેવા જોઈએ, સાધુ કેવા જોઈએ, વેષનો[૧૧] વાંદવો કે નહીં, એનો કવિ બહુ સારો ખુલાસો કરે છે. એ સજઝાય આખીયે ઉતારી લેવા જેવી છે.

૧૦. આ સજઝાય અને આ કવિનાં બીજાં કાવ્યો સંબંધીની કેટલીક હકીકત "ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ" ભાગ ૨ માંથી લીધી છે.

૧૧. વેષધર્મી આ "ભગવી ચીથરીને" નમવાનું કહે છે.

પોતાને પણ હવે તે લાગવા માંડ્યું. આ પંથ ઊભો થતાં જૈનસંઘને અને ખાસ કરીને શ્વેતાંબર જૈનસંઘને એવો આકરો ધક્કો લાગ્યો કે તેનાં એકેએક અંગ હાલી ઊઠયાં. જૈન સાધુઓ, જેઓ એ ધર્મના ગાદીવારસ, તેમને આ વિરોધથી વધારેમાં વધારે લાગી આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ખરતરગચ્છીય જિન-હર્ષસૂરિના શિષ્ય કમલસંયમે "લુંકાહુંડી" નામના કાવ્યમાં આ સમયનું ચિત્ર આ પ્રમાણે આલેખ્યું છે:

સંવત પંનર અઠોતરઉ જાણિ, લુકુ લેહઉ મૂલિ નિરવાણી
સાધુની નિંદા અહનિસિ કરઇ, ધર્મ થડાબંધ ઢીલઉ ધરઇ ૨

તેહનઈ શિષ્ય મિલિઉ લખમસી, તેહની બુદ્ધિ હીઆથી ખસી
ટાલઇ જિન પ્રતિમાનઈ માન, દયા દયા કરિ ટાલઇ દાન ૩

ટાલઇ વિનય વિવેક વિચાર, ટાલઇ સામાયિક ઉચ્ચાર
પડિકમણાનઉં ટાલઈ નામ, ભામઇ પડિયા ઘણા તિણિ ગામ ૪

સંવત પંનર તુ ત્રીસઇ કાલિ, પ્રગટયા વેષધાર સમકાલિ
દયા દયા પોકારાઇ ધર્મ્મ, પ્રતિમા નિંદી બાંધઇ કર્મ્મ ૫

એહવઇ હઉ પીરોજિખાન, તેહનઈ પાતસાહઈ માન
પાડઇ દેહેરા નઇ પોસાલ, જિનમત પીડઇ દુખમાકાલ ૬

લુકાનઈ મિલિઉ સંયોગ, તાવ માહી જિમ સીસક રોગ
ડગમગિ પડીઉ સઘલઉ લોક, પોસાલઇ આવઈ પણિ ફોક ૭

પરંપરાગત ચાલતી આવેલી માન્યતા વિરૂદ્ધ અને પોતાના પક્ષ વિરૂદ્ધ નવો પંથ પ્રબળ થાય, પોતાને માનનારા સંખ્યાબંધ લોકો ફરી બેસે, પોતાનાં માનમહત્ત્વ નષ્ટ થાય અને પોતાને માટે લોકોમાં તિરસ્કારની લાગણી ફેલાય, તે વખતે જૂના હક્કદારો ઉશ્કેરાય, એમાં નવાઈ નથી. ઉપરના લેખમાં ઉશ્કેરાયેલી લાગણી ચોખ્ખી દેખાઈ આવે છે. એ પંથ સ્થપાયો ત્યારથી માંડીને એ પછીનાં સો-દોઢ સો વર્ષ સુધીમાં તો લુંકામત વિરૂદ્ધ અનેક ગ્રંથો લખાયા છે, અનેક જોડકણાં જોડાયાં છે. એમાંના કેટલાક લેખમાં તો વિવેકને તદ્દન ઊંચો મુકાયો છે.

ગલઇ પથ્થર તરવા સંચરઇ, આંખિ મીચી અંધારું કરઇ
કુગુરુ સુગતિ કાજઇ આદરઇ, સવે બોલ તે સાચા કરઇ ૧૪

એક મૂરખ કહઇ સવિ માનીઇં, આપણુ વેષ ભણી વાંદીઇ
વેષ લેઇ વિષભરાણુ કરઇ, કુહુ તે જીવઇ કે મરઇ ૧૫

એક મૂરખ વલી બોલઇ ઇમ, આપણા ગુરુ લોપીજઇ કિમ
આપણુઉ બેટઉ ચોરી કરઇ, ઘરિ રાખઇ તુ રાઉલિ ધરઇ ૧૬

આગનિ આપણી ઘર પરજલઇ, માંહિ આવઇ તે સહુઇ બલઇ
ઇમ જાણી કુગુરુ પરિહરઉ, સાચા ઊપરિ આદર કરૂ ૧૭

કવિની સાધુતા કેવી હોવી જોઇએ, તે એમના આ વિચારો ઉપરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. સં. ૧૫૪૫માં કવિની ભરજુવાનીમાં કવિએ "ગૌતમપૃચ્છા ચઉપઇ" રચી છે.[૧૨] એમાં કવિના અંતઃકરણમાં વિરાગ અને ભક્તિભાવ ઉભરાઇ જતો જણાય છે.

"ધર્મ કરુ ચિંતુ મન માંહિ, આલસ વઇરી આગલિ થાઇ
પાપી પરહુ કરી ન સકાઇ, રાતિદિવસ ઇમ આલિ જાઇ ૧૬

આરતિ ન ટલી એકુ વાર, જનમ મરણ વચિ એક લગાર
ભવસાગરિ હું ભમિઉ અપાર, તુઝ વિણ સામી કુહુ કુણ તારઇ ૧૭

ઘરઘરણીનિ ભારિઇં જૂતુ, આગઇ જનમ ઘણાઇ વિગૂતુ
મહિઆં મોહનિદ્રાભરિ સૂતુ, પાપકરમિ કલિકાદમિ ખૂતુ ૧૮

બાલપણઇ ક્રીડારસિ હૂંતુ, યૌવન વય યુવતીમુખિ જૂતુ
વડપણિ વ્યાધિ ઘણી જોગવતુ, ધર્મહીણ ભવ ઇમ ભોગવતુ ૧૯

આ જ પ્રમાણે તે "બાગણત્રીશ ભાવના"માં કહે છે:

અવિચલ પદ મન થિર કરી, જિહાં છઇ સુકખ અપાર
પ્રતિબોધિસૂં મન આપણૂં, જિમ વામઇ ભવપાર
રે મન તઇં અસ્થિરપણઇ, કીધ કુકર્મહ કોડિ

૧૨. જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૭૨-૭૩; ૩, ૫૦૫-૫૦૭; પ્રકાશિત, ભીમશી માણેક.

શ્રાવકવિધિ સજ્ઝાય

પ્રણમી વીર જિણેસર પાય, વંદી ગોયમ ગણધર રાય
સમરી સરસતી સામણિ દેવિ, શ્રાવકવિધિ પભણું સંખેવિ ૧
શ્રાવક તે જે સમકિત ધરઇ, મનશુદ્ધિઇં મિથ્યાત નવિ કરઇ
સમકિત તણો સાંભલઉ વિચાર, જેણઇ જીવ લહઈ ભવપાર ૨
આસહુ જિણવર અરિહંત, કરમ તણઉ જેણિ આણુ અંત
જેહનું જ્ઞાન ત્રિભુવન વિસ્તરઈ, સરવ જીવના સંસા હરઇ ૩
જેહનઇ નહીં નારી પરિવાર, જેહનૂં ધ્યાન ન લાભઇ પાર
જે સહુ દેવ તણું એ દેવ, ચઉસઠિ ઇંદ્ર કરઇં જસ સેવ ૪
સુગુરુ તણિ નિત સેવા કરુ, જિમ ભવસાગર લીલાં તરુ
સુગુરુ તણાં એ લખ્યણ જાણિ, પાપવચન કહિતાં કરઇ કાણિ ૫
પંચ મહાવ્રત હીયડઇ ધરઇ, પાંચઇ ઇંદ્રી જે વસિ કરઇ
સીલવ્રત સૂધૂં જે વહઇ, લોક પ્રતિં જો સમઇ કહઇ ૬
છઇ કાયની રખ્યા કરઇ, અસૂઝતઉ આહાર પરિહરઇ
પંચ સુમતિ ત્રિણિ ગુપતિ સંચરઈં, ગાંઠિ ગરથ કિમઇ નવિ કરઇ ૭
જે ગુરુ ગાંઠિ ગરથ જ કરઈ, તે નિશ્ચઇ પિંડ પાપિ ભરઈ
ગરથ ઉપર વાધઈ મોહ, ગરથઇં આણઈ મન અંદોહ ૮
રાત દિવસ મન ગરથઇ રમઇ, મુનિવર ચારિત્ર સહી આંગમઇ
ગરથિ વાધઇ કલહ વિવાદ, ગરથઇ જીવ કરઈ ઉનમાદ ૯
ગરથ લગઇ અનરથ ઊપજઇ, ગરથિ મન મયલા નીપજઇ
ગુરુ ગરથિ દેહરાં ઊધરઇ, ચંદન બાલી લીહાલા કરઇ ૧૦
ગરથ સહિત જે ગુરુ આદરઇ, તે નિશ્ચઇ સવિ કુડૂં કરઇ
મયલૂં ચીવર કાદવિ ધૂઇ, તેહ વલી ઊઘડતૂં જુઇ ૧૧
રતન વિરાંસઇ પત્થર લીઇ, અમૃત ઠામિ વિષ ઘોલી પીઇ
ગજ મૂકી ખર ઊપરિ ચઢઇ, સુખકારણિ કૂવા માંહિ પડઇ ૧૨
વરિ સેવુ દૃષ્ટિવિષ સાપ, કુગુરૂય સેવઉ અતિ પાપ
સાપ મરણ દીઇ એક જિ વાર, કુગુરુ મરણ દિઇ અનંતી વાર ૧૩

છેલ્લું કાવ્ય સં. ૧૫૮૩—૮૮નું મળે છે.[૧૩] કવિનું અવસાન કયાં અને કયારે થયું, એનો પણ કંઈ દાખલો મળ્યો નથી. સં. ૧૫૭૭માં કર્માશાહે શત્રુંજયના દહેરાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તેની પ્રશસ્તિ પંડિત લાવણ્યસમયે સંસ્કૃતમાં રચી છે. તેમાં એમના નામનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છેઃ—

लावण्यसमयाख्येन पण्डितेन महात्मना ।
सप्तमोद्धारसत्का च प्रशस्तिः प्रकटीकृता ॥३२
पूज्य पं. समयरत्नशिष्य पं. लावण्यसमयस्त्रिसंध्यं ।
श्री आदिदेवस्य प्रणमतीति भद्रं ॥

કવિની લાગણી જોવાનો એક પ્રસંગ જોઈએ. એ વખતની રાજકીય સ્થિતિ એટલે અમદાવાદના સુલતાનોનો અમલ, મહમદ બેગડાનો રાજકાળ. સેંકડો દહેરાં અને મંદિરોનો નાશ, મૂર્તિનો નાશ, ઓલિયાઓના ચમત્કાર બનાવીને, ગરાસ પાળવાની લાલચ આપીને અને બળજબરી કરીને હજારો હિન્દુઓને મુસલમાન કરવાની ચાલી રહેલી તજવીજ, ચાંપાનેર અને જૂનાગઢનાં પ્રાચીન હિન્દુ રાજનગરોનો ભંગ. આ સ્થિતિ સામે કાંઈ પણ કાવ્ય કરવું, એ જૈન સાધુને માટે તો સંભવે જ નહીં, છતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે કવિના અંતરના ઉભરા નીકળી જાય છે.

લાવણ્યસમયની કવિતા

લાવણ્યસમયે નાના મોટા ઘણા ગ્રંથ રચ્યા છે. એમાંનો કોઈ પણ ગ્રંથ વાંચવા બેસીએ તો તે કોઈને પણ કંટાળાભરેલો લાગે એવો નથી. એનું કાવ્ય વહેતા ઝરાના જેવું એકસરખું અવિચ્છિન્ન વહ્યું જાય છે. એની ભાષા તદ્દન સાદી અને સરળ છે. ઘણા જૈનકવિઓ અને વિશેષે કરીને ભાટચારણ કવિઓ શબ્દોને મરડીમચરડીને બેડોળ કરી નાખે છે, તેવું જરાયે લાવણ્યસમયે કર્યું નથી. એના કાવ્યમાં કૃત્રિમતાનો ભાસ થાય એવું નથી. નિરુપયોગી શબ્દોનું ભરણું

૧૩. છપાયેલા 'ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ'માં આ ગ્રંથ રચ્યાનો સં. ૧૫૮૯ આપ્યો છે, પણ મારી પાસેની પ્રતિમા સં. ૧૫૮૨ની સાલ લખી છે અને તેજ સાલ ખરી લાગે છે.

રાગ તણઈ રંગિ ચડી, જીવહ આણી ખોડિ
જે દીસઈ પ્રહિ ઊગમણિ, તે સંધ્યા નવિ હોઈ
ધણ ધન્નહ પરિવારના, મમતા મ કરુ કોઈ ૫

વસ્ત્રહીન તૂં જનમીઉ, જાઈસિ તીણઈ રૂપિ
પાપઈ પિંડ જ પોસીઉ, પડિસિ સંસારહ કૂપિ
ગામિ ગયા આવઈં વલી, હરખિ મિલઈ સહૂ કોઈ
ઈણઈ પંથઈ પંથી હૂઆ, તેહનઈં ન મિલઈ કોઈ ૧૩

સં. ૧૫૬૨ ની 'આલોયણ સજઝાય", "પુણ્યફલ સજઝાય", "આત્મ-બોધ સજઝાય", આ બધામાં કવિની ઝળહળતી સાધુતા અને ઉભરાઈ જતો ભક્તિભાવ માલૂમ પડી આવે છે.

સં. ૧૫૫૫ માં કવિને 'પંડિત'ની પદવી મળી. સંવત ૧૫૬૮ માં જે વખતે કવિ યુવાનીનું પૂર તરીને આરે આવવાની તૈયારીમાં હતા તે વખતે તેમણે પોતાના પ્રિય "વિમલપ્રબંધ"માં પોતાની આજ સુધીની કામગરીની જે ટૂંકી નોંધ આપી છે, તે આ પ્રમાણે છે:

વિવિધ ગીત બહૂ કરિયા વિવાદ, રચિયા દીપ સુરસ સંવાદ
સરસ કથન નહીં આલી કવઇ, મોટા મન્ત્રિ રાય રંજવઈ
જસ ઉપદેસ હવુ સુવિશાલ, બહુ થાનકિ દેહરાં પોસાલ
મીર મલિક તે માંડઈ વિનઈ, પંડિતપદ તે પંચાવનઈ ૪૬

સોહઈ ગણ તપગચ્છ શણગાર, દેશવિદેશિઈ કરઈ વિહાર
સોરઠદેશિ રહી ગિરનારિ, પુહતા ગુજ્જર દેસ મઝારિ ૪૭

દેશપરદેશમાં વિહાર કરતા રહી, ઠેકાણેઠેકાણે તેમણે ધર્મોપદેશ કર્યો. વિવિધ પ્રકારની કાવ્યરચના કરીને મોટા મોટા મંત્રીઓ અને મોટા મોટા રાજાઓને પ્રસન્ન કર્યા. રાજકર્તા મુસલમાન સરદારોનું પણ એમણે માન મેળવ્યું. એમના ઉપદેશથી ઘણે ઠેકાણે દેહરાં અને અપાસરા બંધાયા.

આ રીતે કવિનું સાધુજીવન સોળમું શતક પૂરું થતાં સુધી લંબાયું. એમનું

જવ દિઠ્ઠણિં ઘરનૂં બારણુઉં, સ્વર્ગ વિમાન કરિણિં પારણુઉં
માંડી આરીસાની ઓલિ, તલીયા તોરણુ પેખઈ પોલિ ૪૯

દોરે સંચારી પૂતલી, દિ અબ્બોખણ નીચી વલી
કે લીલા કે નંખઈ વાય, નારી નિરતિ ન જાણઈ રાય ૫૦

કાચ તણા જે ઢાલ્યા ઢોલ, જાણિ પાણીનાં કલ્લોલ
જે મૂરખ નવિ જાણઈ ભેઉ, ઊતારિ પગ મોજાં તેઉ ૫૧

ચિત્રસાલી છિ ચંગુ ઠામ, ઊપરિ ચંદ્રાવિ ચિત્રાંમ
રાજકુલી છત્રીસઈ લિખી, રા મંદિર જોઇ ચિહૂં પખી ૫૨

ચંદ્રાવતીના ચૌટાનું વર્ણન જુઓ[१४] :

"ચોપાસે માંડવિની પોળ, ચૌટાં ચોરાશીની ઓળ
ચૌટા વાણુ નવ થાઓ પીઠ, ચૌટા વણુ તે નગર ન દીઠ
ચૌટે કાવ્ય કથારસ કહે, રના બેટા ચૌટે રહે
ચૌટે સોહે દોશીવટ્ટ, ચૌટે ઘાટઘટા ઘીવટ્ટ ૯૩

ચૌટે ફળ ફોફળ ને શાક, ચૌટે કરે કંદોઈ પાક
ફડીયા સુખડીયાનાં હાટ, ચૌટે દહીં વેચાઈ માટ ૯૪

ચૌટે ઘર સોની સોનાર, મળ્યા મપારા ને મણિયાર
ચૌટે ગાંધી ગૂંગાં કરે, ફોફળિયા તે ફોફળ ભરે ૯૫

ચૌટે સાંથ સકળ મંડાય, ચૌટું જોતાં નહિ છંડાય
નાણાવટી કપાશી ઘણા, હાટ સુગંધી પટવા તણા ૯૬

આમ અસ્ખલિત પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે.

"ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તવન," "સેરીસા પાર્શ્વનાથ સ્તવન", "નેમિછંદ" વગેરે કાવ્યો શબ્દલાલિત્યથી ભરેલાં અને છંદોબદ્ધ કાવ્ય છે. 'વિમલપ્રબંધ,'

૧૪. જૂની ભાષા નહીં સમજનારને માટે આ ઉતારો એ ભાષાનું રૂપાન્તર કરીને અહીં લીધો છે.

કરીને જે તે રીતે ટુંક પૂરી કરી હોય, એવી દુર્બળતા કોઈ પણ ઠેકાણે જણાતી નથી. વર્ણન કરવાની શકિત એનામાં ઊંચા પ્રકારની છે. એ ચૌટાનું વર્ણન કરતો હોય કે ઘોડાઓનું વર્ણન કરતો હોય, વર્ણનનો વિષય ગમે તેવો શુષ્ક હોય તો પણ એ એવી છટાથી વર્ણન કરે છે કે એ વાંચવાનું અધૂરું મૂકીને ઊઠવાનું મન ના થાય.

કન્યાનાં સામુદ્રિક ચિહ્ન જેવી તદ્દન શુષ્ક વિદ્યા એ કેવી રીતે વર્ણવે છે, તે જુઓ:—

"ચંદવદનિ ચંપકવંની, નિર્મલ હૃદય વિશાલ
રામા રાતા અધર જસ, સંપતિ સુકખ રસાલ ૩

અંકુશ કુંડલ ચક્ર ધ્વજ, મંદિર કુંજર કુંભ
છત્ર કમલ હય જસ કરિ, રાઉ તણઈ ઘરિ રંભ ૪

જસ કરિ રેખા સીયડી, તોરણ ગઢ આકારિ
વરિ આવી કુલિ દાસ નઈ, રાણી રાજદૂઆરિ ૫

પામઈ પતિ નરપતિ ભલુ, પુત્ર જણઈ તે શૂર
જસ નારી કરિ નીરખીઈ, રેખા છત્ર મયૂર ૬

મૃગનયણી, મૃગકંધરી, મૃગપેટી, સુકુમાલ
હંસગમણિ સા સુંદરી, ભૂપતિનિ ઘરિ ભાલિ ૭

જસ શરિ કેસ મિલિત હુઈ, મુખમંડનનિ મોડિ
દક્ષણ વલિ નાભી વલઈ, પતિ પામઇ વિણ ખોડિ ૮

જેહ કરિ લંબી અંગુલી, જેહ શરિ લંબી વીણિ
આય ઘણઉ વલ્લભ સહિત, ઘરિ ધન સહિજ પ્રવીણ ૯

મહારાજા ભીમ વિમળને ઘેર જમવા ગયા, ત્યાં રાજાએ જોયું તે કવિ વર્ણવે છે:

જવ દિઠઉં મંદિર મંડાણ, રાજા હૈઅડિ થયુ હરાણ ૪૭
પ્રથમ પોલિ પહિલુ પ્રાકાર, જાણઊં એ છઈ ઘરનું દ્વાર
અનુક્રમિ પિસઈ સાતં પોલિ, રાજા રખે પડિ દંદોલિ ૪૮

પડ્યું છે. એણે પ્રથમ શ્રીમાળ અને શ્રીમાળીઓની ઉત્પત્તિનો પૌરાણિક પ્રસંગ લીધો. પછી પોરવાડ અને ઓશવાળોની ઉત્પત્તિ બતાવી, એમાંથી આગળ વધીને પછી અઢાર વર્ણના ભેદ બતાવ્યા, પછી ચાર યુગનાં નામ દઈને કળિયુગ ઉપર ઊતરી પડ્યા. કવિનું કવિત્વ જોવાને આ એક જ ખંડ પૂરતો થઈ પડે. વર્ણન કરવાની, રસ જમાવવાની અને એક પ્રસંગને બીજા પ્રસંગ સાથે મેળવી દેવાની કવિની ચતુરાઈ અહીં દીસી આવે છે. કળિયુગની લોકસ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

નિત્ય ધર્મ તપ સર્વે ગયૂં, તપ કરવૂં તે કપટે થયૂં
રાજા મનિ વંકડા અપાર, બ્રાહ્મણ હાથિ લીઈ હથીયાર ૪
લોક ઘણા તે લંપટ થયા, ઘરિ આચાર હતા તે ગયા ૫
સંત સીદાઇ સવિહૂં પરે, ખાજઈ પીજઈ દુર્જન ઘરે
કરઇ કર્મ કેતલાં કઠોર, લૂસઇ પ્રથ્વી પિસઇ ચોર ૬
પુત્ર પિતા ન કરઇ વિસાસ, ધણી થઇનિ બિસિ ઘરદાસ

સ્ત્રીઓ કેવી ઉચ્છૃંખલ થઈ છે, તે વિષે એ કહે છે:—

ઘરકઈ તરકઇ માંડઇ વેઢિ, મોટા ઘરની આણી ઢેઢિ
કુર્કચિ ન કરિ ઘરનૂં કાજ, સસરા તણઇ ન આણઇ લાજ ૮
ક્ષણિ પઈસઇ પરણ્યાનિ કાનિ, હાલી કહિઉ અમ્હારું માનિ ૯
રલં તૂંહ નિતે ઘર ભરઇ, તે ખાઇ સહૂ ઢાલૂં કરઇ ૧૦
માય બાપથી થાઉ જૂઆ, ધન મેલી નિ ભરીઇ કૂઆ ૧૧
રાતિ દિવસ રલશૂં ઘર ભણી, કિશી વાત માવિત્રહ તણી
રાછ પીછ મઝ પીહર તણાં, આણી ઘર ભરેસૂં ઘણાં ૧૨
ડોટી ઝોટી માંનિ માત, મુઝ પીહરની મોટી વાત

વહુનું માનીને છોકરો જુદો રહ્યો. માબાપ રખડતાં રહ્યાં. છોકરાંને ઉછેરતાં માબાપે શાં શાં દુઃખ વેઠ્યાં હતાં, તે કવિ કહે છે:—

દેવદેવાડે માંન્યા ભોગ, માયતાય મિલયા સંયોગ
પુત્ર તણઉં આવિઉ આધાંન, છઠ્ઠઇ માસિ કરિઉં પકવાંન ૧૭

'નેમિછંદ', વગેરે કાવ્યોમાં કવિ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે. તે પછી સરસ્વતી કવિને કહે છેઃ

"તૂઠી સા સરસતિ બુલ્લઇ
સુરનર કિંનર રાજિ વખાણી, તે તુઝ દીધી અવિરલ વાણી" ૬

ખરેખર સરસ્વતી પ્રસન્ન હોય એમ શબ્દસંકલના તો કવિને સહજસાધ્ય છે. ગમે તે વસ્તુ કવિના હાથમાં આવે, જરા પણ કૃત્રિમતા વગર તે પદ્યમાં ગોઠવાઈ જાય છે. "ખિમ ઋષિનો રાસ" આનો નમૂનો છે. ખિમ ઋષિ તપ કરવા માટે આકરામાં આકરાં પણ (અભિગ્રહ) લેતા હતા.

ખીર ખીચ નઈ ખાજાં ખાંડ, ખીચલડી વિહરાવઇ માંડ
પંચ ખકારે ચઉસહિસ, પહુતી પારણા રષિ જગીસ ૧૨૭

ખસ ખસ ખીચ ખાંડ ખડહડી, ખારિક ખરવડી ખીચડી
ખયનરોગીઉ જઉ મઝ દેઇ, તુ ખિમ રસિ પારણૂં કરેઇ

આ પ્રમાણે એક જ અક્ષરના શબ્દોને કવિએ સરળપણે[૧૫] સાંકળ્યા છે. છતાં તેમાં જરાએ કૃત્રિમતા જણાતી નથી.

"રાવણમંદોદરી સંવાદ" એ એક નાનું કાવ્ય છે. છતાં તે ઘણું રસભર્યું સચોટ કાવ્ય છે.

'વિમલપ્રબંધ' એ કવિની સારામાં સારા કૃતિ છે. એનું વસ્તુ પણ કવિનું સ્વતંત્ર છે. જૂનો ભંગાર ગાળીને નવી રચના કરવાની નહોતી, તેમ બીજાએ ઘડેલો નમૂનો જોઈને ઘાટે ઘાટ ઉતારવાનું પણ નહોતું. વિમળના ચરિત્રની મૂળ વસ્તુ બહુ અલ્પ હતી અને તે પણ મોટે ભાગે દંતકથા રૂપ હતી. આવી વસ્તુ ઉપરથી એક સારો ગ્રંથ રચવા માટે કવિને પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય ખર્ચવું

---

૧૫. "ઇંદ્રિયગીત" નામનું એક નાનું સરખું ગીત છે, પણ તે કેવું સચોટ છે તે જુઓ:

"તે ગિરુઆ, ભાઇ તે ગિરુઆ, જે વિષય ન સેવઇ વિરુઆ રે
નાગ નચિંત વસઇ પાયાલિ, મહુયરના સર માટિ રે;
તુ કડકરંડી માંહિ અંધાણો, વહિતો દીઠો વાટિ રે. તે ગિરુઆ ભાઇ૦

સામાન્ય લોકની સ્થિતિ જુઓ:—

સાઠિ વરસના ડોસા યેહ, તરૂણી કન્યા પરણઇ તેહ
ક્ષત્રિ ખેસિઇ વાલઇ ગાઇ, મ્લેચ્છ વલી મૂંકાવા જાઇ ૪૪
ન ગણઇ ઘર માંહી કુણ પાત્ર, નારિ ઊજાઇ જોવા જાત્ર[૧૬] ૪૫
ગુરુ સૂધા નવિ દિઇ ઉપદેસ, ચેલા આણઇ ગુરુ શૂં ખેસ
જોગી જોગિણિ નકટાં થાઇ, જોઉ કલિયુગ તણુઉ પસાઇ ૪૬
થાપિણિ આપિ હાથોહાથિ, નવિ આપિ જુ આવિ બાથી
પર શૂં પ્રેમ કરઇ અતિ ઘણાં, બાંધવ સાથિ ખરાં રૂસણાં ૪૯
ચઉવટીયા થાપિ અન્યાય, લીઇ લાંચ હરખઇ મન માંહિ પર
છિ દરશણ તે છાંદા કરઇ, જાણઇ પાત્ર આસ્હારાં ભરઇ
ઉત્તમ નમઇ નીચને પાય, વરતઇ વરસ વીસ સુ આય પ૩
ફાંદઈ પાડઇ ભોલા લોક, ધૂતારા ધૂતારિ ફોક ૫૪
ન ટલિ ગુર ન ટલિ દેવથી, ખાઇ ગરથ ચડે જે હથી ૫૫
રાય રાણા તે રૂંધ્યા ખલે, ક્ષાત્રી નાહાસિ દીઠે દલે ૫૬

પેલી લુંકાની વાત પણ કવિને વીસારે પડતી નથી:—

કલિયુગિ કુલમારગ છાંડીયા, શ્રાવકિ નવલા મત માંડીઆ
કોઇ નાવઇ દેહરે પોસાલિ, મુનિવર દેખી બોલઇ ગાલિ ૬૪
કલિભાવ કવીશ્વરિ કહ્યા, તે શ્રાવક ગુરુ સાહામા થયા ૬૫
શ્રાવકની ધુરિ થોડી ન્યાતિ, કલિયુગ માંહિ પડી ઘણ ભાતિ
તે વિહિચણિ આવ્યા જૂજૂઆ, ગણધર ગચ્છ ચુરાશી હૂઆ ૬૬

કવિ કલિયુગના આવા અનેક અનર્થ બતાવ્યા પછી કલિયુગના ગુણ બતાવે છે, એ વર્ણન પૂરું કર્યા પછી વનરાજે પાટણ વસાવ્યાની વાત આવે છે. એ પછી વિમળ સંબંધીની વાત શરૂ થાય છે. વિમળની વાતમાં પણ સ્ત્રીપુરૂષનાં સામુદ્રિક લક્ષણ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. શુકન-અપશુકન રાગરાગણી, ભાષા, પુરુષની

૧૬. ભવાઈ જોવા દોડે.

દસ મસવાડા દોહિલુ ધરિઉ, જણઉ પુત્ર નિ પોઢઉ કરિઉ ૧૮
જણ જોઈ નિ જોગિણિ ગાઇ, ધવલ દેઇ ધૂતારી જાઇ
દેઉ ટોપરાં લાડુ ઘૃત, બોલિ મધુરાં વચન અમૃત ૨૦
માત તાત તંવ હરખિઇં ભરિયાં, ધન વેચી ઘર ઠાલાં કરિઆ
જોજયો તે બેટાનાં હેજ, માયબાપ બિહુ અલગી શેજ ૨૧
બેટાનાં ધોયાં મલમૂત્ર, જાંણિઉં રાખેશિ ઘરસૂત્ર ૨૨
મસ્તકિ ટોપી મદકૂ ઘણી, કરિ કડલી તે ફૂઈઆર તણી ૨૩
મોટાં માદલીઆં વાંકડી, પાય તણિ માનિ મોજડી
અલજઇઆં આણ્યાં આંગલાં, કાને કનક તણાં વેટલાં ૨૪
પાએ ઘુઘરડી ઘમઘમઇ બાલૂઅડુ, તે અંગણિ રમઇ
સાહામૂં જોઇ કરતી કાંમ, માડી હૈઅડિ ધરતી હાંમ ૨૫
જે વલગઇ આલ્યંઘન અડઈ, પ્રેમિઈં પૂરી પાહાનુ ચડઇ
ધુંસટ કરિ ધવારિ માઈ, પાલણડિ પુઢાડિ જાઇ ૨૬
કરઈ કામ હાલરડાં ગાઈ, માતા હૈઅડિ હર્ષ ન માઈ

આ વર્ણનમાં અને વત્સલરસની જમાવટમાં નથી કવિએ કોઈનું અનુકરણ કર્યું કે નથી કોઈનો આધાર લીધો. કવિની રચના કેવળ સ્વતંત્ર છે. આ પછી નિશાળગરણાનું વર્ણન આવે છે. પુત્રને ભણાવીને નામુંઠામું શીખવવા વેપારીની દુકાને મૂક્યો પછી:—

"પરણાવિઉ જવ પોઢુ થયુ, આતૂંપોતૂં ખરચી રહિઉ ૩૮
રાતદિવસ તે પર હુંથીઉ, સોનાને ફૂલે પોથીઉ
એણી પરિ કીધી ઘરફેડિ, બેટઈનિ મેડીઉં નીમેડિ ૪૦
આજ અહ્મારૂં વડપણ ઈશૂં, બેટઉ એ તે બોલિઉં કિશઉં ૪૧

મહામહા કષ્ટે ઉછેર્યો, ઘર ખાલી કરીને ભણાવ્યો, પરણાવ્યો તે દીકરે માબાપના કર ભાંગ્યા ત્યારે જુદો રહ્યો.

સારા લેખક પાસે લખાવીને વિમલપ્રબંધની સંખ્યાબંધ નકલો કરાવી છે અને તેને તે વખતે વિદ્યમાન હતા તે બધા ભંડારોમાં મોકલી આપી છે. આ પ્રતિઓ અત્યાર સુધી સચવાઈ રહી છે. અત્યારે આપણે જુદા જુદા ભંડારો જોઈએ તો તેમાં વિમળપ્રબંધની એકાદ પ્રતિ અવશ્ય હોવાની જ. આ એના મહત્ત્વનું ત્રીજું પ્રમાણ.

ચોથું પ્રમાણ : અઢારમા શતકમાં વિમળના શ્લોકો રચાયા છે. જૈનોમાં વર પરણવા માંડવે આવે તે વખતે આવા શલોકા ગાવાનો રિવાજ છે. જૈન સિવાયના લોકોમાં પણ એ પ્રસંગે શલોકા બોલાય છે. વિમળના શલોકા એ વિમળપ્રબંધનું ટુંકું રૂપાન્તર છે.

પાંચમું પ્રમાણ : સંવત ૧૯૦૦માં કોઈ સાધુએ 'વિમલચરિત્ર' એ નામનું કાવ્ય બનાવ્યું છે. તે મોટે ભાગે લાવણ્યસમયના વિમલપ્રબંધની નકલ જ છે. કેટલાક ઉતારા તો આખા ને આખા મૂળમાં છે, તે જ ઉતારી લીધા છે.

છઠ્ઠું પ્રમાણ : સં. ૧૬૩૭માં રચાયેલા રૂપસુંદરના ગ્રંથમાં વિમલપ્રબંધના ઘણા પ્રસંગોનું રૂપાન્તર કરી લીધું છે.

સાતમું પ્રમાણ : બીજા ઘણા કવિઓનાં કાવ્યોમાં કવિની પ્રકૃતિની છાયા જણાય છે.

આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી નિ:સંશય એટલું કહી શકાય કે કવિ લાવણ્યસમય પ્રતિભાશાળી કવિ હતો અને તેનો રચેલો વિમલપ્રબંધ સૌથી વધારે લોકપ્રિય થયો છે. કવિના કાળે જૈનોમાં અને વેદધર્મીઓમાં ઘણા કવિ થઈ ગયા છે. ઘણુંખરું બંનેના ચોકા જુદા જુદા, એટલે કોઈ પણ કવિની તુલના કરવી હોય તો તે તેના પોતાના સમૂહના કવિઓ સાથે કરવી જોઈએ. બ્રાહ્મણની તુલના જૈન સાથે કરવી નકામી છે, ને જૈનોની તુલના બ્રાહ્મણની સાથે કરવી નકામી છે. લાવણ્યસમય એના સમયના જૈન કવિઓમાં પહેલી પંકિતનો કવિ છે. એના સમયે એના જેવા જ પ્રભાવશાળી બીજા કવિઓ પણ થયા છે. એટલે લાવણ્યસમય સર્વોત્તમ કવિ હતો એમ કહેતાં ખંચકાવું પડે છે. પરંતુ તે પ્રભાવશાળી અને ઉત્તમ કવિ હતો, એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોકિત થવા જેવું નથી.

૭૨ કલા, સ્ત્રીની ૬૪ કલા, આમ અનેક અસંબદ્ધ વિષયોનો સંગ્રહ કરીને કવિએ 'વિમલપ્રબંધ' બાંધ્યો છે.

આ વિષયો એ સમયના લોકોના આવશ્યક વિષય હતા. એ કાળના ચતુર માણસે આ બધી વિદ્યાઓ જાણવી જરૂરની લેખાતી. પ્રસંગ ઉપજાવીને કવિએ લોકોને ભાવતી વાનગી પીરસી. કવિએ એ વિષયોને એવા સરળ અને સરસ કરીને ગૂંથ્યા છે કે તે વધારે પડતા છે, એમ કોઈને લાગે નહીં. 'વિમળપ્રબંધ'ને "નવ રસ નવ ખંડ" કાવ્ય કરવાની કવિની પ્રતિજ્ઞા છે. એ પ્રતિજ્ઞા કેટલે અંશે પૂર્ણ થઈ છે તે જોવા ઇચ્છનારે વિમલપ્રબંધ જોવો.

લાવણ્યસમયની કવિ તરીકેની કિંમત કેટલી છે તે એના સમયના લોકો અને કવિઓને મોઢે ગવાતું, એથી જણાય છે. એની હયાતી પછી ૮૦–૯૦ વર્ષે થયેલા ખંભાતના કવિ ઋષભદાસે કહ્યું છે:—

આગિ જે મોટા કવિરાય, તાસ ચરણરજ ઋષભરાય
લાવણ્ય, લીંબો, ખીમો ખરો, સકલ કવિની કીરતિ કરો
હંસરાજ, વાછો, દેપાલ, માલ, હેમની બુદ્ધિ વિશાલ
સાધુહંસ, સમરો, સુરચંદ, શીતલ વચન જિમ સાકરચંદ

સં. ૧૬૭૦માં રચેલા એમના કાવ્યમાં સારામાં સારા જૈન કવિઓને ગણાવેલા છે, તેમાં આપણા કવિનું નામ પહેલું છે.

બીજું પ્રમાણ: સંવત ૧૫૬૮માં 'વિમલપ્રબંધ' ગુજરાતીમાં રચાયો, એ પછી દશ વર્ષે સં. ૧૫૭૮માં સૌભાગ્યનંદીસૂરિ એમના સામા પક્ષના ગચ્છપતિ હતા, તેમણે તેનું સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર કર્યું છે. એ ગ્રન્થનું નામ પણ 'વિમલપ્રબંધ' જ આપ્યું છે. દશ વર્ષમાં જ આ ગ્રંથ કેટલો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો તેનું આ પ્રમાણ.

ત્રીજું પ્રમાણ: કવિના કાળ પછી ૭૦–૮૦ વરસે જ્યારે કવિના કાળની ભાષા નવું રૂપ પામી ગઈ હતી અને જૂનાં બધાં કાવ્યો દુર્બોધ માનીને તેનાં વસ્તુની ફરી રચનાઓ થવા લાગી હતી તે વખતે કોઈ એક ગૃહસ્થે કોઈ સારામાં

માંડ્યા. ને પછી ઘણા ગ્રન્થોનાં ગદ્ય રચાઈ ગયાં હતાં. એ બધા ગ્રન્થોની ભાષા નિશ્ચિત બંધારણવાળી, અને તદ્દન શુદ્ધ છે. આ કાળે સંસ્કૃતપ્રાકૃત ગ્રન્થોને લોકભાષામાં ઉતારી લેવાનો સમાજનો નિશ્ચય થઈ ગયો હતો ને ઘણા વિદ્વાનો, ઘણા કવિઓ એ કામ પાછળ લાગી ગયા હતા. ઘણા જૈનકવિઓએ જૈનકથાઓના રાસ રચવા માંડ્યા હતા. અને કવિ થવાની હોંસમાં આમથી તેમથી ભેગું કરીને પણ પોતાને કવિ તરીકે ઓળખાવનાર પણ ઘણા હતા. ખરો કવિ કોણ, લેભાગુ કવિ કોણ, એનો ભેદ નહીં સમજનાર લોકો "ફલાણો પણ કવિ છે, ફલાણાએ પણ રાસ રચ્યો છે." આવું કહે તે વખતે એકાદ પ્રસંગ પર કવિના મોંમાંથી આવા શબ્દો નીકળી ગયા વગર રહે નહીં.

આ કવિના કાળે જૈન કવિઓ જેમ સંખ્યાબંધ હતા, તેમ બ્રાહ્મણાદિ વર્ગના કવિઓ પણ કાંઈ ઓછા નહોતા. એ પણ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં ઉતારી લેવાના કામમાં અખંડ લાગી રહ્યા હતા. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ જમાનાના લોકોને શું જોઈતું હતું, તેમ એ કાળના કવિઓ કયે માર્ગે વળી ગયા હતા.

કવિના સમયની સ્થિતિ અને એ કાળના કવિઓનું વલણ જોતાં એને અંગે એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આગળ રજપૂત રાજ્યકાળે જ્યારે વિદ્વાનો એમ સમજતા હતા કે, ગ્રંથરચના તો સંસ્કૃતમાં જ થાય, લોકભાષા તો વહેવારની વાતો પૂરતી જ કામની, તે કાળે લોકોમાં કવિ તરીકે જાણીતા તે ભાટ, ચારણ વગેરે માગણ લોક હતા. એ લોકો રાજાઓ અને શ્રીમંતોનાં યશોગાન લોકભાષામાં ગાતા, અને તેઓ તેમને સંતુષ્ટ કરવાને યથેચ્છ દાન આપતા. આ કાળથી જ "કવિ એટલે માગણ" એવી લોકોની માન્યતા બંધાઈ ગઈ હતી. માગણો યજમાનને રીઝવવાને માટે તે જેથી ફુલાય તેવાં કવિત કરતા. ઘણા કવિઓએ પોતાની આ સ્થિતિ માટે પશ્ચાતાપ જાહેર કર્યો છે. સુમને દાતાર કહેવો પડે, ઘાનકીને પ્રતિપાળ કહેવો પડે કે કાયરને શૂરો કહેવો પડે, એ સ્થિતિ દુ:ખભરી છે, એવું તેઓ પોતે કહેતા, પણ તેમ કર્યા વગર તેમનો છૂટકારો નહોતો. રજપૂત રાજ્યની પડતી સાથે સંસ્કૃત

લાવણ્યસમયની ઉત્તમતા શાને લીધે છે? એ પ્રશ્નનો જવાબ એટલો જ છે કે એનામાં પદ્ય રચવાની કળા અત્યુત્તમ છે, અને એની રસ જમાવવાની શકિત પણ ઊંચા પ્રકારની છે. પદ્યરચનામાં આપણે પાછળ જોયું છે કે ગમે તેવા દુર્ઘટ પ્રસંગોને પણ તે એવી સરળ રીતે ગૂંથી દે છે કે જાણે દરેક વાક્ય કોઈ બીબામાં છપાઈને નીકળ્યું હોય એમ લાગે છે. રસ જમાવવામાં નીરસમાં નીરસ વિષયોને પણ એ રસભર્યા કરીને વર્ણવે છે. આ બે ગુણોને લીધે તે પ્રભાવશાળી થયો. એ પોતે વિદ્વાન હતો, સંસ્કૃત પ્રાકૃતનું તેને ઘણું સારૂં જ્ઞાન હતું અને એની ભાવનાઓ ઉત્તમ હતી. "ભાવ ભલેરા" પ્રકટ કરવાની એને હોંશ હતી. એટલે કવિ થવાની યોગ્યતા એનામાં હતી. એ યોગ્યતા સારું પરિણામ પામી છે, એ એનાં કાવ્યો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

લાવણ્યસમયનું સ્થાન

"કવિત કવિત કહી સહૂ વખાણઈ, કવિત તણા પુણ ભાવ ન જાણઈ
સોઇ કવિત જિણ દુસમન દમઈ, કોવિદજન મનિ લાગૂં ઘૂમઈ ૯
દેખી ચંદ ચકોરા હરખઇ, વસ્તુ વિશેષિઇ પારખિ પરિખઇં
કરિશિં કવિત જુ ચતુર ન ચાહઈ, સોઈ કવિત કહીઈ સ્યા માહિ ૧૦
કરિસુ કવિત તિ રૂડું હોસિઇ, રસિ લીણા કોવિદજન જોસિઇ

('રંગરત્નાકર છંદ')

કવિના આ કથનમાં ગર્વ કે આત્મશ્લાઘા જણાતી હોય તો પણ તે અકારણ કહેવાય એમ નથી. કવિઓનો રાફડો ફાટે અને કવિતાને નામે ઉપદ્રવી જીવાત ઊભરાઈ જતી જણાય, ત્યારે શિષ્ટમાં શિષ્ટ મહાજનના મોઢામાંથી પણ આવાં જ વાકય અનાયાસે નીકળી જાય છે. લાવણ્યસમય એના સમયનો એક શિષ્ટ કવિ હતો. તે સહસા કોઈને ઉતારી પાડવા જેવું કંઈ કહે એવો નથી. પણ જ્યારે એક પછી એક ઘૂંટડા ઉતારતાં ઉતારતાં પેટ ભરાઈ જાય અને છેવટે એ વસ્તુ ગળા સુધી આવી જાય, ત્યારે ઈચ્છા નહીં છતાંયે તે બહાર નીકળી જાય છે.

કવિના કાળે ગુજરાતી ભાષા ઘડાઈને નિશ્ચિત સ્વરૂપ પામી હતી. સં. ૧૫૦૦ની લગભગમાં સોમસુંદરસૂરિએ સૂત્રગ્રન્થો ઉપર બાલાવબોધ રચવા

૨૯. નરપતિ[1]

(સં. ૧૫૧૪)

આ કવિએ તેના 'પંચદંડ'માં કડી ૧૧ મીમાં ગુરુવર્ણન કરતાં "ગુરુ જીવન, ગુરુ દેવતા, ગુરુ માતા, ગુરુ તાત" એટલો ઇશારો છે. કાવ્યની શરૂઆતમાં તે ગણપતિની સ્તુતિ કરે છે, નરપતિ નામ ઘણું ખરું બ્રાહ્મણમાં જ હોય છે. પણ વાર્તામાં જૈનોને ભાવતું વલણ છે. સોપારા નગરમાં વિક્રમાદિત્યે આદીશ્વરની પૂજા કરી. વિક્રમાદિત્યને રાત્રે ભોજન કરવાનું કહેતાં તેણે રાત્રિભોજનનો સખ્ત નિષેધ કર્યો. સોપારાનો પ્રસંગ વાંચતાં સમજાય છે કે તે જૈન કથાઓનો સારો જ્ઞાતા છે. આ બધી વાતની મેળવણી કરતાં એમ અનુમાન થાય છે કે નરપતિ જૈનોની સાથે વસનારો અને જૈનો સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવનારો કવિ છે. '"વિક્રમાદિત્ય ચોપઈ"માં ગણપતિનું મંગલાચરણ કરેલું હોવાથી એ કવિને કેટલાક જૈનેતર હોવાનું કહે છે; પરંતુ એ ખરું નથી. કારણ સં. ૧૫૬૨ (?) માં થયેલા કડુઆ કવિએ "લીલાવતી રાસ"માં ગણપતિનું મંગલાચરણ કરેલું છે. (જૈન ગૂ. કવિ, ભાગ ૧ લો, પા. ૧૧૦). તેમ જ સં. ૧૫૬૫ માં થયેલા કવિ ઉદયભાનુએ "વિક્રમસેન રાસ"માં સરસ્વતી તેમજ ગણપતિનું મંગલાચરણ કરેલું છે. ઉપરાંત સં. ૧૫૬૦માં થયેલા સિહકુશલ કવિએ પણ આ નરપતિના ગ્રંથનો આધાર લીધેલો છે. એટલે નરપતિ જૈન કવિ છે, એ સિદ્ધ છે.' (મો. દ. દેસાઈ).

કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૪૫માં 'નંદબત્રીશી' રચી છે.[2] એમાં પણ ગણપતિનું મંગલાચરણ છે. 'સ્નેહપરિક્રમ' અને નિ:સ્નેહપરિક્રમ' એ બે સંભવત: આ જ નરપતિની લઘુ રચનાઓ છે.[3]

---

૧. જુઓ. જૈ. ગૂ. ક., ૧, પૃ. ૮૮-૮૯; ૨૯૧; તથા શં. છ. રાવળ સંપાદિત નરપતિકૃત 'પંચદંડની વાર્તા.' ઉપરાંત છેલ્લી પાદટિપ્પણી જુઓ.

૨. જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૮૮-૮૯; ૩, ૫૧૪.

૩. જૈ. ગૂ. ક., ૩, પૃ. ૫૧૪-૫૧૮; સમ્મેલન-પત્રિકા, ૪૬, ૪, પૃ. ૫૫-૬૦.

ભાષાની પણ પડતી થઈ; અને લોકોની ધર્મરુચિને પોષવા સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાની જરુર પડી. આ સમયથી માગણ કવિઓમાં ગ્રંથકાર કવિઓ પણ ભળ્યા. આપણા કવિ ગ્રંથકાર કવિ હતા. તેમને દ્રવ્ય તો શિવનિર્માલ્ય તુલ્ય હતું. પરંતુ માનની અભિલાષા સર્વને હોય. એથી માન આપે એવા પુરુષો સંબંધી સાચું જૂઠુ ગાવું પડે. કવિ લાવણ્યસમય એ લોભથી પણ અલિપ્ત રહ્યા છે. તે કહે છે:—

સરસ કથન નહીં આલિ કવઈ[૧૭]

આથી કવિ તરીકેની એમની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થાય છે. નિર્મળ સાધુતાથી સાધુ તરીકે એ માન મેળવે છે અને વિદ્વાન તરીકે વિદ્વજ્જનોમાં પુજાય છે. શત્રૂંજયની પ્રશસ્તિ એમને હાથે રચાઈ તે એમની સાધુતા, વિદ્વતા તથા પ્રતિષ્ઠાનો સબળ પુરાવો છે. પ્રથમનાં ત્રીશબત્રીશ વર્ષ બાદ કરતાં આખા શતકના એ અનુભવી હતા. આ સર્વ હકીકતો અવલોકતાં આપોઆપ ફલિત થાય છે કે એ કાળના ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનું સ્થાન અચળ છે. પ્રથમ પંકિતના જૈન કવિઓમાં એમનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે. જૈન કવિઓમાંથી બીજો લાવણ્યસમય હજી સુધી શોધી કાઢવાનો બાકી છે.

૧૭. કર્યાં છે, પણ જુઠું ગાયું નથી.

કાવ્યનો આરંભ આ પ્રમાણે છે :—

લંબોદર તુઝ વિનવૂં, સુંઢાલા સમરથ
સિધિબુધિવર ચલણે નમૂ, સીઝવિજે સવિ અરથ ૧
એકદંતઉ દાલિદ્ર હરઈ, સમર્યા નઉ દાતાર
લાડૂ પંચ પ્રવેસીઈ, આપઈ આખય[1] ભંડાર ૩
દૂંદાલા દાયક કરે, ઘૂઘર ઘમકઈ પાય
સાહલ[2], સારથ[3] હોઈજે[4], ગાઉં અવંતીરાઈ ૪
બ્રહ્મા બેટી વીનવૂં, સારદ કરઉ પસાઉ
હંસવાહનિ હરખિ થિકી, જિહવા વસિજે સાઈ ૬
કાસમીપુરિ[5] વાસિની, વિદ્યાતણૂં નિધાન
સેવક કર જોડી કહઈ, આપઉ વિદ્યાદાન ૮
ગુરુ ગંગા, ગુરુ ગોમતી, ગુરુ ગિરુઉ કેદાર
ભલા ભાવારથ જાણીઈ, શ્રી ગુરુનઉ આધાર ૧૨
જે વેધ્યા ગુરુ આખ્યરે, રાતા ચોલ મજીઠ[6]
રિધિસિધિ ગુરુ દાયકહ, તેહનાં વયણ સુમીઠ ૧૩
કવિવાણી વન રૂઅડઉં, સબલૂં અછઈ સંસારિ
કવિ નરપતિ ઈમ ઉચ્ચરઈ, હૂં છોડૂઉં મઝારિ ૧૪
કવિ ઈસ્વર[7] સાચૂં સદા, કવિ ઈસ્વર[8] ઈમ જાણિ
કવિ નરપતિ ઈસ્વર ભણઈ, વસઈ બ્રહ્માની[9] વાણિ ૧૫
જિમ ગોરસ વિલોઈ[10] કરિ, ઘૃત ઈમૃત[11] લેઅંતિ
ગોરસ શાસ્ત્ર વિલોઈ કરિ, કવિ અમૃત ચાખંતિ ૧૭

---

૧ અક્ષય, અખૂટ. ૨ સૂંઢવાળા. ૩ સહાયકર્તા. ૪ હોજે, થજે. ૫ સરસ્વતીનું આદિ વિદ્યાપીઠ કાશ્મીર છે. વેદકાળથી કાશ્મીરમાં સરસ્વતી અને સારસ્વત ગવાતાં આવ્યાં છે, એથી કવિઓ સરસ્વતીને કાશ્મીરવાસિની, કાશ્મીરમુખમંડની વગેરે નામે વર્ણવે છે. ૬ ગુરૂના ઉપદેશથી જેમનાં મન વીંધાયાં છે તે પાકા રંગ જેવા બને છે. ૭ ખરા કવિ પરમેશ્વર છે. ૮ કવિ એ પણ પરમેશ્વર છે, શબ્દસૃષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા છે. આ શબ્દો કવિની જ્ઞાતિદર્શક હોવાનો સંભવ છે. ૧૦ વલોવી. ૧૧ અમૃત.

ભાદ્રવ વદિ આરંભીઉં, બીજ અનઈ બુધવાર
સંવત સૈકે પંનરહ[૧૨], દસચિહ્ન[૧૩] ચિહ્ન[૧૪] અધિકાર ૧૮
કવિતા[૧૫] કહઈ સુરતા[૧૬] સુણઈ, વિગતા[૧૭] કરઈ વિચાર
ત્રિણ્ય પદારથ જઉ મિલઈ, વરતઈ રંગ અપાર ૧૯

ઉજ્જેણીનું વર્ણન બધા કવિઓએ કર્યું છે, બધાં નગરવર્ણનની ચાલતી આવેલી રીતે ગઢ, રસ્તા, હવેલીઓ, પોળો, ગજમહેલ, એનું વર્ણન કરે છે; પણ તેમાં નવીનતા કશી હોતી નથી. શબ્દો માત્ર હેરફેર હોય છે, બાકી વાત જોઈએ તો એની એ. નરપતિ પણ ઉજ્જેણીનું વર્ણન કરે છે, પણ એનું વર્ણન બધાથી જુદું જ છે:—

ઇક કાસી નઈ કાંતિકા[૧૮], અવયંતી[૧૯] સુવિચાર
મારગ ત્રિણ કૈલાસના, ત્રિસૂલ તણઈ આકાર ૨૦
જિહાં ઉતપતિ હરસિધની, મહિમંડન[૨૦] મહાકાલ
કોડ તીરથ કલમલ[૨૧] હરઈ, નીરખૂં મંગલ નાલ ૨૨
સિધવડઈ તિહાં સિધ રહઈ, જિહાં ગંદ્રવું મસાણ
સકતભેદ સકતહ તણઉ, નંદનવનહ પ્રમાણ ૨૩
પૃથવીનાભિ અવંતિકા, મુગતિ ખેત્ર સંસારિ
દખ્ય પ્રજાપતિ રક્ષ રે, કીધઉ જગ્ન મઝારિ ૨૪
નવતેરહી નગરી વસઈ, રાજા વિક્રમાદિત્ય
સહૂકો ભૂખૂં ઉઠતૂં, નવિ ભૂખ્યઉં સૂઅંતિ ૨૮
સાંઝઈ સાદ પડાવતઉ, વણવેચૂં પૂછંતિ

* * *

સવિહૂં વર્ણ પાડા જૂજૂઆ, કિહાં ઘરિ વાવિ કિહાં ઘરિ કૂઆ
નીર ભરઇં નવયૌવન નારિ, સ્વર્ગભુવન બીજૂં સંસારિ ૩૭

---

૧૨ પંદરસો. ૧૩ ચાર દશ. ૧૪ ઉપર ચાર એટલે ૧૫૪૪. ૧૫ કવિ. ૧૬ શ્રોતા. ૧૭ વક્તા-વિવેચક. ૧૮ સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાંની એક પુરી. ૧૯ ઉજ્જેણી. ૨૦ પૃથ્વીને શોભારૂપ; મૂળમાં "મહિમંડલ" છે, પણ તે ભૂલ છે. ૨૧ કલિમલ.

પંચદંડની વાત જાણીતી છે. વિક્રમ અને તેનો મંત્રી ચંપાપુરીમાં ચામુંડાના મંદિરમાં વિસામો લેવા ગયા ત્યાં જુએ છે તો:—

દેખઇ રૌદ્ર અસ્તિ ઘણુ પડ્યાં, એક સરિ વલગાં એક ઘડિ જડ્યાં.

ક્ષેત્રપાળનું વર્ણન જુઓ:—

રગત લોચન, હાથ ડમરુ, ઘુઘરી ઘમકાર
ડંડ, ખપ્પર, કરઇ કાતી, હુઇ હણુહણુકાર ૪૫
નરમુંડમાલા કંઠિ સોહઇ, અતિહિ દીરઘ દંત
કાલીજ સુણુહા[22] દોરીઆ, કિલકિલિકાર કરંતિ ૪૬
કડકંતિ દંતિ હસંતિ અતિપતિ, મેલ્હંતિ મુખ હુંકાર
બાબરી કેસિ બિલાલ રૂપઇ, વદન અતિ વિસ્તાર ૪૭
પાન ફૂલ સુગંધ ચંદન અંગલેપન કીધ
ભૂત પ્રેત પિશાચ પૂઠિઇ, અતિહિ મદિરા પીધ ૪૮
પટકૂલ પાઉલ પહિરણુઇ, કટિ મેખલા ખલકંતિ
માલ્હંતિ ખેલંતિ ભાણુઇ નરપતિ, બૂબૂકાર કરંતિ ૪૯

કવિના સિદ્ધાન્ત જુઓ:—

સાહસિ રામિઇ માર્યુ[23] દૈત, સાહસિ રામઇ વાલી સીત[24]
સાહસિ સાયર કરિઉ બંધાણુ,[25] સાહસ સમઉ ન દીસઇ પરાણુ[26]
સાહસિ હુઇ નર દેવતા, સાહસિ વીરલઉ કોઇ
જે સાહસિ વનિ[27] ખેલસઇ, તેહ નઇ સર્વ સિધ હોઇ ૭૦

* * *

જે સૂતા દિણુયર ઉગમઇ,[28] તે નિશ્ચય જગિ ભૂલઇ ભમઇ. ૮૦

૨૨ શ્વાન-કૂતરા. ૨૩ માર્યો. દૈત-રાક્ષસ રાવણ ૨૪. સીતા. ૨૫. રામે સમુદ્રપર પાળ બાંધી. ૨૬ બળ-સાહસની બરોબરી કરે એવું બીજું કોઈ બળ નથી. ૨૭ સાહસના વનમાં ખેલશે તેને સર્વ સિદ્ધિ મળશે. વનમાં સાહસ ખેલનાર શિકારીઓને શિકાર મળે છે. ૨૮ દિનકર-સૂર્ય ઉગ્યા છતાં જે સૂઈ રહે તેનું કામ સિદ્ધ થાય નહીં.

વિક્રમ ખંભાતમાં ગયો ત્યાં સર્વ લોકોને ખાવા માટે ગામ બહાર જતા આવતા જોઈને તેને વિચાર થયો કે આમ કેમ હશે? કોઈ જતાઆવતાને તેણે પૂછ્યું, 'આવું આજે જ થયું છે કે હંમેશ આમ ચાલે છે?' લોકે કહ્યું: 'હંમેશ'. કારણ પૂછતાં લોકોએ કહ્યું કે:—

મયંકકલા[૨૯] મંદિર ઝલકંતિ, ધૂંઆડે કાલા હોઅંતિ. ૧૮
આગઇ નગરી દેવહ તણઇ, પવિત્રપણઇ રાખઇ તેહ ભણી[૩૦]

'ધૂમાડાથી ઘર કાળાં પડી જાય નહીં તે માટે લોકોને ગામબહાર જઈને ખાઈ આવવાની' વાત હસવું ઉપજાવે તેવી લાગે છે, પણ એને મળતી જ રીત મુંબઈમાં ચાલે છે. ધુમાડાથી મકાન કાળાં પડી જાય નહીં તે માટે ત્યાં મુખ્યત્વે કોલસા અને સ્ટવ—ધાસલેટથી રસોઈ આદિનાં કામ લેવાય છે. આ સ્થિતિ આપણે પ્રત્યક્ષ જોતા ના હોત તો ઉપરની વાત પાયા વગરની માનીને આપણે હસી કાઢી હોત.

રાજાને પરણવામાં બહુ સુખ હશે એમ કેટલીક સ્ત્રીઓને લાગતું હશે. વિક્રમને પરણેલી દમની ધાંચણની છોકરી તેની બેનપણીને પોતાનો અનુભવ લખે છે તે જુઓ:—

તું માહરઇ એકજિ બહિનડી, હું પરણિ પણિ પરવસિ પડી
વિક્રમસેનરાઈ કરિ ચડી, હું નિશ્ચય કારાગૃહ[૩૧] પડી ૪૫
વર[૩૨] વન માહે વાસઉ ભલઉ, સિંઘ તણઉ સાથ સોહિલઉં[૩૩]
જે રામા રાજન મુખિ પડી,[૩૪] તેહનઇ જીવત મેલ્હઉ રડી[૩૫] ૪૬
નવિ રાજા કીજઈ ભરતાર, કુંઆરાં રહીઈ સુવિચાર
માઈ બાપ નઇ બંધવ કોઈ, જનમિ ન તેહનઉ દરસણ હોઈ ૪૭

૨૯ ચંદ્રમાના જેવી સોળે કળા વડે. ૩૦ તે માટે. ૩૧ કેદખાનું. ૩૨ ભલું. ૩૩ સારો. ૩૪ રાજાના હાથમાં ગઈ. ૩૫ તેનેજીવતાં જ નહાઈ નાંખવી, મરી ગયેલી માની લેવી.

પરવસિ પડિ નિરંતર રહઇ, પરહથિ ધન જેહવૂં દહઇ
પરઘર ભોજન, પરહથ કાજ, ચિહું વાતે નર મોટી લાજ ૪૮

વાર્તામાં વચ્ચે વચ્ચે સંબંધ સાંધનારી થોડી લીટીઓ લખી છે. જુઓ :—

હિવ વાર્તા

રતનપુર નગરની વેશા। ઇંમૃતકુંડિકા। નગરની સીમઇ કન્યાનઇ ચે જઇ બઇઠી છઇ। એણઇ વાટઇ રાજા વિ માદિત્ય આસવિયઇ। એતલઇ વિદ્યાશારદ સુઅડઉ[36] રતનમંજરીનઇ લેખ આપી વલતઉ સમાચાર લેઇ અવયંતી પુહતઉ છઇ।। હવઇ મંત્રી એહવૂં વિમાસઇ છઇ।।

* * *

રાજા વિક્રમાદિત્ય રતનપુર માહિ સૂખડી[37] લેવાનઇ ગયઉ છઇ। તે રતનમંજરી રાઇની વાટ જોઇ છઇ, રાજા અજી ન પધાર્યા। તે સ્યૂં કારણ છઇ ઇંમૃતકુંડિકા[38] વેશ્યા વલતૂં કહઇ છઇ।।

* * *

એહવઇ પ્રસ્તાવિ[39] રતનપુર નગર ઊપરી પરાઠી[40] આવ્યઉ છઇ. રાજા વિક્રમાદિત્ય રત્નસિંઘ રાજાન પ્રતિઇ ઇમ કહઇ છઇ. આપણપે સાવધાન થઇ આપાણઇ થાંનકિ જઇઇ। પરમેશ્વર કરિસઇ તિમ હોસઇ।।

* * *

વલતઉ સમાચાર રાજા જયકર્ણિ કહવરાવિઉ। ને સમાચાર દૂત પુરુષ રાજા રત્નસિંઘ આગલિ કહઇ છઇ।।

રાજા રત્નસિંઘ રાજા જયકર્ણ એ બિન્હ રાજા વિક્રમાદિત્યની પ્રશંસા કરઇ છઇ।।

* * *

૩૬ સૂડો—પોપટ. ૩૭ ખાવાનું, સુખકર ખાવાનું, બધાં પકવાન સુખડીમાં સમાઈ જતાં અને એને બનાવનારા તે સુખડિયા કહેવાતા. ૩૮ અમૃતનું કુંડું—એવું નામ ધરાવનારી વેશ્યા. ૩૯ પ્રસંગે. ૪૦ પરાયા રાજ્યનો હુમલો.

ઉતરાર્કિ[૪૧] ધઉલા[૪૨] પલાસનૂં[૪૩] મૂલ કાઢી નઇં પાવડી ઘડાવી, તીણુંઇં પાવડી બઇંસી નઇં પાંચઇં જણાં પલઇ પાર પુહતા છિ।।

છેવટે કવિ કહે છે:—

વીર કથારસ જે નર સુણઇ, શ્રાવણે સુખ હઇ તેહ તણઇ
ભાવ ભાવ રસ વિરસતા,[૪૪] તેહના મર્મ જાણઇ દેવતા[૪૫]
જેહવૂં મીઠઉ પ્રાકૃત હોઇ, તે સમવડિ[૪૬] નવિ દીસઈ કોઈ ૮૨૯
ગાહા, દૂહા, ચઉપઈ, ગીત, ઉપ્પણકાલિ જિમ વાહલું સીત[૪૭]
કવિતા, વિગતા, સુરતા નામ, જે ડાહા તેહનઈ પરણામ
જઉ જિહવા વસઈ સરસતી, તઉ અખ્યર આણઇ જુગતી ૮૩૧

૮૫૧ ટુંકનો આ ગ્રંથ છે. ઘણુંખરું દરેક પ્રાચીન ગ્રંથસંગ્રહમાં આ ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રતિ હોય છે. ભાષાનું સ્વરૂપ બદલાયા પછી આ ગ્રંથ દુર્ગમ લાગે, એ સહજ સમજી શકાય એવું છે. શામળની પંચદંડની વાર્તાએ એની જગા પૂરી દીધી, એટલે આ ગ્રંથ વિસ્મૃતિના અંધકારમાં પડી રહ્યો.*

★

૪૧ ઉત્તરાનક્ષત્રના સૂર્ય હોય ત્યારે તેને ઓતરાચિતરા કહે છે, તેમાંનું એક પંદર દહાડા ચાલતું નક્ષત્ર. ૪૨ ધોળા. ૪૩ ખાખરો. ૪૪ રસ વરસે છે એમ અર્થ હોય, અથવા વિરસતા શબ્દ પણ હોય. ૪૫ સુજ્ઞ જન, જ્ઞાતા. ૪૬ સમોવડી, બરોબરી. ૪૭ ઠંડી.

* "નરપતિકૃત 'પંચદંડ'ની એક જૂની હસ્તપ્રત ('બુદ્ધિપ્રકાશ', ઑક્ટો, ૧૯૬૦, પૃ. ૩૪૬-૯)એ લેખમાં શ્રી. સોમાભાઈ પારેખે 'પંચદંડ'ની સં. ૧૬૦૧ની પ્રત વર્ણવી છે, ને રચનાસંવત ૧૫૧૪ ગણ્યો છે."

૩૦. વચ્છો

(સં. ૧૫૪૬ની આસપાસ)

આ કવિનું "મૃગાંકલેખાચરિત્ર" સં. ૧૫૪૬ના ભાદરવા વદિ ૧૧ ને સોમવારે લખેલું મળ્યું છે. એમાં કવિએ સંવત જણાવ્યો નથી તેમ કવિના કવિના ગુરુ ગચ્છ સંબંધી પણ કશી માહિતી આપી નથી. પ્રાચીન જૈન કવિઓમાં વાચ્છો એ નામીથો કવિ છે એવું ઋષભદાસ કહે છે, પણ તે વાચ્છો કયો તે નક્કી કહી શકાતું નથી. આની પછી અને ઋષભદાસની પહેલાં બીજા બે વાચ્છા થયા છે. એટલે લોકોત્તર વાચ્છો કયો તે નક્કી કહી શકાતું નથી. એનાં વધારે કાવ્યો પણ મળ્યાં નથી. "મૃગાંકલેખારાસ" ૪૦૭ ટૂંકનો છે. એમાં સતીના શીલની કથા છે. નમૂનો આ પ્રમાણે છે:—

ગોયમ ગણધર પય પણમેવિ, બહૂ બુદ્ધિ લહેસો
મૃગાંકલેખા સતીય ચરિત, મન બુદ્ધિ કહેસો
સીલસિરોમણિ ગુણનિલુ એ, મનિ માન ન આણઈ
મનસા વાચા કાય કરી, તે સીલ વખાણઈ ૨

અંતે

મૃગાંકલેખા તણઉં ચરિત્ર, સમકિત શીલિઈં કરી પવિત્ર
તેહ થિકઉં કહઉં સત્યાધારિ, અસત્યં તે મિચ્છાદુક્કડ સારિ ૫

કાળ અનાદિ જીવ જગિ વસઈ, એ પરિ જીવ ઘણા હૂઈ હસઈ
ઈસિઉ ભાવ જાણી મનિ કરૂં, ત્રિહૂં મનુષ્યનૂં ચરિત્ર વિસ્તરું ૬

ભણઈ ગણઈ નહી, જે સાંભલઈ, ભણઈ વચ્છ તીહ સંકટ ટલઈ
બીજી સતી તણાં જે નામ, તે સવિ નઈ હૂં કરૂં પ્રણામ ૪૦૭

*

૩૧. સંવેગસુંદર

(સં. ૧૫૪૮)

આ કવિ વડતપગચ્છીય ઉપાધ્યાય જયસુંદરનો શિષ્ય છે. એણે "સારશીખામણ" ગ્રંથમાં શ્રાવક અને સાધુઓ કેવા આચાર રાખવા જોઈએ, એ બહુ લાગણીભર્યા શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે. એકલા શ્રાવકોને જ નહીં પણ દરેક ધર્મ વાળાને આ "સારશીખામણ" જાણવા તેમ વિચારવા જેવી પણ છે. જુઓ:

શ્રી જીરાઉલા પાસનાહ પ્રભુ કેરા પાય.
હું પણમૂં એકચિત્ત થઈ, લહીજી સુ-ગુરુ પસાય[1] ૧

માતા સરસતિ દેવિ કન્હઇં, એક સુવચન માગૂં
જે કવિરાજ આગઇં હૂઆ એ, તેહ ચલણે[2] લાગૂં ૨

જસ[3] કીરતિ અતિ નિરમલી એ, જઈસુંદર જેહ
સંવેગે[4] નિધિ ગુરુ ગણધરુ[5] એ, આરાધૂં તેહ ૪

'સારશિખામણ' તણઉ રાસ, રચિસિઉં રસિ આણી
રયણિ[6] શશિ વિણ, રયણિ શશિ વિણ, દીહ[7] વિણ ભાણ[8]

હયમર[9] વેગવિહીણ જિમ, સાર અરથ વિણ જેમ વખાણહ[10]
માન સરોવર હંસ વિના, સભા જેમ નર વિણા જાણહ

ચારિત્રહીણ જિસિઉ યતિ, લક્ષણ વિણ પુત્ર જેમ
વિણ આચારઇં કુલ તિસિઉં, સુગુરુ પયંપઇ[11] એમ ૧૭

દુન્નિ[12] ધર્મ છઈ ઈણિ જગિ સાર, શ્રાવક ધર્મ નઈ યતિ આચાર
વ્રત બારઈ શ્રાવક નઈં જાણૂં, મુનિવર નઈં દશભેદ વખાણું ૧૮

---

૧ પ્રસાદ-કૃપા. ૨ ચરણે. ૩ જેની. ૪ વૈરાગ્યશીલ. ૫ સમૂહના મુખ્ય. ૬ રાત. ૭ દિવસ. ૮ સૂર્ય. ૯ ઘોડો. ૧૦ વ્યાખ્યાન, કથા. ૧૧ કહે. ૧૨ બે.

પહિલઇ વ્રતિ જીવદયા પાલીજઇ, મનુષ્યજનમ તણઉ ફલ લીજઇં
વેદ સિદ્ધાન્ત દયા પાલીજઇ, દયા સમુ કુણ ધર્મ કહીજઇં ૧૯
જુ વેલૂનૂં[૧૩] વાણુ[૧૪] વણાઇ, દયા વિહૂણું નુ ધર્મ થાઇ
ઝાંઝૂઆનઇં જલિ જુ ત્રસ છીપઇ, દયાવિહૂણુ તુ ધર્મ જીપઇં ૨૦

* * *

ઘૃતઆહુતિ જુ અગનિ ઉલ્હાઇ, દયા પાખઇં જગિ તુ ધર્મ્મ થાઇ
જિમ અણબોલઇં વિણસઇ વ્યાજ,[૧૫] જિમ કુઠાકરિ[૧૬] વિણસઇ રાજ
જિમ વિણસઇં સીંહૂરઇં સાદ, જિમ પીંપલિ[૧૭] વિણસઇ પ્રાસાદ[૧૮]
વિણસઇ કરસણ જિમ વિણ મેહ, દૂરિ ગયાં જિમ વિણસઇં નેહ
ખયનિ રોગિ[૧૯] જિમ વિણસઇ ગાત્ર,[૨૦] પંડિત વિણ જિમ
વિણસઇ છાત્ર[૨૧]

* * *

વિદ્યા વિણસઇ જિમ અગણંતી,[૨૨] જિમ વિણસઇ નારી બહુ ભમંતી
પાપઇ વિણસઇ જિમ શુભ કર્મ્મ, દયાહીણ તિમ વિણસઇ ધર્મ્મ ૩૨

* * *

સિઉ તપ સિઉ જપ તેહનું એ, એ જીવનઇં મારઇ
ભણિઉ ગણિઉ તેહ ફોક સહૂ, જીવ જે ન ઉગારઇ ૩૬
આપ હીંડઇ પરવા નહીં એ, પરજીવ સંહારઇ
પુણ્ય કરી તે બાપડુ એ, કહુ કિમ પિંડ તારઇ ૩૭

* * *

૧૩ રેતી. ૧૪ દોરડું. ૧૫ વ્યાજબીપણું-ખરી વાત. ૧૬ નઠારા રાજાએ. ૧૭ પીપળાના ઝાડથી. ૧૮ મકાન. ૧૯ ક્ષયરોગ. ૨૦ અંગ. ૨૧ નિશાળીઆ. ૨૨ પાઠે કર્યા વગર.

પશુઅ અવાચિક બાપડાં એ, ગાઢઈ બાંધિ[23] મ બાંધઉ
ગાઢઉ ધાય[24] મ મૂંકસિઉ એ, તુમ્હે જુ તત્વ જ સાધઉ ૫૦
હણતાં ચોર ન જોઈઈ એ, નવિ ધરીઈ રોસ
સરિખુ પ્રાણી તેહનુ એ, એવડુ સિઉ સોસ ૫૧

"હણતાં ચોર ન જોઇઇ" એ વાક્ય જેમ આ રાસમાં છે, તેમ બીજા ઘણા રાસોમાં ચોરને મારી નાંખવાની વાત આવે છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે એ કાળે ચોરોને દેહાન્ત દંડ દેવામાં આવતો હશે.

*

23 તાણી બાંધવાં. 24 નિર્દયપણે મારવાં.

૩૨. જનાર્દન

(સં. ૧૫૪૮)

ગુજરાતનાં ઘણાં લોકપ્રિય કાવ્યોનો આદિકર્તા આ કવિ જંબુસરનો શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ છે. એનું રચેલું "ઓખાહરણ,"[1] એની પાછળના અનેક કવિઓએ અનેક રૂપે ગાયું છે, પણ પાછળથી રચાયેલાં સર્વ ઓખાહરણોને આ ઓખાહરણ માર્ગદર્શક થયું. પ્રેમાનંદનું 'ઓખાહરણ' જોયા પછી બીજાં ઓખાહરણ વાંચનારને તે ફિક્કાં લાગે એમાં નવાઈ નથી, પણ પ્રેમાનંદે આગળનાં ઓખાહરણો જોઈને પોતાનું સૌથી સારું કર્યું હોવું ઘટે છે. પરંતુ આ કવિને એવો કશો આધાર હતો નહીં એમ લાગતાં, અને એ દષ્ટિએ જોતાં તેની આ કૃતિનું મહત્ત્વ સમજાયા વગર નહીં રહે.

નમૂનો જોવાથી એનું સ્વરૂપ સમજાશે :—

શ્રી શિવનંદન બ્રહ્મસૂતાનાં, ચરણકમલને ધ્યાઉં
શ્રી ગુરુ સીતાપતિને સમરી, શ્રીહરિના ગુણ ગાઉં ૧
કૃષ્ણકથા વિણ જે સાંભલવું, કૃષ્ણકથા વિણ ગાવૂં
નિરમલ ગંગાનીર ત્યજીને, કાદવ માંહિ નાહાવૂં ૨

* * *

ભવાનીશંકર ને લક્ષ્મીશંકર, અંતર જાણેં જેહ
રૌરવ નરક તણો અધિકારી, નિશ્ચેં જાણો તેહ ૯
દાનવપતિ ભૂપતિ મોટો, શત યજ્ઞ જેણેં કીધા
આદિપુરુષ યાચક થૈ આવ્યા, પુરાણેં પ્રસિદ્ધા ૧૩

---

૧. વડોદરા લાઇબ્રેરી મિસેલેનીમાં આ આખ્યાન પ્રસિદ્ધ થયું છે. એની બીજી પ્રતિ ગુ. વ. સોસાયટીમાં છે, પણ તે ત્રુટક છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા સ્વ. સાક્ષરશ્રી દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવે પ્રકટ કરેલાં પંદરમી સદીનાં કાવ્યોમાં આ કાવ્ય છપાયું છે.

પગલાં ત્રિણિ મેદિની માગી, વામનરૂપેં છલીયો
તેહ તણો કુંઅર અતિ મોટો, બાણાસુર મહા બલીયો ૧૫

* * *

એણી પિરિ બોલ્યાં ઉમયા વાણીજી, સ્વામી સાંભલો વચન
વચન સાચૂં સાંભલો, સમરથ શંકરદેવ પ્રમાણીજી ૨૮
ભાવેં કભાવેં ભકિત માનો, એ થી તહ્મારી ટેવ ૨૯
મન શૂં એમ જૂઉ નહીં, જે દુર્મતિ છે કોય
એહવા ધૂર્ત્ત ઘણાઇ બેંસશેં, તપ કરવાનેં સોય ૩૦

* * *

એણી પિરિ અસુર ઉથેડીઓ, પ્રભુ દેવે અનંત
પિરિ કરી પરબ્રહ્મજીઇ, આંણ્યો તેહનો અંત ૪૬

* * *

રાજમદ વાધ્યો ઘણો નિ, ધનમદ ભર્યો અપાર
પ્રાક્રમનો મદ વાધીઓ નિ, કરઇ મંન્ય વિચાર ૭૬
સહસ્ર ભુજ તે ચલવલેં, કરવાનેં સંગ્રામ
વઢનારો કો મ્યલેં નહીં તો કોણ ઘાલેં હામ ૭૪

* * *

જાગી નારિ ન દેખેં નાથ, કામિની કોહોનો સાહ્યો હાથ
ધુરત કો મ્યલો માહારે સંગ્ય, કન્યાવરતનો કીધો ભંગ
જેણે દીઠી માહારી કાય, તે આવીનેં જો કરે સાહાય
નાંથ કહીનેં તેહીનેં વરું, નહીં તો વિષ ખાઇનેં મરું ૩૭

૩૩. પંચાખ્યાન વાર્તિક

(સં. ૧૫૫૦ આસપાસ)

દક્ષિણ દેશ; તિહાં મહિલારૂપ નામઇં નગર। તિહાં જિતશત્રુ નામઇં રાજા રાજ્ય કરઇ। તિણુ નગરઇં વર્દ્ધમાન ઇસઇં નામિ વ્યવહારીઉ વિણુજારઉ। તે એકદા અવસરઇં ૫૦૦ પોઠીયા વિસાણુઇં ભરિ પરદેસ ચાલ્યઉ। ઇમ કરતાં કિતલેક દિને ગિરિ માંહિ આવ્યા। તિહાં મહંત એક નદી આવી। તે નદી પોઠિઇં ઊતરતાં પોઠીઉ ૧ થાકઉ। તેહ નઇં ઘણા ઉપાય કીધા। પિણુ ચાલઇ નહીં। પછઇ તે પોઠિયા નઇં તત્ર મૂકી વિણુજારઉ ચાલ્યઉ। તે પોઠીઉ નદી નઇં કાંઠઉ ઘણા નીલા પડ ચરઇ, પાણી પીયઇ ઘણુ માતઉ થયઉ। તે ત્રાડૂકઇ। તિહાં રહતાં એકદાં વન માહિલઉ વાઘ પાણી પીવા આવ્યઉ। એહવઇ સમઇં તે પોઠીઉ નદી માહિથી ત્રાડૂકયઉ। ડૂંગર માહિથી મોટા પડસબદા નીકલ્યા। તે વાઘઇં વિષમઉ શબદ સાંભલી બીહતુ મન માહિ વિમાસિવા લાગઉ। તે વન માહિ વાઘ ઠાકુર છઇ। તેહનઇં ઘરિ દમનક ૧ કરટક ૨ એ બે પરધાન છઇં। તે કહઇં। અણુપ્રીછિયઉ અણુજાણ્યઉ કામ ન કીજઇ। તે ઊપરિ વાઘનઇં પરધાન કથા કહે છે।

કોઇ એક નગરઇં શ્રીપતિ સેઠ। તેહ ધનવંત પિણુ કૃપણુ। પછે એક દિનઇં લખમી શ્રીપતિનઇં સુહિણુઇં રાત્રેં આવી કહિવા લાગી। હૂં જાઉં છઉં। શ્રીપતિ કહિઉ: કાંઇ જાઇ। વલતી લખમી બોલી: તઇં મુઝનઇં બંદીખાનઇં ઘાતી મૂંકી વિત્રવી નહી, વિલસી નહી। તિણુ મેલિ હું જાઉં છું। પછે શ્રીપતિ ૮ દિન માંગી લીધા। પછઇ પરભાતિ સેઠઇં લખમી ખરચાવી માંડી। શત્રુકાર માંડયા। બાંભણુનઇં સ્વર્ણદાન અશ્વદાન ઇણિ પરઇં લખમી પરચી। સર્વ પરચી બઇઠો। વલી આઠ મઇં દિનઇં લષમી શ્રીપતિનઇં સુહણુઇં આવી: અહો શ્રીપતિ! તો નઇં મૂંકિવા આવી હતી: પિણુ મુઝ વતઇં જવાઇં નહી। તઇં પુણ્યની પાલિ બાંધી। તિવારઇં શ્રીપતિ કહઇ! વેગી આવિ। લખમી કહઇ મઇં ધંધો ન થાઇ! પછઇ લખમીઇં શ્રીમતિનઇં કલંકની પુડી ૧ આપી। અનઇં ઉંપધાંની ગજ ત્રિણુ લાકડી એક આપી। લષમીઇં કહિઉ એ પુડી માહિ કલંક છઇ। તે આદિત્યવારનઇં દિહાડઇં ઇંટરગંગા નઉ સંઘ

આવસ્યઈ। તે સંઘ માહે ગણક એહવઈ નામઈ કાપડી ૧ છઈ। તે માહરો ભગત છઈ। તેહનઈ ઘરિ તેડી વારૂ ભગતિ કરી નઈં ભોજન મધ્યે એ કલંકની પુડી દેજયે। વલી તેહનઇં સેજિ સૂઆડીનઈ નિદ્રા આવ્યા પછે એ લાકડીઈ પગ ઊપરિ ટચકાવૈ। પછઇ તે કાપડીની કાયા સોનાની થાસ્યઇ। પુરસો થાસ્યઇ। આદિત્યવારઇ શ્રીપતિ પ્રોલિ ગયો। તિવારઇં તે ગણક કાપડી સન્મુષ મિલ્યો। તેહનઈં શ્રીપતિ ઘરિ તેડી આવ્યો। સાથિ મર્દનીઉ તેડયઉ। વારુ આવાસ માંહિથી તેલ સુગંધ કાઢયા। તે ગણક કાપડીનઇં મર્દન કીધા। પછે સુગંધ પાણીઈ સ્નાન કરાવ્યો! પછઇ પીરોદક ઘરિબંધ તે કાપડીનઇં પહિરવા આપ્યા। પછઇ તે કાપડીનઈ આગલિ થાલી માંડી। તે માંહિ પીર પાંડ પ્રીસ્યાં ને માહિં કલંક મૂકયઉં। પંચામૃત જિમાડયો। પછઇ ઊપરી પાનસોપારી આપ્યા। પછઇ તે કાપડી સૂતો। નિદ્રા આવી। ઉંસડની લાકડીઈ ચટકાવી તે સોનાનો પુરસો થયઉ। સ્ત્રી કન્હઈ આંગણુઉ જોવરાવ્યો। જોઇ તો નાપિત દેપઈ છઈ। તે વાલંદનઇં શ્રીપતિ પુરસાની ૧ બાંહ છેદીનઇં આપી। પછી વાલંદઇં આપણઇ મનિ ચીંતવ્યોં। શેઠની પરઈ હૂં પુરસો કરીસ। ઇમ ચીંતવી ઘરે અવીનઇં સ્ત્રી નઇ કહિયઉ। અરે સ્ત્રી! તાહરો પીંટલો મુઝનઇં આપિં હિરડાં નઇં તોડીઇ સાવ સોનાનઉ કરી આપૂં। સ્ત્રીઇ પીંટલો આપ્યઉ। પછઇ વાલંદઇ પીંટલો વેચી નઇં તેહના અનેક નાનાવિધ ભોજન નીપાયા। પછઇ એક કાપડીનઇં તેડીનઇં આવ્યો। તેહની પોતઇં ઘણી સેવા કીધી। પછઇ કાપડીનઇં જિમાઇ સૂઆડયો। પછે નીંદ આવી। કાપડી કપટનિદ્રા કરી ઘોર કરિવા લાગઉ। વાલંદઇં મૂસલિ ઊપાડિ પગ ઊપરી વાહિઉં. વાહતાં માચાની ઈસ ભાગી। કાપડી ઊઠિ વાલંદ સૂં વિલગો। બૂંબ પાડી। તિહાં માણસ મિલ્યા। વિઢતા વિઢતા રાજા પાસઈ ગયા। તેહનઇં રાજાઇં પૂછિઉ। વાલંદઇં કહિઉં: જે શ્રીપતિ સેઠિનઇં ઘરિ પુરિસો ઇમ થયઉ। વાત સગલી માંડીનઇં કહી। પછઇ શ્રીપતિનઇ તેડાવ્યો। પછે પૂછિઉ। શ્રીપતિ સર્વ વાત કહી। રાઇં કાપડી હાકી મૂકયઉં। તત્ર શ્લોક પંડિતઇ કહિઉ।

कुश्रित कुप्रणष्टं च कुज्ञातं कुपरीक्षितं।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेन यथा कृतम् ॥१॥

★

૩૪. કીકો વસહી[1]

(સં. ૧૫૫૦ ની આસપાસ

અનાવિલા[2] જાતિનો આ પ્રાચીન કવિ છેક જ અંધારામાં રહી ગયો છે. એની કાવ્યમાં રચ્યા સંવત્ લખ્યો નથી, પણ ભીમની 'પોટશકથા'ની પ્રાચીન પ્રતિ જે સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં લખાયેલી છે તેમાં આ કાવ્ય લખેલું છે. તેથી, તથા એની ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી વગર સંકોચે કહી શકાય એવું છે કે એ કવિ ભાલણ અને ભીમનો સમકાલીન છે. ભાગવત દશમસ્કંધ ઉપરથી એણે શ્રીકૃષ્ણનું "બાલચરિત્ર"[3] રચ્યું છે. એને અંતે ને પોતાની ઓળખાણ આ પ્રમાણે કરાવે છે:

આદિ ઉતપતિ કવિ તણી, નયર અનાઉલિ ઠાંમ
ઋષિ અજાચી થર્જ્યા, થિર થાપ્યા શ્રીરામ ૬૨૩
ઉત્તમ કુલ ઉદીચનૂં, વિશ્વંભર વર દીધ
કર આપુ કરસણ કરૂ, દેવિ દાતા કીધ ૬૨૪
ગણદીવી ગણ નયરનૂં, નરહરિ નામિ નાંમ

---

૧. કવિચરિત (કે. કા. શાસ્ત્રી), ૨, ૨૯૭-૩૦૩.

૨. પ્રચલિત નામ અનાવલા છે, પણ ખરા અર્થવાળું અને પ્રાચીન કાળે ચાલતું અન્નાઉલા નામ છે. મૂળ ઉન્નાય ત્યાં ઊના પાણીના કુંડ છે, ત્યાં તેમનું વાસસ્થાન હતું. પાછળથી તેઓ પાંચેક ગાઉ છેટે ઉન્નતપુર વસાવીને ત્યાં રહ્યા. અનાઉલ પુરાણમાં ઉન્નતપુર નામ છે. 'પુર'નો 'પ' લોપાઈને 'ઉર' થાય છે ને 'ર'નો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર નહીં કરી શકનારા 'ર'ને સ્થાને 'લ' બોલે છે. એ નિયમે 'ઉર'નું 'ઉલ' થયું એટલે 'આનઉલ' ગામનું નામ થયું 'અન્નાઉલ'માં વસનારા તે 'અન્નાઉલા.'

૩. આ ગ્રંથની હ. લિ. પ્રતિ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકસંગ્રહમાં છે.

૩૪. શ્રીકો વસહી[1]

(સં. ૧૫૫૦ ની આસપાસ

અનાવિલા[2] જાતિનો આ પ્રાચીન કવિ છેક જ અંધારામાં રહી ગયો છે. એની કાવ્યમાં રચ્યા સંવત્ લખ્યો નથી, પણ ભીમની 'પ્રબોધપ્રકાશ'ની પ્રાચીન પ્રતિ જે સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં લખાયેલી છે તેમાં આ કાવ્ય લખેલું છે. તેથી, તથા એની ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી વગર સંકોચે કહી શકાય એવું છે કે એ કવિ ભાલણ અને ભીમનો સમકાલીન છે. ભાગવત દશમસ્કંધ ઉપરથી એણે શ્રીકૃષ્ણનું "બાલચરિત્ર"[3] રચ્યું છે. અંતે અંતે તે પોતાની ઓળખાણ આ પ્રમાણે કરાવે છે:

આદિ ઉતપતિ કવિ તણી, નયર અનાઉલિ ઠાંમ
ઋષિ અજાચી ગર્જયા, થિર થાપ્યા શ્રીરામ ૬૨૩

ઉત્તમ કુલ ઉદીચનૂં, વિશ્વંભર વર દીધ
કર આપુ કરસણ કરૂ, દેવિ દાતા કીધ ૬૨૪

ગણદીવી ગણ નયરનૂં, નરહરિ નામિ નાંમ

---

૧. કવિચરિત (કે. કા. શાસ્ત્રી), ૨, ૨૯૭-૩૦૩.

૨. પ્રચલિત નામ અનાવલા છે, પણ ખરા અર્થવાળું અને પ્રાચીન કાળે ચાલતું અનાઉલા નામ છે. મૂળ ઉનાય જ્યાં ઊના પાણીના કુંડ છે, ત્યાં તેમનું વાસસ્થાન હતું. પાછળથી તેઓ પાંચેક ગાઉ છેટે ઉન્નતપુર વસાવીને ત્યાં રહ્યા. અનાઉલ પુરાણમાં ઉન્નતપુર નામ છે. 'પુર'નો 'પ' લોપાઈને 'ઉર' થાય છે ને 'ર'નો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર નહીં કરી શકનારા 'ર'ને સ્થાને 'લ' બોલે છે. એ નિયમે 'ઉર'નું 'ઉલ' થયું એટલે 'આનઉલ' ગામનું નામ થયું 'અનાઉલ'માં વસનારા તે 'અનાઉલા.'

૩. આ ગ્રંથની હ. લિ. પ્રતિ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકસંગ્રહમાં છે.

વાડિવ વંશિ અવતર્યું, વશિ વાશિ તીણિ ઠાંમિ
વસહી ગોદા સંભમી, કહિ કીકુ કર જોડિ
બાલચરિત્ર નરહરિ સુણી, ભવભયબંધન છોડિ ૬૨૬
કવિભાવિ કીરતી કરૂં, કરૂં તે પૂજાનાદ
કહિ કીકુ પ્રહલ્લાદ પરિ, સમર્યા દીજે સાદ ૬૨૯
વિપ્ર અજાચી સરજ્યા, હું તહ્મ યાચૂં દેવ
આપિ ઉચિત કીકુ કહિ, ભવિ ભવિ તાહારી સેવ ૬૩૦

અનાઉલા બ્રાહ્મણોની કથા એવી છે કે રામચંદ્રજી લંકાથી રાવણનો વધ કરીને પાછા વળ્યા તે વખતે તેમણે રાવણને મારવાથી લાગેલો બ્રહ્મહત્યાદોષ નિવારવા દંડકારણ્યમાં યજ્ઞ આરંભ્યો. પણ ત્યાં તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં વિદ્‌વાન બ્રાહ્મણો મળ્યા નહીં. એથી રામચંદ્રજીએ ઉત્તરમાંથી વિદ્‌વાન બ્રાહ્મણોને તેડાવીને તેમની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો. આ બ્રાહ્મણોને ત્યાં જ વસાવ્યા, અને તેમને વરદાન આપ્યું કે તમારે કૃષિકર્મ (ખેતી) કરી નિર્વાહ કરવો, અને કોઈનું દાન લેવું નહીં. કવિ રામે સ્થિર સ્થાપ્યા કહે છે તે આ કારણથી. ઔદીચ્યનું કુલ કહે છે તે ઉત્તરમાંથી આવ્યા માટે ઉદીચ્ય, અને અજાચી કહે છે તેનું કારણ પણ એ.

આ કથામાં રામનો સંબંધ જોડ્યો છે તે, બીજાં બધાં જ્ઞાતિનાં પુરાણો શિવા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય કે ઇંદ્ર સાથે સંબંધ જોડીને તે તે જ્ઞાતિને ઉત્પન્ન કરે છે તેવું છે. પણ એટલું ખરૂં કે કોઈ એક રાજાએ તેમને યજ્ઞ કરવા નિમિત્તે તેડાવ્યા હશે, અને પછી ત્યાં વસવાટની જોગવાઈ કરી આપી હશે, અયાચક વૃત્તનું સંભવિત કારણ એમ લાગે છે કે ઉત્તરમાંથી આવી વસેલા આ પુરૂષોને કન્યાની ખોટ પડી, એથી તેમણે આસપાસમાં વસતી નાગજાતિની[૪] કન્યાઓ લીધી.

૪. 'નવસારી'નું પ્રાચીન સંસ્કૃત નામ 'નાગસારિકા' છે, અથવા 'નાગમંડલ' છે. મંડલ એટલે જીલ્લો. નાગલોકોનો જીલ્લો. આ સિવાય 'નાગદ્રહ' 'નાગધર' વગેરે નાગજાતિના નામનાં બીજાં ગામો પણ છે. 'નાગપુર' વગેરે તરફ એ જાતિની બહુ મોટી સંખ્યા છે ને તે 'નાગ' એ જ નામે ઓળખાય છે. સુરત જીલ્લામાં કાળી-પરજ નામે ઓળખતી જાતિ તે આ નાગજાતિની ઓલાદ છે.

સ્મૃતિશાસ્ત્રના બંધારણ પ્રમાણે આવી કન્યાઓ લેવાનો તે કાળે જરા પણ નિષેધ ન હતો. માત્ર આવી કન્યાઓથી થયેલી પ્રજા તે બ્રાહ્મણ કન્યાથી થયેલી પ્રજા તરીકે પુજાય નહીં. આ કારણને લીધે જે જે જ્ઞાતિમાં અનાર્ય અથવા શૂદ્રની કન્યાઓ આવી છે તે તે જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો લોકોથી પુજાતા નથી. આ કારણને લીધે તેઓ અજાચક છે. સ્મૃતિનો બીજો નિયમ આવો છે કે બાપના જેવો આચાર પાળનારી પ્રજા પરજાતિની સ્ત્રીથી થએલી હોય તો પણ પાંચ પેઢીએ તે બાપની બરાબર થઈ જાય છે.

કવિનું ગામ ગણદેવી છે. ગણદેવીને નગરોનો ગણ[૫] કહ્યો છે. એટલે એ મોટું નગર છે, એટલું જ નહિ પણ તાલુકો છે. આસપાસનાં બીજાં ગામ તેની સાથે જોડાયેલાં છે. નરહરિ નામના પુરૂષના એ વંશજો. એમના પિતાનું નામ ગોદા વસી. ગોદા એ ટુંકું નામ છે. એ જીલ્લામાં ટુંકાં નામનો પ્રચાર હજુ પણ અતિશય છે. કુબેર તે કુબો, જગજીવન તે જગુ, વગેરે. વસી એ અનાવિલામાં ચાલતી અટકોમાંની એક અટક છે. 'વસી' અને 'નાયક' એ બે એમની પ્રાચીન અટકો છે. 'નાયક' એટલે આગેવાન, અને 'વસી' એટલે વસતી—સામાન્ય માણસ—ખેડૂત. મુગલાઈ અમલમાં દેસાઈની અટકો ચાલત, થઈ છે, ને હમણાં તે અટકવાળા સર્વથી શ્રેષ્ઠ લેખાય છે.

ડીકો કવિ કહે છે કે હે દેવ! અમને અજાચક સર્જ્યા છે, છતાં હું તમારી પાસે યાચના કરૂં છું કે મને ભવોભવ તમારી સેવા આપજો. કવિ આવો ભકત છે. એનું કાવ્ય પણ એવું જ ભકિતભાવથી ભરેલું, પ્રાસાદિક અને રસભર્યું છે. એનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે:—

---

૫. ગણ એટલે ટોળું. ટોળામાં જે મુખ્ય હોય તેનો તે ગણ કહેવાય, જેમ આંખો વગેરે ઇંદ્રિયોનું ટોળું તે આત્માદિ ગણ.

વાડિવ વંશિ અવતર્યું, વશિ વાશિ તીણિ ઠાંમિ
વસહી ગોદા સંભમી, કહિ કીકુ કર જોડિ
બાલચરિત્ર નરહરિ સુણી, ભવભયબંધન છોડિ ૬૨૬
કવિભાવિ કીરતી કરૂં, કરૂં તે પૂજાનાદ
કહિ કીકુ પ્રહલ્લાદ પરિ, સમર્યા દીજે સાદ ૬૨૯
વિપ્ર અજાચી સરજ્યા, હૂં તહ્ય યાચૂં દેવ
આપિ ઉચિત કીકુ કહિ, ભવિ ભવિ તાહારી સેવ ૬૩૦

અનાઉલા બ્રાહ્મણોની કથા એવી છે કે રામચંદ્રજી લંકાથી રાવણનો વધ કરીને પાછા વળ્યા તે વખતે તેમણે રાવણને મારવાથી લાગેલો બ્રહ્મહત્યાદોષ નિવારવા દંડકારણ્યમાં યજ્ઞ આરંભ્યો. પણ ત્યાં તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મળ્યા નહીં. એથી રામચંદ્રજીએ ઉત્તરમાંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તેડાવીને તેમની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો. આ બ્રાહ્મણોને ત્યાં જ વસાવ્યા, અને તેમને વરદાન આપ્યું કે તમારે કૃષિકર્મ (ખેતી) કરી નિર્વાહ કરવો, અને કોઈનું દાન લેવું નહીં. કવિ રામે સ્થિર સ્થાપ્યા કહે છે તે આ કારણથી. ઔદીચ્યનું કુલ કહે છે તે ઉત્તરમાંથી આવ્યા માટે ઉદીચ્ય, અને અજાચી કહે છે તેનું કારણ પણ એ.

આ કથામાં રામનો સંબંધ જોડયો છે તે, બીજાં બધાં જ્ઞાતિનાં પુરાણો શિવ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય કે ઇંદ્ર સાથે સંબંધ જોડીને તે તે જ્ઞાતિને ઉત્પન્ન કરે છે તેવું છે. પણ એટલું ખરૂં કે કોઈ એક રાજાએ તેમને યજ્ઞ કરવા નિમિત્તે તેડાવ્યા હશે, અને પછી ત્યાં વસવાટની જોગવાઈ કરી આપી હશે, અયાચક વૃત્તનું સંભવિત કારણ એમ લાગે છે કે ઉત્તરમાંથી આવી વસેલા આ પુરૂષોને કન્યાની ખોટ પડી, એથી તેમણે આસપાસમાં વસતી નાગજાતિની[૪] કન્યાઓ લીધી.

૪. 'નવસારી'નું પ્રાચીન સંસ્કૃત નામ 'નાગસારિકા' છે, અથવા 'નાગમંડલ' છે. મંડલ એટલે જીલ્લો. નાગલોકોનો જીલ્લો. આ સિવાય 'નાગદ્રહ' 'નાગધર' વગેરે નાગજાતિના નામનાં બીજાં ગામો પણ છે. 'નાગપુર' વગેરે તરફ એ જાતિની બહુ મોટી સંખ્યા છે ને તે 'નાગ' એ જ નામે ઓળખાય છે. સુરત જીલ્લામાં કાળી-પરજ નામે ઓળખતી જાતિ તે આ નાગજાતિની ઓલાદ છે.

સ્મૃતિશાસ્ત્રના બંધારણ પ્રમાણે આવી કન્યાઓ લેવાનો તે કાળે જરા પણ નિષેધ ન હતો. માત્ર આવી કન્યાઓથી થયેલી પ્રજા તે બ્રાહ્મણ કન્યાથી થયેલી પ્રજા તરીકે પુજાય નહીં. આ કારણને લીધે જે જે જ્ઞાતિમાં અનાર્ય અથવા શૂદ્રની કન્યાઓ આવી છે તે તે જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો લોકોથી પુજાતા નથી. આ કારણને લીધે તેઓ અજાચક છે. સ્મૃતિનો બીજો નિયમ આવો છે કે બાપના જેવો આચાર પાળનારી પ્રજા પરજાતિની સ્ત્રીથી થએલી હોય તો પણ પાંચ પેઢીએ તે બાપની બરાબર થઈ જાય છે.

કવિનું ગામ ગણદેવી છે. ગણદેવીને નગરોનો ગણ[૫] કહ્યો છે. એટલે એ મોટું નગર છે, એટલું જ નહિ પણ તાલુકો છે. આસપાસનાં બીજાં ગામ તેની સાથે જોડાયેલાં છે. નરહરિ નામના પુરૂષના એ વંશજો. એમના પિતાનું નામ ગોદા વસી. ગોદા એ ટુંકું નામ છે. એ જીલ્લામાં ટુંકાં નામનો પ્રચાર હજુ પણ અતિશય છે. કુબેર તે કુબો, જગજીવન તે જગુ, વગેરે. વસી એ અનાવિલામાં ચાલતી અટકોમાંની એક અટક છે. 'વસી' અને 'નાયક' એ બે એમની પ્રાચીન અટકો છે. 'નાયક' એટલે આગેવાન, અને 'વસી' એટલે વસતી—સામાન્ય માણસ—ખેડૂત. મુગલાઈ અમલમાં દેસાઈની અટકો ચાલત, થઈ છે, ને હમણાં તે અટકવાળા સર્વથી શ્રેષ્ઠ લેખાય છે.

કીકો કવિ કહે છે કે હે દેવ! અમને અજાચક સર્જ્યા છે, છતાં હું તમારી પાસે યાચના કરૂં છું કે મને ભવોભવ તમારી સેવા આપજો. કવિ આવો ભક્ત છે. એનું કાવ્ય પણ એવું જ ભક્તિભાવથી ભરેલું, પ્રાસાદિક અને રસભર્યું છે. એનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે:—

---

૫. ગણ એટલે ટોળું. ટોળામાં જે મુખ્ય હોય તેનો તે ગણ કહેવાય, જેમ આંબો વગેરે ઝાડોનું ટોળું તે આમ્રાદિ ગણ.

કાલિનાગને શિક્ષા કરવા કૃષ્ણ[૬] યમુનામાં પડયા છે, એવી ખબર મળતા ગોકુળમાં કેવી સ્થિતિ થઈ તે કહે છે:—

સુણી વાત માતા દડવડી, રુદન કરિ ચાલિ ચડવડી
નંદ ગોપ મનિ વિહ્વલ થાઇ, નયરલોક શૂં યમુના જાઇ ૨૫૫

ગોકલ સકલ સુણી ખલભલ્યૂં, નંદ કેડિ સવિ આવી મિલ્યૂં
ગોપનારિ સહૂ સાથિ જાઇ, કરિ વિલાપ યશોદા માય ૨૫૬

કહિ માતા મહીધરનિ કાજ, કરૂં પ્રાણ હવિ માહારા ત્યાજય
ઝંપાવાનિ આઘી થાઇ, અવર નારિ સહૂ બાંહિ સાહિ ૨૫૭

નંદ નિસાસા મૂકિ ઘણા, ઘસિ હાથ હઇઇ આપણા
દુ:ખ કિહિનિ કહ્યૂં ન જાય, પુત્રવિયોગ નહી સહિવાય ૨૫૮

કૃષ્ણ જળમાંથી નીકળી બહાર આવતાં સર્વને હર્ષ થયો, તે વિષે કવિ કહે છે:

વસહી કીકુ વીનવિ, સુણિ તુ દેવ મોરારિ
યમ ગોધન જીવાડયૂં, તિમ તૂં કરજે સાર ૨૯૬

માયા મોહનિ વસિ પડયાં, વીસાર્યા તુઝ નામ
દયા કરિ તુ સાંભરે, ભકતાજન વિશ્રામ ૨૯૭

ગોવાલા સાજન પરવર્યું, ગોવ્યંદ ગોકલ માંહિ સાંચર્યું
સરસા બંદી બંદીજન ગાજતિ, ચંગ મૃદંગ ઢોલ વાજતિ ૨૯૮

---

૬. પ્રેમાનંદના નાગદમણમાં કૃષ્ણને યમુનામાં પડવાનું કારણ તેમનો દડો પાણીમાં પડયો હતો તે બતાવ્યું છે. કાલિ-દ્રહની ભયંકરતા જાણવા છતાં દડા જેવી નિર્જીવ વસ્તુ માટે કૃષ્ણ ઝંપલાવે, એ યોગ્ય લાગતું નથી. આ કાવ્યમાં ગાયોને દ્રહના પાણીથી ઝેર ચઢયાનું કારણ કહ્યું છે. આખું ધણ ઝેરથી પડયું, કૃષ્ણે જાણ્યું કે કાલિનાગને લીધે આ પરિણામ થયું તેથી તેને વશ કરવા તે પડયા. આ કારણ વધારે બુદ્ધિગ્રાહ્ય લાગે છે. નાગને નાથવાની વાત પણ કવિએ માની નથી. નાગને વશ કર્યો એ જ એને નાથ્યો.

ઈમ પુહતા ઘરિ ત્રિભોવન રાય, હરખિ ધવલ નારિ સવિ ગાઈ
તલીયા તોરણ બાંધ્યા બારિ, ઘરિ ઘરિ ઉચ્છવ જયજયકાર ૩૦૦

વીઠલ વીઘન થિકુ વાંમીયુ, તીણિ નંદ હરખ પામીયુ
અતિ આનંદિ માંડયું કર્ણ, હાથ ઉડાવ્યા વર્ણાવર્ણ ૩૦૧

મરણઘાંટીમાંથી ઊગરીને પુત્ર ઘેર પાછો આવ્યો અને આખા ગોકુળનું ગોધણ મરતું બચ્યું એથી નંદને ઘેર તેમ જ આખા ગોકુળમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. કર્ણના જેવી ઉદારતાથી નંદે સર્વ વર્ણને ભોજન જમાડ્યું. માગણોને દાન આપ્યું અને ષડ્દર્શનને સંતોષ્યાં.

આવાં બધાં વર્ણનો રસભર્યાં છે. આ ૬૩૦ કડીનું દૂહા ને ચોપાઈમાં રચાયેલું કાવ્ય છે.

આ કવિનું બીજું કાવ્ય 'અંગદવિષ્ટિ' છે. તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' (વર્ષ ૭૦, પૃ. ૩૫૩-૩૬૪)માં હરિનારાયણ આચાર્યે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

'ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તવન' ૯૩
ચંદ્રાવતી ૯૩
'ચારિત્રમનોરથમાલા' ૭૯
'ચિહુંગનિ ચઉપઈ' ૧૩
'ચિહુંગતિ વેલ' ૧૩
ચીમનલાલ દલાલ ૩૪
જતિઓનો શિથિલાચાર ૮૧
જનાર્દન ૧૧૫
જયકીર્તિસૂરિ ૪,૫
જયશેખરસૂરિ ૧૦
જ્ઞાનસાગર ૬૫,૬૭
જ્ઞાનાકર્ય ગચ્છ ૫૮
ટેસીટોરી ૯
તપગચ્છ ૩૫,૭૭,૭૮
તિલભટ્ટની વાર્તા ૩૮
'ત્રિભુવન ચૈત્ય પ્રવાડી' ૧૮
'ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ' ૧૦
દયાસિંહ ગણિ ૩૩,૩૪
દિગંબરોનું સાહિત્ય ૬૦
દેપાલ ૪૧
'ધન્નાચરિત્ર' ૬૨
નગરવર્ણન ૧૦૬
નરપતિ ૧૦૩
નવસારી ૧૨૦
'નંદબત્રીશી' ૧૦૩
'નાગદમણ' ૧૨૨
નાગ લોકો ૧૨૦
નાગેંદ્ર ગચ્છ ૬૫
'નારાયણ ફાગુ' ૨૫
'નારીનિરાસ ફાગ' ૭૩
'નિ:સ્નેહયરિક્રમ' ૧૦૩
'નેમિછંદ' ૯૩
'નેમિનાથ નવરસ ફાગ' ૭૩
'નેમિનાથ ફાગુ' ૧૦,૨૩,૨૪
પશ્ચિમ રાજસ્થાની ૯
પડિમાત્રા ૧૨૪
'પંચદંડ' ૧૦૩
'પંચાખ્યાંન વાર્તિક' ૧૧૭
પાટણ ભંડારનો રિપોર્ટ ૩૪
પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ ૭૭
પાસચંદ મુનિ ૭૮
પુનમિયા ગચ્છ ૭૭
'પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર' ૭૧
'પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ' ૧૦
'પ્રબોધ ચિન્તામણિ' ૧૦
'પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ' ૨૪,૭૩
'પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રકરણ સંગ્રહ' ૭૯
પ્રાસબદ્ધ ગદ્ય ૭૧
પ્રેમાનંદ ૧૨૨
ફાગબંધ ૬૯
'ફાગુ' ૨૫
ફાગુશૈલી ૭૩
બોણ ૪૮,૪૯
'બાર ભાવના' ૬૯

'બાલચરિત્ર' ૧૧૯
'બાલશિક્ષા' ૩
બાલાવબોધ ૫,૧૫–૧૭,૩૩,૩૪, ૧૦૦
'બૃહદ્વ્યાકરણ' ૭
બ્રહ્મજિનદાસ ૬૦
'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૧૨૩
'ભક્તામરસ્તોત્ર બાલાવબોધ' ૪૮
'ભગવદ્ગીતાના અર્થ' ૧૨૪
ભાગવત દશમસ્કંધ ૧૧૯
ભાલણ ૧૧૯
ભીમ ૧૧૯
ભોજક ૪૧
મયૂર ૪૮, ૪૯
માણિક્યસુંદર સૂરિ ૭૧
મતિશેખર ૬૨
મદન ૫૩
'મયણ છંદ' ૫૩
મયણ બંભ ૫૩
'મયણરેહા સતી રાસ' ૬૨
'મહાવીર સ્તવન' ૬૩
મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ ૧૦
'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' ૩,૫,૭,૯
'મુનિપતિચરિત્ર' ૩૭
મુનિસુંદરસૂરિ ૩૫
'મૃગાંકલેખાચરિત્ર' ૧૧૧
'મૃગાંકલેખા રાસ' ૧૧૧
મેરુતુંગસૂરિ ૧૦
મેરુસુંદર ઉપાધ્યાય ૪૮
યશોવિજય ઉપાધ્યાય ૮૧
'યોગશાસ્ત્ર બાલાવબોધ' ૧૫
રત્નપ્રભસૂરિ ૧૩
રત્નમંડનગણિ ૭૩
'રંગસાગર નેમિફાગ' ૭૩,૭૪
'રાવણમંદોદરી સંવાદ' ૯૪
લખમણ ૬૩
'લહુજી' ૮૩
લહુરાજ ૮૩-૮૪
લાવણ્યસમય ૧૩, ૮૨–૧૦૨
લાવણ્યસમયની કવિતા ૯૧
લાવણ્યસમયની કવિપ્રતિભા ૯૮-૯૯
લાવણ્યસમયનું સ્થાન ૧૦૦
'લીલાવતી રાસ' ૧૦૩
'લુંકવદનચપેટા' ૮૫
'લુંકા હુંડી' ૮૬
લોકભાષામાં સાહિત્યરચના ૧૦૧
લોકસ્થિતિ ૯૭
લોંકામત ૭૮, ૮૬, ૮૭, ૯૭
વચ્છ ૧૧૧
'વડોદરા લાઈબ્રેરી મિસેલેની' ૧૧૫
વર્ણક ૭૧
'વર્ણકસમુચ્ચય' ૭૧
'વર્ણ્યવસ્તુ વર્ણન પદ્ધતિ' ૭૧
'વસંતવિલાસ' ૨૦, ૭૩

વસ્તિગ ૧૩
'વિક્રમસેન રાસ' ૧૦૩
વિક્રમાદિત્ય ૩૬
'વિક્રમાદિત્ય ચૌપાઈ' ૧૦૩
'વિદગ્ધમુખમંડન બાલાવબોધ' ૫૭
'વિમલચરિત્ર' ૯૯
'વિમલપ્રબંધ' ૧૩, ૯૦, ૯૨, ૯૩
વૃદ્ધવાદિ ૩૬
શત્રુંજય ૯૧
'શત્રુંજય ભાસ' ૫૮
'શમામૃતમ્' ૭૪
શંખલપુર ૪૧
શાન્તિસૂરિ ૫૮
શામળ ૧૧૦
શીલસુંદર વાચક ૬૨
'શ્રાદ્ધ મનોરથમાલા' ૭૯
'શ્રાવકવિધિ સજ્ઝાય' ૮૭
શ્રીપતિની વાર્તા ૧૧૭
'શ્રીપાલરાસ' ૬૫
શ્વેતાંબર-દિગંબર ૭૭
'ષટ્કારક' ૪
'ષડાવશ્યક બાલાવબોધ' ૧૬, ૧૭
'ષોડશકલા' ૧૧૯
સજ્ઝાયો ૯૦
'સદ્દહણા સમાચારી' ૭૯
સમયરત્ન મુનિ ૮૪
સલખણપુર ૪૧
'સંગ્રહણી બાલાવબોધ' ૩૩
સંગ્રામસિંહ ૩
સંડેરક ગચ્છ ૫૮
સંવેગસુંદર ૧૧૨
સામુદ્રિક ચિહ્ન ૯૨
'સારશીખામણ' ૧૧૨
'સિદ્ધચક્રરાસ' ૬૫
સિદ્ધસેન દિવાકર ૩૬
'સિદ્ધાન્ત ચોપાઇ' ૮૫, ૮૭
સિંહકુશલ કવિ ૧૦૩
'સુમતિસાધુસૂરિ વિવાહલો' ૮૫
'સેરીસા પાર્શ્વનાથ સ્તવન' ૯૩
સોમસુંદર સૂરિ ૧૫,૪૮,૭૩,૧૦૦
સૌભાગ્યનંદી સૂરિ ૯૮
સ્થિરવાસ ૮૧, ૮૪
'સ્થૂલિભદ્ર કક્કાવલિ' ૪૩
'સ્થૂલભદ્ર નવરસો' ૬૭-૬૮
સ્થૂલિભદ્ર ફાગ' ૪૪
'સ્નેહપરિક્રમ' ૧૦૩
હરિનારાયણ આચાર્ય ૧૨૩
'હરિવંશ રાસ' ૬૦
હેમચંદ્ર ૮૫

★